

Л. А. Найдѐнова

**Рефлексивна психологія
територіальних спільнот**

Київ 2012

УДК. 316. 6(008) + 159. 98 + 159. 9. 072. 3 + 159. 9. 072. 43 + 159. 955. 4

ББК 88.5+88.53+88.54

Н 20

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 12/12 від 20.12.2011 р.*

Наукові рецензенти:

Н. В. Чепелєва – заступник директора Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України, акад. НАПН України, доктор психол. наук, професор;

В. О. Васютинський – завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, доктор психол. наук, професор;

О. І. Бондарчук – завідувачка кафедри психології управління Університету менеджменту освіти НАПН України, доктор психол. наук, професор.

Н-20 Найдюнова Л. А.

Рефлексивна психологія територіальних спільнот. – К. Міленіум, 2012. – 280 с.

У монографії висвітлюється така закономірність розвитку територіальних спільнот у сучасному світі, як зростання їхніх рефлексивних властивостей. Пропонується соціально-психологічна концепція рефлексивного капіталу територіальних спільнот, яка об'єднує умовно суперечливі концепти соціального і креативного капіталів. Представлено емпірично виявлені зв'язки рефлексивних властивостей територіальних спільнот різного масштабу – від сусідської громади до регіонів. Показано роль рефлексивного капіталу в розв'язанні таких проблем, як гуманізація стосунків (профілактика цькування у шкільній спільноті), переживання нащадками наслідків історичної травми Голодомору і конструювання єдності країни, запобігання трагедіям спільного блага громади, врахування регіонального рівня медіакультури, підвищення рефлексивності лідерів і діалогу з громадою.

Матеріал викладається у традиції рефлексивної дії, що забезпечує широкий простір для пізнавальної активності читача, який прагне до внутрішньої роботи з проникнення в задуми автора та його колег.

Монографія розрахована на психологів, методологів, фахівців у галузі розвитку громад, спеціалістів-практиків у сфері управління людськими ресурсами, державного і муніципального управління, прийняття рішень. Може бути корисною студентам із психологічних, економічних спеціальностей.

ISBN 978-966-8063-65-7

© Найдюнова Любов Антонівна, 2012

© Оригінал-макет Найдюнова Любов Михайлівна, 2012

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
Теоретичні основи соціальної психології територіальних спільнот	14
1.1. Психологія спільнот як окрема галузь	14
1.2. Особливості розвитку української психології спільнот у міжгалузевому просторі досліджень	25
1.3. Проблема територіальності в соціальній психології	36
РОЗДІЛ 2	
Психологія рефлексії на межі тисячоліть: основні тенденції розвитку	45
2.1. Сучасні концептуалізації рефлексії в англomовних джерелах	45
2.2. Українська психологія рефлексії як теоретична передумова дослідження рефлексивних властивостей територіальних спільнот	57
РОЗДІЛ 3	
Концепція рефлексивного капіталу територіальних спільнот	66
3.1. Поділений досвід як онтична основа рефлексивного капіталу територіальної спільноти.....	66
3.2. Координатний погляд на побудову концепції рефлексивного капіталу територіальної спільноти.....	77
3.3. Концепт креативного капіталу в розвитку сучасного суспільства: рефлексивні аспекти.....	81
3.4. Складові рефлексивного капіталу територіальних спільнот за аналогією із соціальним капіталом	89
3.5. Рефлексивний капітал діалогічних спільнот	99
РОЗДІЛ 4	
Рефлексивний капітал як ресурс територіальної спільноти	105
4.1. Рефлексивний капітал спільноти як ресурс соціалізації особистості та гуманізації стосунків у шкільній спільноті	105
4.2. Ресурс територіальної спільноти у подоланні ризиків сім'ї.....	113
4.3. Рефлексивний капітал територіальних спільнот у становленні суспільно-групових суб'єктів політики.....	122
РОЗДІЛ 5	
Механізми розвитку територіальних спільнот	128
5.1. Міграція як механізм розвитку територіальних спільнот	128

5.2. Використання інтеграції територіальних спільнот як групових суб'єктів демократичних перетворень	134
5.3. Колективна участь як механізм розвитку територіальної спільноти.....	139
5.4. Рефлексія історичних травм територіальною спільнотою (на прикладі Голодомору 1932 – 1933 років)	152
5.6. Рефлексивний капітал у розв'язанні соціальних дилем розвитку територіальних спільнот	163
5.7. Розвиток територіальних спільнот в інформаційну добу: активізація творчості віртуальних спільнот	166
РОЗДІЛ 6	
Емпіричні дослідження психології територіальних спільнот різного масштабу в Україні	177
6.1. Колективна участь і емоційні стани учасників масових політичних акцій в контексті різних територіальних спільнот	177
6.2. Рефлексивні аспекти регіональних відмінностей у динаміці мотивації політичної участі протягом 2004 – 2010 рр.....	185
6.3. Регіональні відмінності рефлексивних складових медіакультури територіальних спільнот в Україні	197
6.4. Формування рефлексії лідерів як передумова розвитку громади	208
6.5. Досвід становлення первинних територіальних спільнот.....	213
РОЗДІЛ 7	
Основи підготовки фахівців із рефлексивного розвитку територіальних спільнот	221
7.1. Рефлексія ідентичності та рефлексивні ресурси професійної спільноти	221
7.2. Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у «малому світі» сусідства	229
7.3. Готовність до ефективної маршрутизації у просторі змін територіальної громади	233
ПІДСУМКИ	241
ЛІТЕРАТУРА	246

ВСТУП

Актуальність вивчення досвіду територіальних громад зумовлюється низкою причин, які можна об'єднати поняттям «друга модерність» (перехід від індустріального до більш рефлексивного мережевого суспільства).

Це насамперед перехід до інформаційного суспільства, коли виникають нові можливості комунікації суб'єктів незалежно від їхнього територіального розташування. Територіальність ніби зникає в умовах створення віртуальних робочих команд, завдяки розвитку дистанційного навчання, появі нових форм онлайн-стосунків. Інформаційно-комунікаційні технології перетворюються на важливу частину навколишнього середовища, в якому соціалізуються нові покоління. З іншого боку, людська психіка не втрачає своїх територіальних засад, які стають дедалі більш затребуваними. Лише перебування людини в реальному територіальному контексті з насиченими позитивними і негативними враженнями, що поєднують емоцію і фізичну дію, дає можливість повноцінного вчинку і цілковитої відповідальності за його наслідки. До того ж територіальна людська взаємодія не підлягає тотальному контролю – на відміну від віртуальної, яку можна легко відімкнути, повернути в часі назад, відкоригувати і вступити в ту саму імітовану річку вдруге.

Сьогодні ми перебуваємо одночасно у двох світах – територіальному і віртуальному (детериторизованому), з тенденцією збільшення ролі останнього в буденному житті. А це в свою чергу змінює середовище нашого існування, впливаючи й на психологію територіальності. В епоху інформаційного буму складаються унікальні можливості дослідження територіальності (а разом й ілюзії детериторизації) через ті трансформації об'єктивної та суб'єктивної реальності, які нині відбуваються.

Сучасному суспільству притаманні швидкість і постійність змін. Учораšní інновації раз у раз відкидаються сьогоднішніми нововведеннями, тож єдиною стабільною рисою залишаються самі зміни. У стосунках окремої людини із соціумом не змінюються хіба що біографічні цикли взаємодії з суспільними інституціями, насамперед системою загальної, вищої освіти та найманої праці (від молодого спеціаліста до пенсіонера). Біологічна природа людини, котра розвивалася протягом тисячоліть як синхронізована із природними ритмами території проживання, важко пристосовується до змін у часовому масштабі століть, а тим паче десятиліть. Тому однією із найгостріших потреб сучасної людини є потреба у стабілізації життя. Чи не найбільш уживаною формою компенсації такої потреби є втеча до штучного уявного світу (принаймні спроби відволікання від реальності). Масове мистецтво, підсилене медіа, надає для цього всі можливості.

Що можна протиставити цій цивілізаційній тенденції перманентних змін? Попри те, що ми самі своїми щоденними алгоритмами, які перетворюються на ритуали, так би мовити, стабілізуємо динаміку нашого буття, цілком природно звернутися до осмислення тих компонентів нашого життєвого світу, які мають найменшу амплітуду змін, тобто компонентів територіальних. До них належать ландшафтні особливості території, якоюсь мірою архітектура, особливо історичні пам'ятки, якщо їх перетворено місцевою громадою на символи, що мають цінність. Психічно-рекреаційний потенціал такої символіки незмірно перевищує будь-який віртуальний замітник. Створення території існування та управління її компонентами мають задовольняти (відбивати, матеріалізувати) не лише потреби, а й мрії людей, що на ній проживають.

Характерною прикметою нашого часу стало збільшення кількості однаково достовірних, але нетотожних інтерпретацій реальності. У сучасному світі лунає дедалі більше голосів, долаються фігури мовчання, вступають у діалог групи, до яких не дослухалися раніше. Одна й та сама реальність розкриває нові й нові грані. Людство завжди прагнуло об'єктивного знання про світ – незалежно від того, хто його спостерігає. Проте сьогодні реальність просто не існує окремо від суб'єкта, який її відображує, вона є похідною від його власних особливостей. Це правдиво і для такої найбільш об'єктивно зорієнтованої науки, як фізика, що вивчає «аромати» прюонів. Та й поготів – для психології, яка вивчає людські душі, що діють, відчувають, уявляють, мріють, взаємодіють між собою. Врешті-решт, різні суб'єкти, що мають різні бачення реальності, проживають на одній території – території нашої планети. Тому й просторовий вимір існування суб'єкта (індивідуального, групового) закріплено поняттям «територія» (від terra – земля) того чи іншого масштабу. Саме єдина територія, на якій спільно проживають різні суб'єкти, дає можливість усвідомити єдність різних інтерпретацій реальності, за умови надання цій території самостійного статусу цінності. Тож територіальна спільнота із простої сукупності атомарних суб'єктів перетворюється на цілісне утворення, що має ціннісний вимір. Усвідомивши себе як цілісність (у минулому, теперішньому або майбутньому), така спільнота стає *рефлексивною громадою*. Вона діє як єдиний груповий суб'єкт у реальності та функціонує як фантомний суб'єкт в уяві окремих членів громади, визначаючи їхні дії.

Для психології модель територіальної спільноти цікава тим, що дає можливість досліджувати феномен *поділеної реальності як досвіду існування спільноти*. Маємо на увазі не лише розподіл певних частин досвіду між її членами, не лише об'єктивно спільні риси персональних ситуацій та навіть не лише узгодженість дій громади. Сенс поділеного досвіду в тому, що люди

впевнені щодо спільності суб'єктивного переживання тієї чи іншої події, щодо спільного значення і смислу, яким наділяється подія, щодо спільності історії та образу майбутнього. Цими суб'єктивними складовими не просто доповнюється феноменологія спільного проживання людей на одній території, а визначається сутність територіальної спільноти на відміну від механічно зібраної сукупності мешканців певної території. *Територіальна спільнота – це складний природний соціальний організм, провідну роль в якому відіграє психологічна ідентифікація мешканців до певної спільноти, необхідна для синхронізації життєвих світів і забезпечення управління спільним благом спільноти.*

Суттєву роль у цій феноменології відіграє *групова рефлексія* у формі взаєморозуміння, взаємоузгодження, взаємодії життєвих світів членів спільноти. При цьому слід ураховувати те, що територіальна спільнота об'єднує суб'єктів, які мають різні ранги рефлексії. Частина має нульовий ранг – коли уявлення про світ невід'ємні від властивостей світу (тобто людина переконана в тому, що її уявлення про світ і реальність – тотожні, вона навіть не допускає думку про можливість якихось помилок, викривлень і т.п.). Носії першого рангу рефлексії розрізняють реальність і свої уявлення про неї, вони здатні дивитись на себе іззовні, внаслідок чого змінюються їхні уявлення і про світ, і про них самих. Другий ранг рефлексивної властивості фіксується тоді, коли у суб'єкта виникають уявлення про багатоманітність відображення і коли він усвідомлює можливість вибору способу пізнання. Групова рефлексія забезпечує перехід до наступного рангу рефлексії, виступаючи зоною найближчого розвитку для рефлексії індивідуальної. Те, що я можу диференціювати як реальність і уявлення про реальність для іншого суб'єкта сьогодні, дає мені можливість усвідомити себе виокремлено із спільної реальності завтра, а потім – усвідомити різницю відображення реальності різними способами та свідомо вибирати спосіб. Тобто рефлексивна властивість може бути схарактеризована ранговістю.

Функціонально групова рефлексія спроможна: призупиняти плин взаємодії суб'єкта зі світом (ментальне «психічне фото» реальності через символічне її означення і утримання); виокремлювати частину реальності через конструювання межі з іншою реальністю (означеною іншими символами, синхронізованою або десинхронізованою з іншими суб'єктами); нарешті, перетворювати реальність (створення нового смислу, привнесення смислу в спільну реальність, розширення реальності або її концентрація). Тобто рефлексивна властивість у процесуальному аспекті може бути схарактеризована різною глибиною взаємодії суб'єктів із реальністю.

Важливо зрозуміти й різний характер замикання рефлексивної властивості у спільноті, тобто те, як здійснена рефлексія перетворює реальне

життя спільноти. Як рефлексія, здійснена щодо однієї частини життєвого світу спільноти, змінює інші складові реальності (відносини симетрії рефлексивних властивостей). Як рефлексія, здійснена одним суб'єктом, належним до спільноти, змінює інших суб'єктів і спільноту в цілому (транзитарність рефлексивних властивостей). Як здійснена рефлексія взаєморозуміння, взаємодії та взаємоузгодження суб'єктів у спільноті змінює саму рефлексію (ітераційність рефлексивних властивостей): скажімо, рефлексія сенсу належності до спільноти і конструювання довіри змінює рефлексію мережі стосунків і конструювання колективної дії.

Саме від розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот, на нашу думку, залежить перспектива виживання і гармонійного розвитку людства як частини біо- і ноосфери планети. Наскільки людство усвідомить цілісність свого існування і цінність єдиної території, яка стабілізує розмаїття суб'єктних інтерпретацій реальності, настільки можливими стануть колективні дії гармонізації життя спільноти. А це, в свою чергу, залежить від того, наскільки в образ майбутнього людства буде закладена ідея цінності взаємопроникних, взаємопов'язаних і взаємокоординованих територіальних громад, тобто тих територіальних спільнот, які усвідомили себе як єдине ціле, знайшли організаційні форми регулювання власних інтересів і управління спільним благом.

Загалом можна говорити про єдину територіальну спільноту глобального масштабу – людство, яке проживає на планеті Земля. Усвідомлення цього макромасштабу складає психологічний сенс глобалізації. Історично ж територіальні спільноти складались як об'єднання меншого масштабу – від сусідських общин до територіальних державних утворень. Взаємопроникність територіальних спільнот різного масштабу аж до глобального зумовлює можливість досліджувати рефлексивні властивості саморозвитку територіальної спільноти у взаємних переходах сусідських локальних спільнот і регіональних, урахувавши глобальний контекст. Так, наприклад, глобальна мережа Інтернет може стати ресурсом розвитку сусідської громади співмешканців багатоквартирного будинку, а закономірності акультурації мігрантів можуть підказати, як налагодити співіснування мешканців багатонаціонального регіону, не ущемляючи спільнот національних меншин.

Територіальна громада має спрямовувати свої зусилля на створення *спільного блага*, доступного кожному – навіть тим, хто не брав участі в його створенні (наприклад спорудженні місцевого мосту). Громада опікується також регулюванням спільного блага, аби запобігти його знищенню (наприклад, спільне поле, на якому вільно випасається худоба, буде знищено, якщо всі спробують отримати максимально можливу вигоду, привівши занадто багато

корів на випас). Низка таких дилем спільного блага має конструктивно вирішуватися територіальною спільнотою, що можливо лише за наявності її самоорганізації, яка потребує групової рефлексії. Самоорганізована громада може розв'язувати багато проблем власного добробуту, взаємодопомоги, стабільності. При цьому зв'язки і стосунки людей стають реальною економічною силою, складаються у *соціальний капітал* територіальної спільноти, а рефлексивні властивості, що забезпечують примноження спільного блага, утворюють своєрідний *рефлексивний капітал*.

Соціальний капітал первинної територіальної спільноти (як ресурс забезпечення благополуччя людини) залишається з нею навіть тоді, коли змінюється місце проживання, перетворюючись на ресурс земляцтва у глобалізованому світі. Це ті слабкі зв'язки у структурі соціального капіталу, які актуалізуються у критичні періоди життя. Навіть якщо людина не звертається за підтримкою, наявність таких потенційних зв'язків надає їй більшої впевненості у скрутних ситуаціях, функціонує як психологічний ресурс, що збільшує в тому числі й економічні можливості.

Вивчаючи соціально-психологічну ситуацію в країні, науковці визначили, що самоефективність подолання негараздів залежить від масштабу ситуації [468]. Якщо масштабувати ситуацію на рівні країни, у людини з'являється відчуття, що її власні дії нічого не зможуть змінити, і від цієї безпорадності спадає будь-яка активність. Якщо ж масштаб ситуації зменшити, то віра у власну спроможність збільшується. На нашу думку, саме масштаб локальної територіальної спільноти надає людині можливість власного впливу. Об'єднання зусиль і створення образу потужної громади надихає її членів на колективні дії.

Територіальна громада – це той зовнішній контекст реального життя, відчуття якого має забезпечувати не лише сім'я, але й школа, в якій дитина перебуває значну частину свого часу. Без тісної спілки школи з територіальною громадою особистісний розвиток дитини в системі освіти перетворюється на ізольовану від життя практику. Ми розвиваємо переважно абстрактний інтелект, хоча давно на часі формування інтелекту з усвідомленою вбудованістю у спільноту з її системою влади, життєзабезпечення і культурно-символічного самовідновлення.

Яскраві приклади такої відірваності можемо знайти в підручниках із будь-якого предмета: великий масштаб проблем украй недостатньо збалансовано місцевим масштабом дій, спільним простором найближчого оточення. Без формування рефлексії власної вбудованості в первинну спільноту, в малий світ сусідства не можуть бути розв'язані й планетарні завдання екологічного виховання: глобальні проблеми людства вражають, але

без масштабування до рівня місцевої (а ще краще – сусідської) громади вони залишаються умозірними. Без допомоги дорослих дитина не здатна побачити довготермінові наслідки своїх дій, подолати ефект «великих чисел»; утім, це інколи стосується і зрілих особистостей.

У соціальній психології давно описано падіння індивідуальної активності в умовах спільної відповідальності (ефекти «колективних лінощів», «вершника» та ін.), коли з тих чи інших причин людина не може відчутти, підтвердити ефективність власного вчинку на тлі численних дій інших людей. Їй здається, що і без неї все відбудеться («колективні лінощі»), або те, що в колективній справі вона завжди може проїхатись на шиї інших «вершником». У місцевій громаді необхідно створювати такі умови, коли дії, вчинки, історія кожної людини стають частиною спільного досвіду, вбудованою у хронотоп громади – поділений її членами час і простір. Мова йде не про тотальний контроль над особою, не про конкуренцію чи змагання індивідуальних внесків, а про прозорість ситуації, спільність бачень і узгодженість оцінок.

Контекст територіальної спільноти в житті людини висвітлюється у багатьох зарубіжних дослідженнях актуальних проблем запобігання так званих соціальних патологій: наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління, розповсюдження ВІЛ, протистояння бідності, соціальній ізоляції тощо. Існує чималий досвід взаємодії школи і місцевої громади при створенні центрів здоров'я, запровадженні програм профілактики девіантної поведінки і криміналізації дитячого та підліткового середовища. У цьому ракурсі досліджуються стосунки дітей та батьків, вивчаються впливи громади на вибір батьками школи, на успішність навчання в різному віці, на професійний вибір та кар'єрний шлях тощо. Детальний і критичний аналіз світового досвіду з урахуванням особливостей українського суспільства і певної місцевої громади – це надзвичайно актуальне завдання соціально-психологічної науки.

Просуваючись у цьому напрямку, варто враховувати відкриті сучасною наукою особливості рефлексії власної вбудованості у спільноту: адже сам науковець теж не перебуває в абстрактному вимірі, а живе на певній території. Найбільш прийнятною, на нашу думку, може для цього стати вітчизняна теорія *групової рефлексії*, що пропонується як основа рефлексивного управління в сучасних соціосистемах. Групова рефлексія – це спільний багатосаровий і багатокомпонентний процес, до якого залучені індивідуальні та групові суб'єкти, об'єднані певними подіями. Більше того, дослідники, які вивчають ці процеси, включені до спільного контуру дослідження-впровадження, і їхня рефлексія стає частиною досліджуваних процесів групової рефлексії. Адже весь психічний потенціал науковця не є вільним від його власної вбудованості у ті спільноти, членом яких він є одночасно зі членством у фаховій спільноті. Без

рефлексії цієї вбудованості, котра відбивається в особливостях дискурсу (за яким завжди існує певна владна позиція в міжгруповій взаємодії), сьогодні не може йти мова про об'єктивність наукового знання. Але наукове знання з його високим рівнем абстракції не може також виступати сьогодні єдиною істиною, «вказуючи шлях до майбутнього щастя», але й позбавляючи самого діяча як об'єкта його суб'єктності.

Ми маємо усвідомити, що стереотип інтелектуальної надпотужності індивідуального вченого сформувався в минулому, в ході поділу праці, коли інтелектуальна еліта мала «час та натхнення» на рефлексію і мудрість, на краще розуміння світу, ніж могли собі дозволити інші верстви. Сьогодні ситуація докорінно змінилася: маси вже не є мовчазними; навіть з'явилися концепції «розумного натовпу», що описують діяльність віртуальних, опосередкованих Інтернетом, спільнот. Наука залишається потужним інтелектуальним ресурсом суспільства, але її стосунки з практикою принципово змінилися, перетворившись на складний діалог. Лише у спільному контурі дослідження-впровадження, коли наука може почути голос рефлексії практиків щодо тих подій, які є спільно створеним соціальним експериментом, може народитись «голографічна» істина – одночасно висловлена в різних дискурсах як спільний досвід різних спільнот.

У цій ситуації рефлексивні здатності окремих суб'єктів набувають особливої вартості – навіть вищої, ніж нині приписують інтелектуальному або креативному капіталу. Групова рефлексія, яка містить інтелектуальну, особистісну і міжперсональну (ресурсову) складові, охоплює осмисленням і переосмисленням усе поле взаємодії, взаєморозуміння і взаємоузгодження індивідуальних та групових суб'єктів. Групова рефлексія, здійснена одним із суб'єктів спільного контуру, може стати інтелектуальним (а точніше – рефлексивним) активом усієї громади: це її рефлексивний потенціал. Успішна групова рефлексія, яка приймається та використовується громадою, стає її *рефлексивним капіталом* – потужною силою творчої реалізації спільного задуму.

Концепція рефлексивного капіталу територіальної спільноти дає можливість зрозуміти, яким чином спільнота перетворюється на повноцінну громаду. Це трапляється тоді, коли вона стає рефлексивною територіальною спільнотою, відбиваючи свій інтерес як групового суб'єкта, що об'єднує різних суб'єктів та їхні коаліції.

Цим соціальним контекстом зумовлено актуальність розроблення психології територіальних спільнот в Україні, що потребує узагальнення досягнень світової психології ком'юніті та виокремлення специфіки вітчизняного контексту проблеми розвитку територіальних спільнот різного

масштабу. Тож у нашій книзі ми спробуємо з'ясувати, в якому напрямку слід докладати зусиль до відновлення територіальних спільнот у сучасному світі.

Книга складається із семи розділів. У першому міститься короткий історичний огляд становлення психології спільнот як окремої галузі, що сформувалася в багатьох країнах. Характеризуються особливості дослідження спільнот в українській науці у її зв'язку з радянським спадком, окреслюються психологічні виміри спільнот, виділені сучасними українськими вченими. Детально розглянуто проблему територіальності у психології, яка стає теоретичною основою обґрунтування концепту територіальної спільноти та її масштабів.

Другий розділ присвячено психології рефлексії, аналізу тих її теоретичних досягнень і основних тенденцій, які зробили можливим розроблення рефлексивної психології територіальних спільнот. При цьому обидва розділи демонструють відмінності концептуальних апаратів, створених науковцями, чие життя вбудоване в контекст різних цивілізаційних територіальних спільнот.

Третій розділ є викладом концепції рефлексивного капіталу територіальної спільноти, онтичною основою якої є поділений досвід членів спільноти. Для побудови концепції використано методологію координатного підходу, розроблену в українській психології. Рефлексивний капітал є синтезом інтелектуального, соціального і креативного капіталів – концепцій, що виникли наприкінці минулого століття в міжгалузевому просторі філософії, соціології, економіки та психології. Психологічний зміст концепту рефлексивного капіталу територіальної спільноти – це переосмислення життєвого світу як інтерсуб'єктного простору і часу. Рефлексивний капітал синтезує складові соціального, емоційного і творчого інтелекту людини як індивідуальні внески у спільний потенціал, що має можливість капіталізуватися спільнотою.

У четвертому розділі розглянуто ресурсні можливості рефлексивного капіталу для спільноти, а саме: яким чином рефлексія сприяє розв'язанню життєвих проблем спільноти; як здійснюються завдяки рефлексивному капіталу демократичні перетворення, покращується соціалізація нових поколінь, долаються ризики сім'ї як частини спільноти, забезпечується психологічне благополуччя дитини в середовищі однолітків тощо.

П'ятий розділ містить аналіз механізмів розвитку територіальної спільноти, ролі рефлексії у побудові спільного хронотопу територіальної спільноти. Розглянуто психологічний бік таких традиційних механізмів, як міграція та мобілізація мешканців певної території до активної діяльності. Висвітлюється роль рефлексії історичних психотравм і пошук шляхів подолання трансгенераційних наслідків опозиційного поділеного досвіду минулого спільноти (на прикладі Голодомору і Другої світової війни) в

побудові перспективи майбутнього. Груп-рефлексивний аспект розвитку спільнот конкретизовано як рефлексивний механізм творчого розв'язання соціальних дилем громадського добра. Виокремлено особливості розвитку територіальних спільнот в інформаційну добу, коли рівень медіакультури мешканців визначає їхню можливість мислити глобально, стаючи членами віртуальних спільнот, але діяти локально.

У шостому розділі представлено результати емпіричних досліджень рефлексивних властивостей територіальних спільнот в Україні на регіональному рівні та на рівні первинних сусідських територіальних громад. Аналізується взаємозв'язок емоційної складової спільного досвіду територіальних спільнот у ході участі мешканців різних регіонів у масових політичних акціях з мотиваційними наслідками. Досліджується процес утворення сусідських громад – об'єднань співвласників багатоквартирних будинків; і виокремлюються закономірності розвитку рефлексивних властивостей як ключових складових інтеграційного процесу.

Сьомий розділ присвячено питанням підготовки фахівців спеціального профілю, які виступають носіями рефлексивного ресурсу для саморозвитку територіальної спільноти, подолання нею соціальних патологій.

Спроба дати відповідь на гострі питання суспільного життя передається на розсуд читачеві. Сподіваюсь, результати нашого багаторічного пошуку цих відповідей допоможуть і Вам, шановний небайдужий, додати до своїх знань ті орієнтири, які покращать ефективність наших дій на спільне благо.

РОЗДІЛ 1

Теоретичні основи соціальної психології територіальних спільнот

1.1. Психологія спільнот як окрема галузь

Мета цього розділу – теоретичний аналіз головних досягнень психології спільнот як окремої галузі психологічної науки і практики з акцентом на механізмах, що забезпечують самовідтворення спільнот і психологічне благополуччя їхніх членів у ході суспільних трансформацій.

У світовій психології психологія спільнот (community psychology) виникає в опозицію до індивідуалістично спрямованої психології особистості, клінічної психології та психотерапії. Психологія спільнот спрямовує свою увагу на вивчення особистості *в контексті її життя*. «Це цілісний, екологічно зорієнтований аналіз особистості у множинності соціальних систем – від мікросистем сім'ї до макросоціальних структур» [36, с. 5]. Коли ті чи інші проблеми визначаються у термінах індивідуалістичних концепцій людської природи, це приводить до розуміння людини як «відповідальної жертви» [146], яка сама є причиною своїх негараздів. Психологія спільнот, навпаки, фокусується на силі людини, яка живе у змінюваних умовах, так і на силі людської спільноти, чим мотив жертвовності суттєво применшується.

У своїх філософських засадах психологія спільнот виходить за межі позитивізму та емпіризму. Дослідження у цій галузі проводяться не для збирання даних для розвитку нового знання, а для створення нових знань у процесі змін соціальних умов життя. Психолог виступає не в ролі експерта, а дієвим учасником спільного створення нового знання разом із членами спільноти. Змінюється і етична позиція психолога – він не може бути ціннісно нейтральним, бо в такому випадку мимоволі виникають умови соціальної несправедливості. Психологія спільнот спирається на чітко визначену ціннісну позицію соціальної етики, визнаючи соціальні зміни у напрямку благополуччя громади і забезпечення свободи її членів як головні цінності.

Становлення психології спільнот має свої історичні особливості в різних країнах, але майже усюди воно пов'язується із соціально-політичним контекстом суспільних змін, у тому числі й на пострадянському просторі.

Можна вважати, що психологія спільнот є однією із наймолодших галузей психології, бо формально її виокремлення, почавшись в 1960-ті роки у США, остаточно затвердилось наприкінці минулого століття у світовому масштабі.

Розвиток психології спільнот первинно був пов'язаний із подоланням кризи у клінічній психології, яка перебудовувалась у профілактичну галузь для забезпечення психічного здоров'я людини, а цього неможливо досягти без урахування цілісного контексту життя. Можна виділити три групи причин, що привели до «зсуву» американської клінічної психології до психології спільнот [36]. По-перше, був усвідомлений великий розрив між можливостями психологічної допомоги, яку надають професійні психологи, і рівнем потреби в цій допомозі для розв'язання проблем ментального здоров'я, що існують в суспільстві. Ресурсовий дефіцит визначався тим, що проведені наприкінці 1950-х років у США масові дослідження (моніторинги протягом року на репрезентативних вибірках) показали наявність потреби у допомозі психолога, пов'язаній із виникненням психологічних ускладнень і порушень, у 18–19% дорослого населення. Якщо ж вивести ретроспективний аналіз за межі поточного року на все життя, то кількість потенційних пацієнтів зросте до 48%. Жодне суспільство не могло собі дозволити професійну модель індивідуального задоволення такої потреби, тобто через професійну підготовку спеціалістів-психологів, зорієнтованих на індивідуальну допомогу. Необхідно було шукати інший шлях розв'язання проблеми.

Друга група причин була пов'язана із зростанням незадоволення ефективністю чинної медичної моделі здоров'я. Зокрема, було доведено, що близько половини людей, які не мають офіційного діагнозу відносно психічних порушень, дістають підтримку в подоланні власних проблем не із медичних джерел. Крім того, досить багато людей, отримавши первинну професійну консультацію, не звертаються за продовженням лікування, також орієнтуючись на інші сфери (сім'я, друзі, колеги, сусіди, групи самопомоги). Особливо яскравими були ці висновки щодо представників інших культур, що мігрували до Америки.

Усвідомлення самою психологічною наукою важливості соціального середовища для розвитку власної компетентності в забезпеченні суспільного благополуччя стало третьою причиною постання нової галузі. Дослідження ментального здоров'я, зорієнтовані на врахування таких факторів, як бідність, злидні, низький соціальний статус, довели зв'язок соціального стану із проблемами психічного здоров'я. Це було сформульовано видатним американським психологом спільнот Б. Доренвенд у теорії соціального стресу [46].

Вперше термін «психологія спільнот» було задокументовано використано в 1945 р. канадським психологом В. Лайном у своєму президентському

зверненні до конвенту Канадської психологічної асоціації [36]. Проте сама галузь у Канаді [120; 160], як і в Австралії та Новій Зеландії [66], Південній Африці [157], Великій Британії [25] і більшості країн Центральної Європи [60], сформувалась у 1980-х роках. Розвиток психології спільнот у цей час був пов'язаний не тільки з проблематикою психічного здоров'я, а й із так званою критичною психологією [92]. Це не окрема галузь, а скоріше альтернативне бачення всієї психології, принаймні прикладної, щось подібне до синтезу різних критичних поглядів із феміністичних, антирасистських, антиколоніальних та інших позицій, узагальненого у парадигмі якісних методів дослідження [130]. В цей час визначається психологічний сенс спільноти, сформульований Сеймуром Сарасоною [148]: саме спільнота допомагає відчувати людські потреби у підтримці, зв'язках чи ізоляції, а психологічні проблеми життя є похідними від незадоволення цих потреб. Тож головна місія психології спільнот полягає не лише в дослідженні, а й у створенні психологічного сенсу спільноти. Тому психологія спільнот має бути дисципліною, яка охоплює межі між різними науками, намагається розглянути під психологічним кутом різні чинники (соціальні, економічні, географічні, політичні, історичні та ін.), які визначають благополуччя спільноти.

В 1990-ті роки психологія спільнот розвивається у країнах Латинської Америки [116], Азії [98] та Африки [116] під впливом насамперед суспільно-політичних змін, які там відбуваються. Саме тому тамтешня психологія спільнот найбільше зорієнтована на соціальну та колективну дію, соціальне втручання (*intervention*). Великий вплив на розвиток психології спільнот в цих регіонах справили праці бразильського педагога і філософа Паоло Фрієре, який увів поняття усвідомлення власної совісті, добросовісності (*conscientization*), яке передбачає формування в ході освіти обізнаності щодо психологічних і соціополітичних обставин, які пригнічують людину. Разом із цим Фрієре опрацьовує поняття *праксису* (*praxis*) як поєднання теорії та практики, «критичної рефлексії та дії у світі з метою трансформувати цей світ» [62, с. 33].

Викликає увагу те, що саме в країнах Латинської Америки (Колумбія, Сальвадор) доля психології спільнот складається таким чином, що вона має суттєві перетини із соціальною та політичною психологією та громадською діяльністю науковців у боротьбі з репресіями і диктатурою. Так, незважаючи на небезпеку активної політичної діяльності, сальвадорський психолог Ігнаціо Мартін-Баро (загинув у 1989 р.) розробляє ідеї психологічної свободи спільноти [107]. З усією очевидністю постає хибність намагань виробити «чисту від політики» психологічну науку – політика і професійна практика неминуче взаємоперетинаються. Мабуть, шлях української психології спільнот (та й загалом цієї галузі на пострадянських теренах) також буде тісно пов'язаний із

політичними процесами, розвитком демократичного суспільства, тобто скоріше інституалізується в межах соціальної, а не патопсихології. Практика підготовки соціальних працівників в Україні та їх подальше працевлаштування показують наявність запиту суспільства саме на компетенцію, яку прийнято асоціювати із психологією спільнот. На жаль, у більшості випадків професійне навчання соціальних працівників не забезпечує необхідного рівня суб'єктивної готовності до роботи у цій сфері. Соціальна робота базується більшою мірою на моделях подолання і профілактики соціальних патологій і негараздів, а не на розвиткові спільнот як особливих соціальних утворень, що складають природну основу психологічного благополуччя індивідів.

Узагальнення світового досвіду розвитку психології спільнот розглядається нами як необхідна складова визначення найбільш ефективних стратегій побудови української психології спільнот, найбільш відповідної викликам українських реалій. Насамперед потрібно визначити головні концептуальні опори нової галузі.

Ключовим поняттям сучасної психології спільнот, що цілком зрозуміло, є *спільнота*. В найширшому розумінні цей термін позначає групу або групи громадян, які мають між собою щось спільне. Виділяються *територіальні* (або географічні) спільноти – сусідів чи громадян держави (тобто різні за масштабами територій) – та *споріднені* спільноти, які поділяють одну культуру (групи друзів, релігійні конгрегації, групи за інтересами). Таким чином, індивід може належати до кількох спільнот одночасно. Проте поняття спільноти позначає не лише соціальний об'єкт, а й певну його якість, а також метод впливу, технологію втручання тощо. За такого значного наповнення основного поняття галузі його зміст виявляється динамічним у часі, проходячи через низку змін і трансформацій.

У сучасній історії концептуалізації реальності спільнот можна умовно виділити три етапи, які характеризуються суттєвими, а то й революційними змінами: 1) традиційний, 2) модерний і 3) постмодерний. Як показав у своєму аналізі ключових понять у вивченні спільнот Т. Блекшоу [21], значні зрушення відбулися насамперед у розумінні спільноти як об'єкта дослідження. Хронологія цих змін від 1960-х років (початок формування психології спільнот як окремої галузі) до наших днів засвідчує декілька так званих концептуальних зсувів. Активізація тематики наукового вивчення спільнот, як уже вказувалось, відбулась у 1960-х роках. Насамперед згадується контекст соціологічного використання поняття «ком'юніті» (за допомоги цього запозиченого з англійської мови терміну будемо позначати не реальність спільноти, а саме її відображення в поняттєвому апараті науки). Термін «ком'юніті» завдяки німецькому ученому Ф. Тонісу з 1887 р. використовується для позначення

єдності, заснованої на особистісних близьких стосунках сім'ї та спорідненості, на противагу терміну суспільство [181]. Таке розуміння ком'юніті, за яким стоїть відчуття домівки, *близьких теплих стосунків* реальних людей, що спільно проживають на певній локальній території, домінувало до 1980-х років. Більше того, протиставлення позитивних характеристик ком'юніті сучасному станові суспільства формувало ідею: бути у спільноті – це добре, спільнота – це щось більше за індивіда; індивід, що відчуває себе частиною спільноти, стає більшим за просто індивіда. Яскравим представником такого радикально позитивного підходу до спільноти був Р. Нісбет [122]. Ми називаємо цей період концептуалізації реальності спільнот *традиційним*, адже описується певна ідеалізація традиційної спільноти доіндустріальної епохи.

Варто наголосити, що в зазначений період історії науки смисл, який вкладався в поняття «ком'юніті» на Заході, охоплювався в радянській психології та соціології термінологією колективу. Тут можна згадати класичні роботи А. Петровського [413] про механізми ціннісно-орієнтаційної єдності, показники рівня розвитку колективу О. Ухтомського [471] та розробки багатьох інших авторів [272; 318; 519]. Соціальна формація Радянського Союзу з відповідною ідеологією на практиці реалізовувала ідею, що колектив – це щось більше, ніж індивід. Відчуття індивідом своєї більшої сили і влади, якщо він представляє колектив, – це повсякденна феноменологія радянських часів. Проте перебування декількох поколінь у межах такого використання партійно-державною владою колективістичних механізмів існування спільноти, підкріплене репресивними силовими механізмами, призводило до знищення реально існуючої традиційної спільноти (особливо селянської). Заміна традиційної громади виробничими колективами (зокрема на селі) не викликало кардинальних змін людської психіки, яка потребує балансу між колективним і індивідуальним. Тільки-но зменшився тиск репресивної машини в епоху потепління 1960-х, виросло покоління, яке своїми самовизначеннями знищило панівний тоталітарний лад. Натомість у суспільствах, де не розгортався такий масштабний соціальний експеримент із «покращення людської природи», розвиток спільнот ішов іншим шляхом – створення умов для того, щоб локальне соціальне середовище ставало дедалі більш ресурсовим і комфортним для індивіда. Разом із тим шлях розвитку спільнот від традиційних общин до сучасних оновлених ком'юніті не був безхмарним.

Перші ознаки руйнування пасторального розуміння спільноти з'являються іще в середині традиційного періоду. У кінці 1960-х – на початку 70-х, крім ностальгічного позитивного мейнстріму розуміння ком'юніті, лунають голоси, що відбивають і негативний, «темний» бік існування спільноти. Р. Уїльямс [195] висуває тезу про так звані «*нав'язані ком'юніті*»,

тобто спільноти взаємного примусу. Прикладом такої спільноти може бути селянство, вимушене жити в умовах бідності й експлуатації з боку лорда, який все вирішує за них. Ця спільнота далека від відчуття дому, теплоти стосунків, і попри те, що як структура вона прагне заморозити свої межі, індивід намагається вирватися з них. «Темний» бік спільноти полягає в тому, що вона є основою упередженого, а то й ворожого ставлення до інших людей: чужий перетворюється на ворога. А всередині спільноти панує *груповий тиск*, який детермінує думки, дії та вчинки її членів. Спільнота *дає блага* (підтримку, турботу і т.п.) *тільки своїм*, чужі від них відлучені. Проте введення до розгляду негативного боку спільноти, а потім і негативних аспектів соціального капіталу, ще не розв'язувало головної проблеми розуміння спільнот.

На зламі 1980-х на Заході під впливом нового філософського бачення і визвольних політичних процесів відбувається революційний переворот і в розумінні спільнот. У цьому сенсі ми назвали період від початку 1980-х до кінця 90-х *модерним*. Так, у 1983 р. виходить у світ книга політолога Б. Андерсона «Уявні ком'юніті: рефлексія витоків і розповсюдження націоналізму», в якій стверджується: «всі ком'юніті, більші, ніж первинне село (і можливо навіть і ці), є уявними» [9, с. 6]. Переведення реальності ком'юніті у сферу соціальних уявлень не відкидає матеріальної основи, наприклад, спільного мешкання, але змінює вагу цих чинників. Без спільних уявлень мешканців про спільноту вона не стає саме спільнотою а залишається сукупністю мешканців.

Б. Андерсон розглядає ідею *належності до спільноти* (чогось більшого, ніж сукупність мешканців) як спосіб збереження *узгодженого сенсу ідентичності* (зокрема національної). Він стверджує, що належність укорінено в свідомості індивідів, які однаково ідентифікують себе з уявним національним наративом. На думку Б. Андерсона, розвиток мас-медіа – це передумова існування всіх сучасних уявних спільнот, адже дає можливість синхронізувати спільні наративи (у той час автор мав на увазі друковані медіа). При цьому спільноти виділяються не стільки за критерієм фальшивості чи справжності, скільки завдяки стилю, за допомогою якого вони уявляються. Саме мас-медіа створюють можливість ідентифікування до національного наративу: вони і пропонують наратив, і задають стилістику приєднання до нього з відчуттям синхронності цього процесу в різних індивідів. Важливо, що саме Б. Андерсон уперше відходить від думки про те, що спільноти – це лише матеріальні соціальні утворення, а наголошує на їхній нематеріальності, фантазмагоричності, метафізичності.

Таким чином, у поняття спільноти вноситься суб'єктивний компонент не як епіфеномен, а як сутнісна характеристика. Цей поворот у розумінні спільноти

є викликом психології, адже саме завдяки психологічним дослідженням концептуалізація реальності спільноти може збагатити міждисциплінарне її осягнення. Тож згаданий період можна зазвати піком інтенсивного розвитку психології спільнот у більшості країн світу, про що ми вже згадували.

Продовжує інтенсивно розвиватись і міждисциплінарна інтеграція розуміння спільнот, яка ґрунтується на визнанні сутнісного значення психологічної складової спільноти. Так, у 1985 р. вийшла книга антрополога Е. Кохена «Символічне конструювання спільнот» [31], в якій обґрунтовано таку думку: спільноти – не тільки результат діяльності індивідів, від якої залежить їхнє існування. Спільнота не існує також без процесу уявного *символічного* позначення її меж, особливостей споживання, побуту, ритуалів і комунікації. І ці символи не є лише процесом опису спільноти, а є процесом її створення, вони роблять внесок у фундаментальний сенс буття спільноти, визначають, що насправді є саме цією спільнотою. Таким чином, сенс спільноти – смислове утворення – визначається як ключова частина соціальної конструкції, що отримує назву «ком'юніті».

Наростання ваги психологічних чинників існування спільноти вивершується на межі тисячоліть, коли будь-яка спільнота починає розумітись як *герменевтична*. Загальновизнаною стає думка, що те, чим спільнота є насправді, залежить від того, який новий смисл спільноти створюється у численних її інтерпретаціях та інтеракціях. Концепт ком'юніті набуває особливого статусу: він ніби «невизначено ширяє» між фантазією і вірою, уявою і реальністю. Ком'юніті перетворюється на маргінальний концепт, який одночасно означає антиподи (і реальність, і уяву), а тому потребує для свого розуміння екстремальних форм діалектики. Але в тому і полягає особливість сучасної епохи, що без такої діалектики стає неможливою критична здатність описати актуально існуючі соціальні реальності [7].

З іншого боку, в цей же період виникає нова реальність – «*брендінг ком'юніті*». Економічне використання поняття «ком'юніті» базується на привабливому позитивному розумінні спільноти, тодішні науковці вже критично переосмислювали. Проте для звичайної людини, що живе в урбаністичному чи сільському ландшафті, зрозумілою і бажаною є спільнота, яка створює теплу домашню атмосферу і забезпечує спільні інтереси. Коли є потреба, створюється пропозиція, працюють ринкові механізми. Так формується бренд ком'юніті, який об'єднує досить широке коло послуг, потрібних спільноті, а саме: питання здоров'я і турботи ком'юніті, спорту і мистецтва ком'юніті, політики, безпеки і планування ком'юніті, бізнесу ком'юніті та інші маркетингові напрями, що їх забезпечують різноманітні сервіси й організації. Основним напрямом брендінгу ком'юніті стає публічна

політика (на відміну від державної), яка має бути відкритою, доступною, такою, що відображує спільні інтереси і відповідає локальним потребам.

Проте інколи образ відривається від реальності, утворюючи певну фасадну ілюзію. Політика далека від того, якою має бути політика ком'юніті, тоді відповідно і поняття ком'юніті вихолощується до певних кліше. Врешті комбінації маркетингових складових можуть лише описувати ідеальну ком'юніті, але не бути нею. Люди не відчують щастя від того, що їм «потрібно купити» ознаки спільноти, адже вони хочуть вірити в підтримку, безпеку, прагнуть жити у безпечних справжніх ком'юніті. Але сутність брендінгу – експлуатація образу. І навіть усвідомлюючи це, люди часто все одно обирають віру в ілюзію підтримки, ілюзію безпеки. «Брендінг ком'юніті – це парадокс; він виникає тоді, коли ми більше не впевнені, що спільноти існують, і тому стає абсолютно необхідно вірити в них» [21, с. 8]. Так закладається протистояння між критичним усвідомленням наявної ринкової, економічної реальності та бажанням вірити, яке має силу створювати уявлення (які своєю чергою є сутнісною складовою сучасної спільноти). Розв'язання дилеми чорно-білим вибором між цими полюсами (критичного мислення і віри) не може задовольнити людство, тому триває пошук нових підходів існування в балансі полюсів.

В епоху інтенсивної глобалізації суверенні держави теж починають використовувати мову ком'юніті для отримання власних політичних або економічних результатів; виникають *політичні ком'юніті*. Д. МакКеннелл називає це створенням «ерзац-ком'юніті» для виробництва і продажу смислів спільноти, своєрідним соціальним інжинірингом, в якому конструюються ці смисли, тоді як насправді спільноти (в первинному соціологічному сенсі) як такої не існує [109]. Е. Гобсбоум зауважує, що ніколи раніше термін «ком'юніті» так не вихолощувався, як у часи, коли спільноту в соціологічному сенсі стало так важко знайти в реальності [80].

Описані суперечності осмислення реальності спільнот та її концептуального оформлення потребували розв'язання. Одною із таких спроб стала так звана *реорієнтація*, наповнення терміну «ком'юніті» новим смислом. Відштовхуючись від образу міської спільноти (існування людей у тіснязі мегаполісів, у відносно автономній мережі соціальних стосунків), сучасні соціологи (наприклад [26]) трактують спільноту не просто як локальну популяцію, а скоріше як *модус стосунків*, що варіюється за інтенсивністю. Але за такого нового визначення будь-яка група (навіть не пов'язана з територією мешкання) потенційно може розглядатись як спільнота.

Найцікавіший, на нашу думку, напрям розв'язання проблеми концептуалізації сучасних спільнот запропонував Т. Блекшоу [21]. Він реалізував *реконцептуалізацію* спільноти як певного «ідеального типу», за

М. Вебером [242], тобто не опису реальності, а створеного мисленевого аналітичного інструменту, за допомогою якого можна спробувати зрозуміти реальність. Для цього ідею ком'юніті потрібно розташувати на траєкторії історичного усвідомлення умов людського існування. Відтак досучасну спільноту слід розуміти як «сильну онтологію», за С. Вайтом, яка детермінує буття людини [192]. У модерному ж суспільстві, навпаки, ком'юніті перестають бути фундаментом життя – воно засновується на свободі індивіда, скеровується його власним вибором і випадковістю подій, що не можуть цілком контролюватися. У постмодерному світі спільноти мають розумітись як «слабка онтологія», що має здатність оживлювати наше буття саме тому, що ми ідентифікуємо щось і приєднуємось до нього як до фундаментально важливого, розділяємо це з іншими, хто має таку саму прихильність. «Слабка онтологія не є фундаментом, вона завжди залишається спірною, але ми часто глибоко прихильні до неї, тому вона стає фундаментально важливою стосовно того, як ми бачимо світ і переосмислюємо наші спостереження за світом і тим, що ми є в ньому, визначаємо те, як ми хочемо прожити власне життя з іншими людьми» [192, с. 11]. Саме цей напрям, усвідомлений як модерність постійних змін, у якому з очевидністю постає необхідність урахувувати рефлексивні властивості спільнот, набирає потужності протягом останнього десятиліття.

Модерність в її останній, «легкій» або «плинній» стадії, на відміну від «важкої», за З. Бауманом [14], є соціальним форматом, який не може чинити спротив змінам. І тому реальні обставини нашого життя в даний момент і те, як ми їх відбиваємо, – це завжди різні, не повністю відповідні одне одному феномени. Адже поки минає час, потрібний на відбиття і усвідомлення реальності, остання вже змінюється. Головна різниця індивідуалізації у плинній модерності – це *відрефлексоване минуле*, яке віддзеркалює напругу між індивідуальною суб'єктністю і структурними детермінантами суспільства, заснованими на диференціації соціальних верств, гендеру, етнічності тощо [97]. Плинна модерність, як стверджує С. Лаш [97], потребує рефлексивного індивіда, здатного опанувувати власне життя в невизначеному і прискореному світі, який вимагає дуже швидкого ухвалення рішень. Належність до спільноти переходить із напередзаданої якості, переважно присвоєної індивідові при його народженні (у певному місці та у певній соціальній групі), у якість життєвого завдання (за Т. Титаренко [487]), що потребує самостійного розв'язання і перетворення у перманентний процес. Важливим є те, що ми визначаємо як важливе, адже світ стає надзвичайно плинним і невизначеним.

Т. Блекшоу наголошує, що сучасний світ створює мережу відкритих нон-фінальних спільнот. Індивід обирає, чи бути йому частиною спільноти, але також може бути вільним зробити інший вибір – не бути частиною спільноти.

Індивід не належить спільноті, якщо не зробить такого вибору, тобто не зробить свій особистий внесок у спільноту, не приєднається до неї. Спільнота сьогодні надає особливий вид свободи: індивід може бачити себе членом різних спільнот. Це приводить до того, що людина стає мобільною, перебуває весь час у русі, щось постійно закінчується, а нове розпочинається.

Ком'юніті, таким чином, перетворюються із постійно існуючої соціальної структури на своєрідну *мережеву спільноту*, як називає цю реальність З. Бауман [15]. У такій спільноті немає напередзаданих правил, які скеровують поведінку і відносини членів, зобов'язують їх підлягати чітко визначеним принципам взаємодії. Мережева спільнота не має попередньої домінантної історії минувшини, і таким чином, минуле не владне диктувати, яким має бути сьогодення. Мережева спільнота – це феномен, який виникає після ідентифікації, а не існує до неї, визначаючи ідентичність. Мережа має генезу в уяві, а існує в комунікації, причому доти, доки індивіди усвідомлюють, що спільнота є для них важливою. Індивід використовує спільноту приблизно так, як він використовує мистецтво (за М. Фуко [59]), – згідно з модою та власним автентичним існуванням. Як і мистецтво, спільнота надає нам нові ідеї про те, як варто жити, надихає, дає моральні уроки, забезпечує комфорт і «розповідає» про життя інших, тобто інформує про те, як ми можемо жити разом. Якщо ж індивід визнає можливість жити автентичним життям, то має також відчувати, що саме він разом з іншими засновує всі цінності, і в цьому вони нерозривно з'єднані, тому що вільний вибір цінностей одним детермінує умови, в яких доводиться вибирати іншим. Ця *взаємозалежна відповідальність* за себе і за інших є універсальним етичним модусом існування сучасної людини. Турбота про себе є турботою про іншого. Навіть якщо для забезпечення власної автентичності й персональної автономії людина вибудовує свій оригінальний ні на кого не схожий голос, вона тим самим робить внесок в інших, демонструючи можливість такого самого пошуку для них.

Разом із тим концепт мережевих спільнот переводить проблему в площину, яка майже повністю відривається від первинної проблематики – як людям жити разом на одній території, забезпечуючи всім психологічне благополуччя. Навіть якщо сучасні спільноти перетворюються на мережеві утворення, конституйовані ідентичністю її членів як єдиного групового суб'єкта, варто дослідити те, яким чином співвідносяться віртуальні й територіальні складові взаємодії таких мережевих суб'єктів. Адже «для психологічного розуміння принципів є те, як окрема особа співвідноситься із спільнотою, як її ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові особливості визначаються належністю до спільноти, зумовлюються участю в її функціонуванні, стають персональним внеском у життєдіяльність спільноти [238, с. 19].

У новому тисячолітті інтенсивно розвивається *критична психологія* спільнот, яка має за мету відновлення і вивільнення громад [92]. Ця течія спирається на ідею єдиного циклу праксису, до якого залучена спільнота, чий розвиток забезпечується активізацією її рефлексивних властивостей. Міркування про спільноту, оцінювання спільноти і колективна дія спільноти виступають рушіями її саморозвитку.

Поступ психології спільнот чітко віддзеркалює зростання цінності локальної територіальної спільноти у глобальному житті людства. Якщо початкові концепції розглядали спільноту лише як контекст життя індивідів, то за роки існування галузі дедалі виразнішим стає акцент на ціннісній складовій, якою є *суб'єктність спільноти*, тісно пов'язана з її рефлексивними властивостями.

Аналіз історії розвитку поняття «ком'юніті» дає змогу краще зрозуміти сутність змін, які відбулися з реальністю спільноти. Від внесення суб'єктивного чинника як важливої складової життя спільноти наука перейшла до нового розуміння спільноти як мережевого утворення, що має сутнісні рефлексивні властивості, твориться через самовизначення, переосмислення історії, здійснення індивідуальних внесків у смисл спільноти, що відбуваються в комунікації її членів.

Таким чином, узагальнюючи історичну лінію розвитку концептуалізації спільнот як варіанта реалізації проекту в межах класичної пізнавальної стратегії [485], коли ми аналізуємо суб'єктивні уявлення науковців про досліджувану реальність у вигляді побудови концептуального апарату її відображення, можна зробити такі висновки.

У психологічному сенсі сучасна територіальна спільнота – *це особливий модус стосунків взаємозалежної відповідальності людей, що мешкають на певній території, яка має тенеу в уяві членів спільноти, а існує в їхній комунікації*.

Територіальні спільноти як природний осередок соціального існування людини в сучасному світі зазнають суттєвих історичних змін: крім територіальних спільнот мікромасштабу (сусідські громади), мезомасштабу (сільські, міські локальні спільноти) і макромасштабу (регіональні, національні територіальні спільноти) з'являється глобальна (планетарна) територіальна спільнота. У цьому сенсі спільноти, які не прив'язані до території мешкання (наприклад, віртуальні, які синхронізовані в комунікації завдяки новітнім соціальним медіа), стають складовими глобальної територіальної спільноти. Складне переплетіння різних за масштабом територіальних і детериторіалізованих спільнот складає онтологію існування сучасної територіальної спільноти.

У ході сучасної історії відбуваються зміни в онтології існування територіальних спільнот різного масштабу, які з напередвизначених для індивіда умов мешкання перетворюються на процесуальні проекти ідентичності як життєвого завдання особистості. Суб'єктивні психологічні виміри існування спільноти (спільні уявлення, символи, цінності, досвід, історія) виходять на перше місце за своєю значущістю як сутнісна складова соціальної конструкції територіальної спільноти.

Концептуалізація спільноти у світовій науці відповідно має свою історію, в якій відбувалися значні змістові зсуви і революційні переосмислення, зокрема в напрямку визначення суті спільноти через суб'єктивну реальність суб'єктів, які її утворюють. Логіка розвитку спільноти як реальності і логіка відображення цієї реальності в концептуалізаціях різних учених збігаються у тенденції зростання значущості суб'єктивних складових існування спільноти. При цьому рефлексивні властивості спільноти, необхідні для створення її смислу, перебувають у нерозривній єдності з діями спільноти, складаючи її прaxis.

Таким чином, для розвитку сучасної психології спільнот ключовим завданням стає дослідження розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти.

1.2. Особливості розвитку української психології спільнот у міжгалузевому просторі досліджень

Загалом український науковий дискурс щодо спільнот характеризується дуже інтенсивною динамікою зростання за останнє десятиріччя. Поняття спільнот широко використовується в українській науці. Міждисциплінарний масштаб поняття «спільнота» підтверджується тим, що ним послуговуються науковці багатьох галузей: філософії (В. Теремко [486], І. Гаюк [251], Л. Ороховська [400], І. Сидоренко [464], В. Закревський [284], О. Довгополова [271], К. Шестакова [510], Г. Ятвецька [522], М. Степико [479] та ін.), історії (Ю. Присяжнюк [428], В. Брехуненко [228], К. Гіря [255]), соціології (Н. Глебова [256], І. Кононов [308]), культурології (А. Щедрін [513]), географії (М. Дністрянський [270], О. Савюк [455]), філології (Т. Сорока [473]), мистецтвознавства (Ю. Рибак [443]), політичних (В. Котигоренко [311], Ю. Сабанадзе [452]), економічних (О. Прокопенко [431], О. Попова [422]), юридичних (М. Жовтобрюх [282]), технічних (А. Дмитренко [269], Ю. Серов [462]) та інших наук.

Варто окреслити масштаб пошуків у міжгалузевому просторі вивчення спільноти, виявити ті знахідки, що мають важливе значення для соціально-психологічного аналізу закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот.

Найбільше досліджені етнічні, етнокультурні, релігійні, лінгвокультурні спільноти, розпочато аналіз регіональних та локальних спільнот. Філософи досліджують спільноти як соціальні утворення різних територіальних масштабів: від світової до локальної. Так, Л. Ороховська [400] вивчає процеси становлення світової спільноти за умов глобалізаційних процесів, В. Теремко [486] розглядає релігійну громаду і спільноту, а І. Гаюк [251] – утворення нових етнічних спільнот на базі єдності віросповідання (на прикладі Вірменської апостольської церкви як специфічного феномена християнського світу). М. Степико [479] розробив нові концептуальні парадигми осмислення складних та суперечливих етнонаціональних відносин виходячи із тлумачення феномена етносу як *культурної спільноти* людей, детермінованої способом їхнього буття. Парадигмальна субстантивізація категорії буття знімає, на думку автора, однобічність тлумачення етносу як біологічного або соціального явища та логічно пояснює взаємозв'язок цих двох сторін природи людини в історичному поступі цивілізації. Це дало змогу показати історію людства як результат хаотичного накладання асиметричних тенденцій на противагу розумінню історії як лінійного прогресу. Детально проаналізовано *досвід* людської життєдіяльності, який разом із національною ідеєю, етнічною ментальністю тощо є детермінантою становлення та буття всіх націй. Г. Ятвецька [522] пропонує методи фіксації внутрішньої структури соціальних властивостей, обумовлених функціонуванням ціннісно-нормативної системи, а також методи діагностики осередків кризовості та стабільності українського суспільства на прикладі локально-територіальних спільнот.

Філософський аналіз спільноти поєднано насамперед із ціннісно-нормативним, моральним виміром існування людської спільноти, що слугує підґрунтям подальшого психологічного пошуку. Так, український філософ І. Сидоренко [464] розкриває морально-етичний аспект взаємодії спільноти з харизматичною особистістю. У контексті гуманістичної етики й етики комунітаризму дослідником уперше доведено, що поява феномена «маса» створює умови для уникнення індивідом морального вибору та зняття особистісної *відповідальності*. Еволюція самосвідомості «людини-маси» має тенденцію до формування споживацького розуміння життєвих можливостей та індивідуальних свобод, які сприймаються у відриві від змісту етичної категорії відповідальності. У масовій свідомості відбувається зміна консолідаційних засад, їх заміна визнанням ролі харизматичної особистості. У цьому сенсі спільнота у взаємозалежно відповідальних стосунках її членів постає як явище, протилежне за суттю масі як сукупності індивідів, що прагнуть уникнути відповідальності.

Південноукраїнський дослідник В. Закревський [284] розглянув механізми формування і функціонування уявлень про людську досконалість у ментальному

просторі локальних соціальних спільнот, їхній вплив на спрямованість поведінки людей і соціальну динаміку. Особливості духовно-моральної самоде-термінації поведінки людей вивчаються ним на основі методологічної установки, що соціальний індивід є системотвірним елементом (агентом) соціальних спільнот. У соціальну філософію вводиться нове поняття – «*архетип досконалої людини*» – ідеальний предмет ментального простору людства, який складається з уявлень, накопичених у колективній пам'яті в результаті підсві-домих та свідомих відображень. Цей духовно-моральний та соціокультурний феномен успадковується від покоління до покоління та переходить у цілісний образ (патерн) людини, яка сама себе усвідомлює та відтворює.

Поняття архетипу досконалої людини, на нашу думку, схоплює наявність образу ідеального члена традиційної спільноти, який не має матеріального референта, тобто є своєрідним *фантомним суб'єктом*. На відміну від симулякру фантом, що уособлює ідеального члена спільноти, функціонує як впливова рефлексивна конструкція свідомості групового суб'єкта. Щойно індивідуальний суб'єкт постає у своїй груповій іпостасі, ця конструкція набуває регулювальної сили, визначаючи прийняття суб'єктом рішень, постановку цілей, характер переживань і вчинювальних дій. У цьому сенсі поняття «фантомний суб'єкт» функціонує як ідеальний тип, за М. Вебером [241], який теж є суб'єктивною конструкцією науковця, за допомогою якої плинна реальність процесів комунікації людей репрезентується як певне групове утворення (верства, прошарок тощо).

Важливими для соціально-психологічного розуміння територіальної спільноти є знахідки українського філософа К. Шестакової [510], яка застосувала концепцію *пограниччя* до вивчення етнічних ідентифікаційних процесів на українському соціокультурному просторі. На цій концептуальній базі обґрунтовано положення про регіональні чинники формування етнічної ідентифікації, що має тривимірне розуміння: як явище територіальне, соціокультурне та особистісне. Процес етнічної ідентифікації, на думку К. Шестакової, зумовлений просторовою організацією суспільства, при цьому пограниччя розглянуто як багатоплановий простір, зокрема географічний, соціокультурний, соціальний, етнічний тощо. Саме такий багатоплановий підхід має стати теоретичною основою побудови сучасної психології спільнот.

Особливо цікавою з соціально-психологічної точки зору є філософська концепція українського дослідника О. Довгополової [271], яка розкриває метафоричну схему *обжитого* простору, визначаючи місце іншого (чужого, відторгненого) у картині цього простору. Здійснено спробу визначити суть даних феноменів у соціальному просторі, запропоновано методику аналізу феноменів *відторгнення* як механізму відтворення соціуму у власному

обжитому просторі. Значну увагу приділено ієрархії рівнів відторгнення з метою з'ясування можливостей відтворення ціннісної основи певної соціальної спільноти, що є особливо плідним у разі звернення до історичних картин обжитого світу. Наголошено на значимості розрізнення між «межово відторгненим» і «частково відторгненим», тобто таким, якого певна духовна парадигма «погоджується терпіти». Запропоновано дослідницький прийом, а саме – аналіз *терпимого* в одному аспекті з відторгненим. Виявлено численні перехідні форми відчуження та відторгнення, які формують унікальність кожного варіанта конфігурації обжитого простору.

Категорії обжитого простору (у зв'язку із феноменами відторгнення) і пограниччя можуть бути покладені в основу визначення емпіричної моделі психологічного дослідження рефлексивних властивостей територіальної спільноти. Серед багатоманіття проявів спільноти найбільш інформативними для дослідження видаються ті, що пов'язані із відторгненням як формою самовідновлення обжитого соціального простору. Такою емпіричною моделлю можуть стати феномени цькування масою одного з членів спільноти як чужого. Доцільно припустити, що розвиток рефлексії меж спільноти і переосмислення пограниччя в цих ситуаціях є адекватною схемою відновлення спільноти, яка забезпечує психологічне благополуччя всіх її членів. В історичному контексті це можуть бути уявлення про пограниччя між представниками таборів минулих протистоянь або їхніх нащадків, яке долається регулюванням рівнів відторгнення і терпимості.

Нарешті, не можна оминати увагою соціально-філософську концепцію історичної пам'яті В. Жадько [280], яка пов'язана із концептом спільноти та розумінням її рефлексивних властивостей. Здійснено теоретичне узагальнення та нове розв'язання проблеми історичної пам'яті відповідно до соціокультурних і дискурсивних контекстів сьогодення, що полягає в експлікації та концептуалізації *інтерсуб'єктивного* виміру історичної пам'яті як складової духовності особистості. Досліджено правові засади й інституційний механізм державного впливу на відродження історичної пам'яті як важливої складової духовності особистості, роль у цих процесах регіонів України. Визначено пріоритетні напрями вдосконалення державного регулювання процесом відродження історичної пам'яті та запропоновано шляхи його вдосконалення. Соціальну пам'ять як соціокультурний феномен досліджує О. Фостачук [498], історичну свідомість сучасної молоді – Д. Кравченко [315].

Не менш цікаві знахідки для соціально-психологічного аналізу спільнот дає міждисциплінарна взаємодія з представниками історичної науки. Історики вивчають феномени козацьких спільнот та їхніх взаємостосунків (В. Брехуненко

[228], К. Гіря [255]). У контексті соціальної та ментальної історії досліджується українське селянство, яке мешкало у Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. (Ю. Присяжнюк [428]). Історико-культурну спільноту запропоновано розглядати як самобутнє явище, презентоване так званими *езотеричними* «наслідками» – пам'яттю, спогадами, легендами. Латентним підґрунтям світоглядних уявлень і *побутового мислення* селян були архетипи та похідні від них настанови, норми, цінності. Вони визначали інтереси, манери й тенденції еволюції соціальної поведінки. Історик стверджує, що досягнення стабільного, хоч і дуже низького, але мінімально достатнього рівня добробуту в ті часи зумовило «імперативну безсмертність» традиційного укладу. Автором доведено, що на початку XX ст. локальна модернізація села суттєво прискорилося, проте традиційний *стиль мислення* та поведінки виявляв унікальну живучість: старі смисли не зникали, а перепліталися з новими. Саме в цих історичних часах локалізується та історична пам'ять, що зумовлює позитивний образ традиційної спільноти як «теплої домівки».

Особливо важливими є висновки дослідників стосовно сільських локальних спільнот, які підтверджуються результатами, отриманими в економічних наукових пошуках. Так, харківська дослідниця О. Попова [422] проводячи 2009 року економічний аналіз механізмів сталого розвитку аграрної сфери, показала, що активізації потребує насамперед *самоорганізація* суб'єктів агрогосподарювання, а відтак існує необхідність розвитку сільських спільнот. Державна підтримка, спрямована на їхній розвиток, є найбільш ефективним стратегічним напрямом забезпечення сталого аграрного розвитку. Жодна інша економічна модель, яка не враховує чинник розвитку локальних спільнот, не здатна забезпечити сталий розвиток у цій сфері. Таким чином, вивчення механізмів відновлення саморозвитку територіальної спільноти, на думку економістів, матиме значний економічний ефект.

Варто зазначити, що передумовою психологічного дослідження територіальних спільнот регіонального масштабу мають стати досягнення українських політологів і соціологів, які вивчали окремі етнокультурні спільноти. Так, І. Кононов [308] здійснив аналіз етнокультурної специфіки Донбасу, яку розглянуто у регіональній системі України, проаналізував соціальну природу регіону, його місце в соціальному просторі, причини інтенсивного просторового морфогенезу в сучасних суспільствах. Вивчаються процеси продукування етнокультурних ідентичностей локальних спільнот Північного Приазов'я (Н. Глебова [256]), Придунав'я (О. Чебан [501]). Виявлено механізми трансляції соціальних смислів та історичної пам'яті в життєдіяльності етнокультурних спільнот. Визначено, що свідомість представників локальних спільнот характеризується актуалізацією

(«осучасненням») передусім тих сенсів минулого, що *виправдовують* етнічні процеси сучасного буття.

М. Бурмакою [234] класифіковано регіональні земляцтва як різновид соціокультурних організацій, окреслено їхнє місце в громадянському суспільстві. Земляцтва є утвореннями, похідними від колишніх регіональних територіальних спільнот, формою збереження територіальної спільноти на новій території мешкання. Земляцтва, як і діаспори, є наслідком міграційних процесів. Специфіка земляцьких організацій полягає в їхньому консолідаційному впливі на розвиток компонентів громадянської культури щодо національних цінностей, у сприянні соціальному, культурному поступу та збереженню традицій регіонів України.

Науковцями сформульовано висновок про те, що розвиток української національної культури потребує підтримки процесу відновлення кращих духовних і моральних традицій локальних спільнот. Результати досліджень адресовано насамперед владі, керівникам державного рівня: наголошується на потребі вдосконалення державної регіональної політики, пропонується програма розвитку етнокультурних спільнот в Україні, окреслюються вимоги до оновлення нормативно-ціннісної системи в державі тощо.

Разом із тим без розуміння психологічних механізмів саморозвитку спільнот практична реалізація виявлених стратегічних знахідок залишається недостатньо ефективною. Складається така картина: начебто відомо, що саме треба робити для відновлення локальних спільнот, але немає живого внутрішнього «двигуна», того важеля, завдяки якому можна здійснити «запуск» саморозвитку. Російські вчені називають цей процес «сборкой групового суб'єкта» [334], вважаючи основою такого процесу розвиток рефлексивних здатностей суб'єктів, який визначає особливий клас соціогуманітарних технологій.

На розуміння механізмів розвитку сучасних спільнот спрямовано психологічні дослідження, які активно розгортаються останнім часом в Україні. Територіальна спільнота стає об'єктом, у межах якого вивчається досить широке коло взаємопов'язаних явищ: ментальність у зв'язку з етногенезом (концепція мономіфу Г. Парходько [404]); національна ідентифікація у зв'язку з Я-образом особистості у представників сучасної молоді різних регіонів України (О. Шевченко [509]) та ін.

Окремим потужним напрямом стало вивчення соціально-психологічних умов управління розвитком спільнот, постраждалих від катастроф (С. Волеваха [247]). Виявлено, що соціально-психологічний вплив Чорнобильської катастрофи спричинив утворення соціальних спільнот з особливою системою цінностей (Т. Кузьменко [323]).

Одним із найбільш перспективних напрямів у психології стало дослідження професійних спільнот. Педагогічну професійну спільноту вивчав колектив науковців під керівництвом О. Донченко [407], колективний світогляд професійної спільноти психологів та соціальних працівників – О. Яремчук, В. Ключикова-Цобенко [521].

Найпотужнішим напрямом вітчизняних досліджень психології спільнот є наукова школа В. Васютинського, у межах якої плеяда вчених (Т. Белавіна, О. Коробка, Г. Циганенко, В. Мяленко, І. Губеладзе, О. Жорнова та ін.) досліджує лінгвоетнічні аспекти життя спільноти, зокрема проблему інтеграції російськомовної спільноти в українське суспільство [415], а також соціально-психологічні особливості функціонування культури біності [447].

У психологічних дослідженнях спільнота постає щодо індивіда формою організації соціального середовища, у якому він перебуває, до якого належить і до якого певним чином устосунковується [238, с. 7]. Українські психологічні теорії спільноти базуються на глибокому аналізі радянських і російських досліджень цього явища.

Зупинимось на тому, яким чином у концептуальний апарат соціальної психології вводиться поняття спільноти, як цей концепт співвідноситься з усталеними поняттями суспільства, маси, великої та малої групи, громади.

При розгляді різних суперечливих варіантів співвідношення понять, дотичних до категорії «спільнота», окреслюються контури і виділяються психологічні виміри спільноти. Російські психологи (Б. Грушин [265], Б. Паригін [405]) роблять об'єктом свого дослідження маси, а категорію спільноти визначають як умовну родову для широкого кола соціально-психологічних явищ. Натомість В. Васютинський пропонує більш адекватне сучасному станові науки співвідношення понять: «між масою і спільнотою можливими є дуже різномунітні просторово-часові та логічно-змістові зв'язки... між ними не буває однозначно чітких абсолютних бар'єрів» [238, с. 8]. У твердженні про те, що більшість спільнот «тою чи тою мірою коливається в просторі між своїм спільнотним існуванням та самоусвідомленням і тенденцією до втрати внутрішньоспільнотних зв'язків та перетворення на неорганізовану масу» [238, с. 8] міститься сучасне бачення спільноти як соціальної форми, що має рефлексивні властивості.

При порівняльному аналізі суспільства і спільноти останній в категоріальній мережі соціальної психології В. Васютинський надає специфічного змісту, який відповідає класичному для соціології розведенню понять: за спільнотою закріплено «близький світ» для людини, а за суспільством – віддалений.

Мала група і спільнота не мають непрохідних бар'єрів, вони співіснують ніби в єдиному просторі, але в різних площинах. Спільнота і організація

різняться ступенем примусовості належності особи до цих утворень. Аналізуючи зв'язок колективного суб'єкта (за А. Брушлінським [230] – групового), В. Васютинський наголошує, що специфіку спільноти визначає *саморефлексія*, яка є «визначальною, центральною складовою в питанні про саму наявність спільноти» [238, с. 12].

Найбільші складності виникають при спробі розмежувати поняття спільноти і громади, останнє з яких має набагато точніше опрацювання у правовому полі, використовуючись, зокрема, як термін «територіальна громада» у законах та інших документах. Безсумнівно, термін «громада» має доволі конкретний і виразний зміст. Так, завдяки розвитку соціальної роботи і соціальної педагогіки з 90-х років минулого століття в Україні поняття громади відчутно наповнилося практичним смислом. Адже соціальні педагоги, наприклад, – це фахівці, покликані задовольнити потреби суспільства щодо «сприяння соціальному становленню особистості та групи в часи загострення соціальних проблем» [432, с. 5]. Територіальна громада розглядається як соціалізуючий простір особистості і визначається як «спільнота, члени якої мають спільні географічні та соціокультурні ознаки (місце проживання, інтереси, віросповідання, цінності, національність тощо) та взаємодіють між собою з метою задоволення певних потреб чи розв'язання проблем» [218, с. 153]. Територіальний акцент у понятті громади виражений досить чітко. В соціальній педагогіці громада трактується також як «соціальний інститут, побудований на територіальній спільності та соціально-економічному базисі, що виступає регулятором суспільного життя населення» [218, с. 154].

Громада як конкретний соціум забезпечує процес соціалізації особистості власними ресурсами, оскільки в ній існує певне «поле» соціокультурних норм і правил, які у процесі соціалізації оформлюються в персональну ціннісно-нормативну систему особистості. Взаємообумовленість між рівнем розвитку громади та її конкретних представників складається з двох прямих зв'язків: що більше розвинута громада в моральному, інтелектуальному, культурному, матеріальному та інших аспектах, то більше можливостей отримує кожний її член; і навпаки, розвиток громади залежить від рівня розвитку осіб, які її складають [218, с. 153]. Таке рамкове розуміння територіальної громади виявляється достатнім для діяльності соціального педагога як менеджера середовищних впливів на особистість, що здійснює посередництво між різними фахівцями та соціальними інституціями з метою створення умов для сприяння становленню та розвитку людини, групи, соціуму (сприяти адаптації та встановленню довіри, запобігати насильству, суїциду та іншим соціальним негараздам, загалом здійснювати соціальне виховання за багатьма напрямками).

Специфічне наповнення поняття «грумада» особливим змістом у теорії та практиці соціальної роботи пов'язане з розумінням громади як особливої якості спільноти, коли її члени усвідомлюють свої інтереси і активно діють [461]. У цьому сенсі громада, на нашу думку, може трактуватись як територіальна спільнота з актуалізованими рефлексивними властивостями. Тобто громада – це *рефлексивна територіальна спільнота*. Водночас, як територіальна спільнота залишається поняттям, яке має меншу визначеність (кількісну, просторову, формально-правову) і з цієї причини є дуже зручним поняттям-контейнером, у якому розміщуються розмаїті феномени, що потребують осмислення. Рефлексивні властивості територіальної громади можуть перебувати в континуумі від повністю заблокованих або невиражених до максимально інтенсифікованих і капіталізованих.

Для психологічного розуміння спільноти принциповим є те, як окрема особа співвідноситься із спільнотою, як її ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові, а зрештою рефлексивні властивості визначаються належністю до спільноти, зумовлюються участю в її функціонуванні, стають персональним внеском у життєдіяльність спільноти.

Видається також доцільним спертися в дослідженні рефлексивних властивостей на суб'єктивно-вчинкове визначення методу сучасної психології [485], приймаючи в цілому ідею трьох пізнавальних стратегій: 1) класичної – коли суб'єктивний метод не пов'язується із нездатністю дослідника ставитись об'єктивно до рефлексії психічної дійсності, 2) некласичної – коли розкриття природи регулятивних функцій психічного досягається не зверненням до самозвітів, а шляхом створення проблемних ситуацій, 3) постнекласичної – коли картина світу формується на основі категорій нерівноважності, нестабільності, невизначеності. Психологія розвивається на основі аналогізування метафор із арсеналу природничих наук, коли йдеться про складність. Скажімо в хімії це відкриття самоорганізації дисипативних структур, які здатні до якісного стрибка ускладнення з поглинанням енергії навколишнього середовища [427] або у фізиці – явище квантового тунелювання, з отриманням кінетичної енергії «в борг» для подолання потенційного бар'єру до джерела, де цю енергію можна отримати [495]. Система може перестрибувати з однієї траєкторії на іншу з утратою пам'яті, коли минулі стани не визначають майбутнє. Зрештою виникають нелінійна багатоваріантність і спонтанність.

В. Татенко вважає, що для постнекласичної психології набуває значущості *гносеологічна індивідуація*, коли ціле виявляється на прикладі одного з найважливіших системотвірних зв'язків, а протофеномен виступає наочно виявленою закономірністю [485, с. 267]. Така психологія визначає своїм

об'єктом не психічну реальність як абстракцію, а «цілісну систему реальної, живої психіки, що охоплює як саме психічне... так і його носія суб'єкта, який «має» цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною» [485, с. 265].

Поєднання в одному дослідженні кількох пізнавальних стратегій передбачає поліметодний підхід до виявлення закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот. З одного боку, на рівні *класичної суб'єктивної методології* можна виокремити закономірність зростання рефлексивних властивостей спільноти, виражену в поступальній зміні самого поняття. Спільнота з фізичної даності локальної соціальної структури, обмеженої територією, чимдалі більше перетворюється на своєрідну кентавр-структуру: головними конституювальними властивостями спільноти стають рефлексивне самовизначення її членів, ідентифікування їх зі спільнотою, створення фантомного образу спільноти тощо.

На рівні *некласичної методології* у подальшому дослідженні розгортається емпіричне вивчення ролі рефлексивних властивостей в розвитку територіальних спільнот різного масштабу. В межах об'єктивної методологічної парадигми використовується метод репрезентативного масового опитування для виявлення статистичних закономірностей як повторюваних стабільних зв'язків рефлексивних властивостей територіальних спільнот.

У межах *постнекласичної методології* закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот виявляються в учасницьких проектах спільного контуру значущих подій, у переосмисленні актуальних соціокультурних явищ і трансформацій історичної пам'яті, у виявленні протофеноменів як закономірностей на прикладі одного з найважливіших системотвірних зв'язків.

Проведений В. Васютинським аналіз змісту категорії «спільнота» показує, що дослідники найчастіше потрактовують спільноту як велику групу. Вона і справді є відносно численною номінально-реальною соціальною групою, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яку її носії вважають для себе значущою. Важливо, що ця теза враховує суб'єктність членів спільноти, тобто право визначати те чи інше явище належить не тільки зовнішньому спостерігачу, а й самим членам спільноти.

Разом із тим спільнота одночасно є і реальною, і уявною групою, оскільки образ спільноти у свідомості окремого її члена будемо називати фантомною спільнотою. На сучасний стан спільноти як реальної групи впливає не стільки те, якою була вона в минулому, скільки те, якою є розділений членами спільноти образ її історії, котрий може виявитися фантомом із досить великими викривленнями. Тому для розуміння закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти необхідно проаналізувати повторювані

зв'язки історичної пам'яті спільноти. Пограниччя обжитого світу, суперечності і протистояння таборів у спільноті – це та емпірична модель, яка дає можливість адекватно досліджувати рефлексивні механізми саморозвитку спільноти.

Теоретичний рівень реалізації методологічних принципів суб'єктності втілено В. Татенком у його розумінні «реального конкретного індивіда як суб'єкта психічного життя, який є частиною цього життя і одночасно протистоїть їй в якості її носія, центра, інтегратора і користувача» [484, с. 497]. «Суб'єктний рівень психічного життя людини – це не тільки рівень сутнісного відображення (рефлексії) дійсності і сутнісної організації (цілеспрямованої регуляції) психічної активності», це – «рівень розвитку психіки, піднявшись до якого, людина починає ставитися до власної психіки ... як до суцього в собі ... як цінності й цілі» [484, с. 497]. Тобто на рівні теорії суб'єктності та суб'єкта психічного життя індивід виступає необхідним чином відокремленим від соціального контексту свого буття задля накопичення даних про інтенції та потенції саме цього індивіда. Таке обмеження предмета, звичайно, не порушує розуміння соціальності як суто людського прояву індивідності, але водночас спонукає інших дослідників до формулювання предмета, який «клітину суб'єктності» розміщує в рамках тіла індивіда. Так, А. Брушлинський вважає людство, народ, групу першоосновним суб'єктом, а окремих індивідів – похідними суб'єктами. В. Лефевр вводить поняття космічного суб'єкта [338], відповідного глобальному масштабу територіальної спільноти. В. Рубцов виділяє колективно-розподілену діяльність [449; 450], тим самим імпліцитно розподіляючи і суб'єктну функцію.

Визначення, яке дає О. Старовойтенко, підкреслює необхідність виходу за межі суто індивідуалістського трактування суб'єкта і розгляду його лише в інтеракції із суспільством та іншими: «Суб'єкт – людина, яка здатна впливати на буття інших, активна в цьому бутті, той, хто залишає слід, відкриває у зв'язках з іншими людьми можливість самовизначення і самореалізації. Однією із провідних суб'єктних інстанцій визначається свідоме «Я», або «его» індивіда, яке перетворює його ініціативи та активність у зрозумілі і значущі для інших» [343, с. 466]. Розглядаючи соціальну детермінацію психіки, авторка робить висновок: «Соціальне – це подія, що триває вічно, неперервно відтворюючи відносини між двома, кількома, багатьма людьми так, що кожний стає іншим-у-собі, а всі разом – колективним «Я»; особистість постає як концентроване суспільство, а суспільство – як розширена особистість» [343, с. 480].

Становлення української соціальної психології спільнот відбувається на тлі активізації міжгалузевих досліджень різних аспектів існування територіальних спільнот переважно великого масштабу (етнічних,

лінгвоетнічних, етнокультурних, регіональних). Разом із тим дедалі більшої актуальності набуває потреба узагальнення закономірностей розвитку спільноти як особливого явища, що існує в різних територіальних масштабах, ураховуючи рівень первинної територіальної сусідської спільноти.

Виокремлення поняття територіальної спільноти потребує детального аналізу та інтеграції психологічного розуміння проблеми територіальності, яка має багату історію досліджень.

1.3. Проблема територіальності в соціальній психології

Розгляд проблеми територіальності як аспекта міжгрупової взаємодії поєднується з аналізом досліджень територизмів у когнітивній психології. Це дає змогу охопити значну частину семантичного поля феноменів сусідства і земляцтва як модусів існування територіальної спільноти в теперішньому і минулому часі.

Урахування соціально-психологічних явищ, дотичних до території як місця існування певного соціуму, передбачає охоплення багатомірного й різномасштабного проблемного простору. Без перебільшення можна сказати, що проблема територіальності в соціальній психології розглядається досить фрагментарно – як похідна від прагматичних завдань. У сучасному світі, який дедалі більше потребує стабільних образів у свідомості як своєрідних фільтрів невизначеності та мінливості, психологічне відображення території, зміни в якій накопичуються значно повільніше, ніж у соціальному середовищі, може стати засадою такої стабілізації. Разом із тим необхідність змін у межах території проживання, темпи яких нині зростають, веде до зламу традиційних колективних уявлень і базових психологічних характеристик масової свідомості. Відомо, що саме в межах психології ком'юніті найдоцільніше розглядати питання здорового способу життя та психологічного благополуччя, які сьогодні конче загострені. Зважимо на те, що більшість соціальних інституцій (зокрема освіта, медичне обслуговування) традиційно будуються з прив'язкою до території проживання (адміністративно-територіального поділу). Термін «ком'юніті» охоплює різні рівні територіальної спільноти: від аморфного й неусвідомлюваного «мешкання поруч» до структурованого спільною метою і діяльністю угруповання, яке називають громадою.

Які суттєві характеристики рівнів територіальної спільноти можна виділити на стику правового й соціально-психологічного просторів її існування? Сьогодні територіальна громада не є просто фізичною територією, скупченням мешканців: вона існує саме завдяки соціальному перетину психологічних, побутово-економічних та юридичних засад. За визначенням

Р. Шеффера та інших сучасних американських авторів, термін «місцева спільнота» означає групу людей, що живуть у певному середовищі з географічними, політичними та соціальними кордонами та спілкуються одне з одним. Таке спілкування не завжди може бути активним, але має бути явним. Люди або групи взаємодіють на певній території з метою досягнення спільних цілей [159, с. 3–4]. В англо-американській традиції термін «ком'юніті», який перекладається вітчизняними авторами як громада, пов'язаний з республіканським ідеалом прямої демократії та виражає соціально-психологічну спільність або прагнення до неї. Змістовим ядром обох близьких понять – «ком'юніті» і «громада» – є специфічні соціальні зв'язки мікрорівня, рівня малої групи, детермінувальна роль неформальних контактів. Територіальна спільнота визначається як населення, об'єднане спільною діяльністю, інтересами та цілями щодо задоволення потреб, пов'язаних із побутом, середовищем мешкання, відпочинком, навчанням, спілкуванням. Члени територіальної спільноти мешкають постійно, володіють нерухомістю, сплачують комунальні податки. Громада – це вже якісно новий стан населення, яке здійснює місцеве самоврядування, тобто має об'єкт управління, що зумовлює ефективну і стійку горизонтальну взаємодію [2]. Неодмінною умовою дієздатності територіальної громади є відчуття членства, належності, яке дає емоційну безпеку, почуття впливовості та єднання з іншими через здійснюваність особистих бажань, відчуття спільності долі [118].

На всіх рівнях територіальної спільноти існують соціально-психологічні феномени, які розкривають взаємовідносини між членами ком'юніті. Це насамперед феномен сусідства. Соціально-психологічний зміст сусідства не вичерпується мешканням поруч: це й усталена міра оцінювання дистанції прийнятності в спілкуванні, й ресурс допомоги, по яку звертаються у важкий час, і перешкода усамітненню (або інколи й комфорту), і досить великий спектр інших зв'язків. Проте в соціальній психології цей складний феномен ще не став предметом розгорнутого теоретичного дослідження.

Разом із тим упродовж останніх років відбуваються суттєві зміни в суспільстві, зокрема українському, пов'язані з територією існування: це нові закони про землю, комунально-адміністративна реформа, нові принципи володіння й управління помешканням (житлом), нові можливості в обслуговуванні, які виходять за звичні територіальні межі, не кажучи вже про інтенсивність змін довкілля взагалі (як природного, так і створеного людиною). Як саме відбиваються ці зміни у свідомості спільнот та окремих осіб? Яке місце в сучасному світі посідає територіальна спільнота серед інших типів спільнот? Чи змінює фактор території своє місце та соціально-психологічне значення в масовій психології? Які соціально-психологічні феномени, пов'язані з територією

існування, виявляються і стихійно використовуються різними суб'єктами? Усі ці актуальні питання мають і прикладне, і науково-теоретичне значення.

Проблема територіальності стає тим актуальнішою, чим інтенсивніші зміни, ініційовані в суспільстві, і чим більш складним, опосередкованим та довготерміновим стає зв'язок між ними і добробутом, психологічним благополуччям у свідомості людей. Факти використання теми територіальності для впливу на свідомість, зокрема на формування електоральних намірів [374], засвідчують її злободенність. Крім того, у зв'язку зі змінами в правовому полі відбуваються зміни в житті громад: скажімо, створюються нові первинні територіальні осередки співвласників багатоквартирних будинків, територіальні комітети самоврядування в містах тощо. Весь спектр соціально-психологічних феноменів, пов'язаних із цими процесами, майже не досліджується, за винятком деяких тенденцій у російській психології, а саме – вивчення готовності до участі в самоврядуванні [405].

Мета цього розділу – виокремлення феноменів територіальності, відображених у соціальній психології та розроблених в інших психологічних галузях. Які ж підходи вироблено для розуміння ролі території в житті людини? Як відображено поняття території в семантичних мережах пересічних мешканців?

У фундаментальній монографії І. Сушкова [482] територія розглядається як фактор міжгрупової взаємодії. Її віднесено до біологічного рівня аналізу групи: за критеріями виділення групи в біології (намагання триматися разом і незначна міграція групи), на основі дослідження примітивно організованих спільнот (адаптації бушменів до сезонних змін у середовищі, зокрема часті злиття і розщеплення груп через територіальну проблему, тощо). «Простір став кардинально важливим для біосистеми, – пише автор, – перетворився на одну з головних цінностей, що регулює поведінку тварин. Аналіз територіальної взаємодії тварин може стати ключем до розуміння біологічних основ територіальної поведінки людських систем» [482, с. 48].

Попри обмеження прямого перенесення біологічних закономірностей на людські взаємини звернемо увагу на те, що суто людська територіальна поведінка і пов'язані з нею психологічні феномени вивчені ще недостатньо, хоча актуальність інтегрованого аналізу ролі території в суспільстві раз у раз підкреслюється спалахами міжетнічних конфліктів через ту чи іншу територію. До того ж невід'ємною частиною території є її природні ресурси, залучені в людські стосунки. Це розширює усвідомлення ролі території в суспільній взаємодії за межі біологічного – до економічного та зовнішньополітичного аспектів.

Ось лише один епізод проблеми етногенезу, висвітлений у теорії контрсугестії Б. Поршнева [423], що демонструє відмінність людського

ставлення до території. Коли скупчення людей у місцях виникнення первісних поселень сягнуло критичної межі, коли людям стало непереливки «через появу і розвиток тягаря міжіндивідуального тиску» (цит. за [403, 59]), вони шукали порятунку в розселенні на незайманих територіях, причому з такою швидкістю, яка не під силу жодному виду тварин. Відтоді володіння землею і панування над її мешканцями стали суттєвою частиною людської історії, що розгорталася в численних територіальних конфліктах.

Що ж до нашої сучасності, то щільність населення виступає однією з її істотних характеристик. За Х. Ортегою-і-Гассетом, скупченість – легко впізнаваний факт нашої епохи: міста переповнені людьми, будинки – мешканцями, готелі – приїжджими, кафе – відвідувачами, вулиці – перехожими... Те, що раніше було так просто – знайти собі місце, тепер стає проблемою [401]. Разом з усвідомленням браку території розгортаються наукові дослідження особливостей поведінки людини, пов'язані з територіально різними формами мешкання. Порівнюються місто і село, зокрема аналізується досвід міського життя на відміну від сільської громади, розкриваються особливості відносин між людьми в урбаністичному мегаполісі й невеликому містечку тощо [360].

Розширене застосування принципу територіальності спостерігається і в сучасних прикладних соціально-психологічних напрямках. Так, у межах побудови мотиваційного тренінгу відомий російський психолог О. Сидоренко [463] вдається до принципу *територизму* як аналога біологічного й етологічного поняття «територіальна поведінка». Територизм трактується як «намагання зберегти, збільшити та збагатити свою територію – як фізичну (простір, матеріальне), так і психологічну – за рахунок символічного її розширення чи збагачення», наповнення її речами та предметами, що належать хазяїну та мають символічне значення [463, с. 64]. Концепція територизму є зручною, пише авторка, бо дає змогу охопити значну частину семантичного простору й перейти до аналізу потреб, що споріднюють людину з тваринами. Тобто вона впевнена, що територія все-таки закорінена в біологічному.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) як прикладний напрям також вводить до свого концептуального апарату розгляд території, щоправда лише на рівні географічної аналогії навколишньої дійсності [303]. Керуючись принципом нетотожності «території» і «карти» (ментальної репрезентації), яка її відображає, НЛП працює в когнітивній сфері перебудови «карт». Таке використання *території як метафори* може лише підтвердити необхідність урахування в дослідженні когнітивного аспекта проблеми. Зазначимо, що у межах когнітивної психології накопичено досвід дослідження розвитку «когнітивних карт», що пов'язують уявлення і дії в навколишньому середовищі:

від маршрутних карт до топографічних (двовимірна інформація взаєморозташування маршрутів) [73] тощо. Проте цей напрям дещо ізольований від соціально-психологічних узагальнень проблеми територіальності. Те саме можна сказати і про дослідження територіального маркетингу [457].

Наукового синтезу потребують також знахідки екологічної психології останніх років, які стосуються зазначеної теми [319]. Маємо на увазі не тільки неусвідомлене ставлення індивіда до середовища, основу якого становить територія існування, а й соціокультурні норми і правила взаємодії у спільноті. Виділення *типів репрезентації території* у взаємозв'язку із ціннісними структурами свідомості є важливим завданням екологічної психології. А особлива актуальність вивчення соціально-психологічних механізмів регулювання територіальної спільноти випливає з необхідності формування екологічно відповідальної свідомості сучасної людини. На наше глибоке переконання, розв'язання екологічних проблем сучасності потребує переосмислення належності до територіальної спільноти глобального масштабу в поєднанні з рефлексивною регуляцією масштабу спільноти аж до первинної сусідської громади. Побудова ментальної карти взаємопов'язаних територіальних спільнот різного масштабу і розвиток здатності до рефлексивного регулювання масштабу зніматиме обмеження, що виникають при застосуванні ментальних карт розірваних зв'язків. За усвідомлення себе членом глобальної спільноти уявлення про масштаб проблем зменшує значущість окремої дії (ефект великих чисел), викликає відчуття безсилля змінити ситуацію, а відтак веде до пасивності. За усвідомлення себе лише частиною первинної громади втрачається розуміння глобальних наслідків, адже власні неекологічні дії не оцінюються як такі, що можуть призвести до глобальних наслідків (тут працює ефект великих чисел навпаки). Уявлення про зв'язок масштабів має бути добре опрацьованим і регульованим, а здатність до перетворення ментальних карт середовища існування залежить від рефлексивних властивостей суб'єкта.

Шляхом до поєднання попередніх напрацювань психології спільнот і загальнопсихологічних досягнень осмислення взаємозв'язку людини із середовищем можуть стати розробки поняття *повсякденності* (Т. Титаренко [487]), яке ґрунтується на реаліях людського буття і пов'язує в одному контексті реальність і внутрішній світ людини. Індивід сам створює матеріально-речове середовище, у якому живе й діє, – поле своєї повсякденної діяльності, котре сприймається і переживається ним як продовження себе самого (згадаймо емпіричне «Его» В. Джемса). Буденний досвід кожного окремого «Я» як засіб стабілізації психологічного простору виникає та існує в безперервному взаємообміні з досвідами інших членів спільноти [118; 36]. Як

саме у внутрішньому світі репрезентовано простір реального буття, як пов'язані ментальні репрезентації територій різного рівня (держави, міста чи селища, малої батьківщини, помешкання, маршрутів повсякденності, особистих територій усамітнення тощо), як саме взаємодіють ці репрезентації, розгортаючись у міжсуб'єктній взаємодії – міжособистісній і міжгруповій, – ось далеко не повний перелік тих розгалужень проблеми, що потребують подальшого узагальнення здобутків різних напрямів психології.

Аналіз феноменів територіальності у контексті повсякденності, вивчення буденного досвіду як фактора стабілізації внутрішнього світу в тій його невизначеності, яку долає суб'єкт своїм життям, – на цей фундамент має спиратися подальше емпіричне дослідження нашої проблеми. На даному етапі таке дослідження є пошуковим, тому для нього доцільно обрати методологію якісного аналізу змістових зв'язків, що ґрунтуються на взаємодії соціальних уявлень і рефлексії особистості. Ця методологія передбачає використання дослідницького інтерв'ю в постмодерністській традиції, вивчення семантичних мереж, контент-аналіз тощо. Порівняння результатів у вигляді опису психологічних портретів та аналізу окремих випадків дає змогу фіксувати наявні тенденції та взаємозв'язки між окремими проявами людських стосунків.

Об'єктом нашого емпіричного дослідження на цьому етапі слугувала первинна територіальна спільнота. Це аж ніяк не принижує значущості вивчення ментальних репрезентацій територизмів на рівні етнічної території або території держави, де суттєвим є поділ на територію власності й територію мешкання [278]. У первинній територіальній спільноті ці два аспекти як компоненти реального світу існують у безпосередньому зв'язку й тотожності у вигляді колективної власності, місць спільного користування тощо.

Звідси впливав і вибір методики дослідження, а саме – *методики вивчення мережі семантичних зв'язків* за аналогом використаної нами раніше методики для аналізу впливу [371]. Принцип побудови цієї методики – *асоціативний експеримент*, який традиційно використовується для вивчення репрезентації, але слова-стимули мають запрограмований зв'язок, аналізові підлягає саме репрезентація зв'язку між поняттями. Так, до переліку було введено поняття, які за змістом пов'язані з явищем первинної територіальної спільноти: «територія», «земля», «помешкання», «держава», «сусіди», «земляки», «влада», а також низку суспільно-політичних понять. Проведено фонове дослідження трьох категорій респондентів: підлітків, студентів, що мешкають у м. Києві, дітей фермерів у різних регіонах України. Загалом в асоціативному експерименті за методикою аналізу семантичних мереж Г. Сенсалеса в авторській модифікації взяли участь 112 осіб віком від 15 до 23 років. Учасникам пропонувалися слова-стимули суспільно-політичної тематики

(у тому числі, «сусіди», «земля», «територія»), на які потрібно було дати у відповідь перше слово, яке прийшло в голову (пропонувалося назвати три слова). Змістовий аналіз асоціацій дав змогу побудувати семантичні мережі, які репрезентують прямі та опосередковані зв'язки між поняттями, сила яких оцінювалася за частотою продукування таких зв'язків у вибірці досліджуваних.

Попередній аналіз семантичних мереж показав неоднозначність зв'язків вузла «територія» з іншими категоріями. Взагалі слід зазначити, що поняття «територія» має достатньо збіднені асоціативні зв'язки, що свідчить про його високу абстрактність. Найбільше пов'язано це поняття з поняттями «земля» і «сусіди». Зв'язків із категоріями «влада», «державна» значно менше, натомість у це семантичне гніздо часто потрапляють «гроші» та «бізнес». Категорії «люди», «суспільство», «громада» мають мінімум взаємних асоціацій із категоріями «влада» і «гроші». Польовий характер дослідження і методологія якісного аналізу не дали можливості змістовно розглядати кількісні відмінності семантичних ментальних карт реальності спільнот у різних категорій опитаних. Проте можна стверджувати про наявність розривів на узагальнених ментальних картах у зоні зв'язків між семантичними гніздами «влади – грошей», «суспільства–громади–людей», «території–землі». Таким чином, існують два слабо пов'язані один з одним фантомні агенти (за Д. Новіковим та А. Чхартішвілі [392]) «влади» і «людей», які обидва не налаштовані на впорядкування території існування, на турботу про землю.

У зв'язку з цим варто згадати дослідження ситуації з місцевим самоврядуванням, яке склалось у Росії внаслідок переходу до дворівневої моделі, що передбачає створення муніципалітетів на рівні адміністративних округів (кількох поселень) і підсилює тренд на обмеження свободи самоврядування. Як зауважує Г. Зінченко [286], законодавець визначає муніципальне утворення як нарізану «територію» зі статистичною сукупністю «душ населення», а не общину в природному стані – як територіально-поселенську спільноту, що є принципово іншим за своїм типом об'єктом управління. Це фактично ліквідує територіальне самоврядування на селі, відкидаючи об'єктивне існування общини як активної спільноти людей, що мають свої інтереси, цінності, традиції та інші соціальні ознаки. Община є джерелом і сувереном влади на території певного поселення. Проте більшість населення (за даними опитувань у Ростовській області) вважає, що місцева влада має державний характер, і лише десята частина пов'язує владу із самоврядуванням спільноти. Соціологічний аналіз реальності розриву між сприйманням влади і місцевої спільноти підтверджує розрив у ментальній карті. Управлінці й законодавці в РФ (зокрема при створенні закону № 131 ФЗ) фактично опредметнили такий розрив у реформі, що створило додатковий

бар'єр відновленню територіальних спільнот як природних одиниць соціального існування людини, в яких мешканці знайомі один з одним, мають міжособові зв'язки, можуть делегувати управління спільними інтересами, тобто мають необхідний рівень довіри і активності. Важливо, щоб при проведенні адміністративно-територіальної реформи в Україні державні діячі не лише врахували особливості ментальних карт територіальних спільнот із зафіксованими розривами між владою і спільнотою, а й зважили на досвід реформування в сусідів, які не сприяли розвитку місцевого самоврядування і громадянського суспільства.

Друга складова аналізу ментальної карти первинної територіальної спільноти пов'язана із виявленням особливостей емоційного забарвлення стосунків із сусідами, які репрезентують психологічну насиченість зв'язків у первинній територіальній спільноті. Стосовно емоційної модальності асоціацій, пов'язаних із категорією «сусід», виявлено значні відмінності у міських і сільських мешканців. Так, у міської молоді переважали негативні асоціації: близько 36% всіх названих слів у відповідь на слова-стимули мали негативне емоційне забарвлення (ворог, заздрість, плітки, дратує, набридливий, проблеми, морока, гуркіт, галас, п'яниця, сварка, агресивний, крикливий, настирність, зануда, злий, недовіра, небезпека тощо). Негативних асоціацій спостерігалось вдвічі більше за позитивні: 18% емоційно позитивно забарвлених відповідей (допомога, помічник, друг, друзі, дружба, товариш, опора, підтримка, привітність, веселий, розумний, доброзичливий, розраджує і т.п.). 26% респондентів давали одночасно і позитивні, і негативні емоційно забарвлені стимули, тобто картина стосунків постає як амбівалентна або змішана. 20% асоціацій мали нейтральний характер (наприклад, квартира, будинок, знайомий, дзвінок, собака). Натомість саме нейтральні відповіді (межа, паркан, стіна, кордон) були найбільш характерними для сільських мешканців, їх давали понад 80% учасників. Решта відповідей мала змішаний характер. Осіб, які давали б лише позитивні або суто негативні відповіді, не виявилось. Таким чином, на рівні пілотажного дослідження семантичних мереж, що представляють ментальні карти первинної територіальної спільноти, було виявлено особливості емоційного забарвлення сусідських стосунків у різних громадах.

Підбиваючи деякі підсумки, варто наголосити, що територіальні аспекти життя людини попри глибоке біологічне коріння залишаються досить слабо усвідомлюваними. Територія є значущим чинником міжгрупових стосунків, як простір життя вона перетворюється на провідну людську цінність. Психологічними репрезентантами території виступають територизм і ментальні карти. Територизм – це форма людської поведінки, пов'язаної з територією, і відповідна потреба: зберегти, збільшити та збагатити свою територію (як

фізичну, так і психологічну за рахунок символічного її розширення чи збагачення). Ментальна карта – це відображення взаємозв'язків і об'єктів у когнітивних схемах і семантичних мережах понять, які використовує людина.

Дослідження репрезентації поняття «територія» у повсякденних семантичних мережах показало доволі збіднені асоціативні зв'язки, що свідчить про його високу абстрактність та малу вживаність. Можна стверджувати про наявність розривів на ментальних картах у зоні зв'язків між семантичними гніздами, які репрезентують реальність влади, людей громади і території (землі). Таким чином, існують два фантомні агенти «влади» і «людей», які обидва не налаштовані на впорядкування території існування, на турботу про землю. Це стає ключовою ланкою, яка гальмує і розв'язання екологічних проблем, і розвиток громадянського суспільства.

Подальше дослідження має бути спрямоване на пошук механізмів розбудови інтегрованих ментальних карт спільноти і шляхів впливу на їх динамічну перебудову, адекватну поточним викликам. Одним із напрямків пошуку є розвиток рефлексивних властивостей територіальної спільноти як групового суб'єкта, що передбачає формування відповідних фантомних агентів і управління взаємопов'язаними масштабами спільноти, з якою людина ідентифікує свою належність.

РОЗДІЛ 2

Психологія рефлексії

на межі тисячоліть:

основні тенденції розвитку

2.1. Сучасні концептуалізації рефлексії в англомовних джерелах

Теоретичний аналіз основних тенденцій концептуалізації рефлексії в англомовних наукових джерелах останніх двох десятиліть продовжує логіку обґрунтування рефлексивних властивостей як необхідних складових розвитку суб'єктів. Головне завдання аналізу – виокремити чіткі орієнтири для розрізнення підходів у розмаїтті сучасного розуміння рефлексії та на основі цього описати інновації, які мають бути інтегровані в концептуалізацію рефлексивних властивостей територіальних спільнот.

Термін «рефлексія» дістає дедалі більшого поширення та змістового наповнення в межах психологічного дискурсу. Крім того, на психологічну концептуалізацію рефлексії значно впливають сучасні філософські й соціологічні теорії, теорії соціальних комунікацій, державного управління, менеджменту тощо, які також широко послуговуються цим поняттям. Унаслідок такого жвавого руху багатьох дослідників у напрямку осмислення рефлексії саме це поняття вже набуває певної аморфності. Разом із тим з'являються нові поняття, які диференціюють когнітивний простір, що позначався поняттям рефлексії. Можливо, саме тому чимало дослідників явища рефлексії намагаються описувати реальність, уникаючи використання самого поняття рефлексії. З цієї причини інколи доволі складно досягнути відмінності розуміння рефлексії різними авторами. Проте науковий спосіб пізнання не може обмежуватися побудовою якоїсь зовсім відособленої концепції, яка не зважала б на теоретичні здобутки всієї галузі.

Ставлячи своєю метою найбільш популярних англомовних публікацій, ми виходили з того, що зв'язок між різномовними середовищами потенційно здатний створювати нові смисли, й ігнорувати ці взаємні трансформації зовсім не варто, особливо в епоху глобалізації. До того ж саме англійська мова найширше використовується як мова міжнародного спілкування в сучасній науці. Такий аналіз має стати першим кроком у створенні таксономії рефлексії, тобто такого теоретичного вивчення класифікацій, яке охоплює їхні основи, принципи, процедури і правила побудови.

Використаємо запропоноване Г. Баллом ([212; 213]) для організації гуманітарного знання розрізнення двох методологічних підходів: 1) *узагальнювального*, результатом якого стає створення класифікаційних схем (когнітивних карт, таксономій), що відображають співвідношення знанневих систем; 2) *розрізнявального*, який має тенденцію виокремлення найяскравішої знанневої системи, найпридатнішої для розв'язання певного кола практичних завдань. Складність використання узагальнювального підходу полягає, на нашу думку, в тому, що поняття рефлексії є складовою не тільки суто психологічних систем знань, а чи не більшою мірою – філософських, адже воно формувалось у межах філософського дискурсу. Зрозуміло, що ці філософські здобутки психологічна система знань не повинна відкидати – потрібно зберігати певний баланс узагальнення, який дає змогу залишатись у межах психологічного формату.

Складність використання розрізнявального підходу полягає у значному розмаїтті й невизначеності психологічної практики, яка присутня у багатьох сферах людської діяльності (загалом там, де є люди, завжди є місце й психологічній практиці). Тому існують значні взаємні перетини систем знань, які виявляються продуктивнішими залежно від суб'єктних позицій, системи цілей і цінностей.

Спроби теоретичного огляду існуючих підходів та їхніх філософських передумов з метою побудови узагальнювального психологічного розуміння рефлексії неодноразово здійснювалися багатьма авторами та в досить різних контекстах. На жаль, через зростання популярності самого терміну спостерігається тенденція формального і некритичного запозичення класифікаційних схем із втратою розуміння логіки їх створення. Крім того, відчутним залишається мовний бар'єр, який утруднює інтеграцію досягнень дослідників різних країн.

Основним завданням нашого огляду є розширення уявлень про психологію рефлексії поза пострадянським контекстом її розвитку задля: а) подолання стереотипів надмірної і не відповідної сучасним реаліям диференціації; б) пошуку найяскравіших операціоналізацій поняття рефлексії, придатних для практичного використання у психології територіальних спільнот; в) визначення тенденцій розвитку поняття «рефлексія», які узагальнюватимуть зсуви в системі знань про рефлексію, характерні для першої декади третього тисячоліття.

У нашому аналізі ми спочатку виокремимо основні опорні структурувальні моменти, тобто визнані досягнення вивчення рефлексії, отримані у тих чи інших дисциплінарних підходах. На другому етапі відкинемо межі дисциплінарної побудови системи знань для схоплення тих змістових елементів, які сприятимуть побудові нового узагальнювального підходу.

Як відомо, в історії філософії поняття рефлексії розроблялось у межах гносеологічної тематики, тобто в контексті розуміння, що таке знання про світ і людину в ньому, як вони здобуваються, як визначити, чи є знання істинним тощо (Сократ [320], Аристотель [207], Августин [425] – як передтечі; Дж. Локк [340], Р. Декарт [267], Г. Гегель [252], Б. Спіноза [475], І. Кант [295], Дж. Дьюї [45], Ю. Габермас [250], Г. Гадамер [266] та інші – як класики філософії рефлексії).

Спираючись на філософську традицію розгляду рефлексії, назвемо перший орієнтир диференціації поняття рефлексії є *онтологічно-методологічним*. Він отримав подальший розвиток у психології рефлексії через таке протиставлення: або ми розглядаємо буття рефлексії, досліджуємо рефлексивні процеси і механізми в їхній сутності (шукаємо відповідь на те, що таке рефлексія), або ж ми використовуємо рефлексію для досягнення якості отриманого знання (валідності, надійності, непомильності тощо, даючи відповідь на запитання, як здійснюється рефлексія). Перший напрям реалізується через формування психології рефлексії, в якому рефлексія є об'єктом дослідження, а об'єктом самої рефлексії виступає досвід взаємодії людини зі світом.

Другий напрям розвивається як рефлексивна методологія психології, в якій рефлексія – це метод, спосіб забезпечення істинності психологічного знання. Об'єктом рефлексії в даному випадку є дослідник, точніше «інтерсуб'єктивна динаміка між дослідником і досліджуваним» [3, с. IX], співвідношення між знанням і шляхом його здобуття дослідниками. Тут варто зауважити, що рефлексивна методологія не може локалізуватися лише у психологічній галузі. Різні варіації рефлексивних методів розвиваються в етнографії, соціальних студіях природничих наук (наприклад соціальній географії), постмодерній соціології, критичній феноменології, герменевтиці, навіть політиці (англомовному еквіваленті нашої наукової галузі державного управління) тощо. Рефлексивна методологія відкидає принцип редукції всього, що не стосується емпіричного матеріалу в дослідженні. Виходячи з того, що сам емпіричний матеріал (результати вимірювань, спостережень, статистичні чи архівні дані) є певною конструкцією, яка залежить від попередніх інтерпретацій, у рефлексивній методології відкидається прямий зв'язок між реальністю, емпіричним фактом і результатом дослідження. Центр гравітації зсунуто з оперування емпіричним матеріалом на розгляд обставин його отримання (когнітивних, теоретичних, лінгвістичних, політичних, культуральних тощо). Рефлексія визначається як «інтерпретація інтерпретацій і зустріч із критичною саморозвідкою власних інтерпретацій емпіричного матеріалу, включно з його конструюванням» [3, с. 9].

Загальне розуміння рефлексії в методологічному напрямі розширюється до рівня розгляду її як базової характеристики людської свідомості епохи постмодерну. Рефлексивна методологія – це виклик традиційним конвенційним ідеалам науки, які надають перевагу професійній дистанції та об'єктивності. Рефлексія дає можливість науці працювати в різних режимах, в тому числі в режимі участі в досліджуваних подіях, враховувати не тільки об'єктивне, але й суб'єктивне. Попри те, що досліджувати онтологію рефлексії неможливо поза рефлексивною методологією, умовно можна виділити ці два напрями як перший орієнтир і основу класифікації підходів у психології рефлексії: *методологічний* – зосереджений на забезпеченні якості знань – і *онтологічний*, предметом якого стає сама рефлексія в її бутті й перетвореннях.

Протиставлення онтологічних і методологічних реалізацій філософських основ рефлексії, зрозуміло, використовується нами лише у продуктивному сенсі, адже воно не є абсолютним: виявлені в онтології рефлексії операційні моменти, як правило, переводяться в методологічний аспект подальшого інструментального використання.

Одним із ключових моментів онтології рефлексивного мислення, спрямованого на врахування знань про себе у процесі пізнання світу, є культивування сумніву як основа критичності, котра в подальшому пошуку дає змогу виділити і відрізнити ілюзії власних переконань (вірувань) від реальності (ідеї Р. Декарта і Дж. Дьюї). А виходячи за межі індивідуального буття – зрозуміти джерела власних переконань і уявлень про світ у тих стосунках з іншими, у тих спільнотах, в які вбудоване життя суб'єкта пізнання (ідея Г. Гадамера). Рефлексія передбачає врахування морально-етичного виміру (ідея І. Канта) відповідальності за знання, його використання в соціумі і пов'язане із цим отримання свободи від власного досвіду.

На рубежі тисячоліть тематика рефлексії виходить за межі розгляду буття окремої людини й стає пояснювальним принципом розвитку самоорганізованих систем, отримання синергетичних ефектів взаємодії. Із відображення і уважного спостереження розуміння рефлексії зсувається на перетворювальну активність, силу своєчасного змінювання, самоконструювання і саморедагування, встановлення меж і синхронізацію спільних процесів.

Другий, *лінгвістичний* (або *етимологічний*) орієнтир – особливо важливий, оскільки одне з найбільш евристичних визначень рефлексії, дане І. Ладенком [328], трактує її саме як мову: рефлексія – це мова вищого порядку, за допомогою якої розв'язується задача, з котрою не справилася мова попереднього порядку.

Первинне етимологічне значення слова «рефлексія» – це повернення назад до себе, похідне від латинського *reflexio* – віддзеркалення, відбиття, що

позначає зворотний рух (наприклад, відбиття морських хвиль від берега; світла від дзеркала тощо). Проте в межах цього інтенціоналу можливі надзвичайно різноманітні варіації сучасного наповнення поняття.

До російської мови слово «рефлексія» увійшло з німецької і було використано вперше у 1848 р. В. Белінським у перекладі відомої схеми Г. Гегеля «абстрактне – рефлексія – конкретне». Контексти використання слова мали доволі широкий діапазон – від «розносної критики» рефлектуючих літературних героїв за часів В. Белінського до, наприклад, «управління самими закономірностями свого функціонування» [438].

Поняття рефлексії виконує узагальнювальну функцію як певний мінливий знак дискурсу, поки що недостатньо вписаний в дисциплінарно структурований поняттєвий апарат психології (яка в багатьох своїх доменах досі чудово обходиться без цього поняття). Цей мінливий знак рефлексії як маловизначений інтенціонал [368] (умовно кажучи, самознання, самоперетворення) постулював поняття із досить розмитими межами і обсягом. З одного боку, це слугувало викликом — збурювало пізнавальну активність, а з другого – давало свободу, можливість нового наповнення, боротьби дискурсів, утворення новітніх конвенцій. Останній аспект – можливість власного наповнення неясності, як відомо, є однією із найяскравіших властивостей поняття як елемента системи знань, що приводить до його швидкого розповсюдження в різних спільнотах, робить активним радикалом, здатним до інтервенції в інші системи знань.

Розмаїття трактувань терміну «рефлексія» настільки велике, що робить його дифузним, розмиває межі, збільшує варіативність значень. Такі традиційні оцінки, як «помилкове використання терміна», «неадекватне розуміння» тощо, стосовно рефлексії стають непридатними, адже в межах певних знансєвих систем цей термін починає виконувати конструктивну функцію завдяки наповненню його відповідним змістом, що не охоплюється звичним розумінням в інших системах. Так, часто замість усталеного словосполучення «аналіз уроку» починає використовуватися «рефлексія уроку». Важливо, щоб у даному випадку це був дійсно інший рівень аналізу, який охоплює, зокрема: можливість урахування «голосу учня», перетворення перспектив спільного бачення події, створення нових смислів, відкриття вчителем чогось нового в собі самому і т.д., а не тривіальна оцінка того, наскільки те, що трапилось на уроці, відповідало запланованому (чи щось на кшталт такого). Зрозуміло, що в описаній вище ситуації виникає природне бажання лінгвістично позначити накопичені в різних системах знань відмінності.

Сьогодні намітилася чітка тенденція розведення двох англомовних термінів, що часто перекладаються одним словом – «рефлексивний», а саме: reflexive та reflective (відповідно від reflexivity і reflection). Тут ми

відволікаємося від згаданої традиції німецькомовного використання поняття *reflexion* Г. Гегелем [252], Й. Фіхте [497] та іншими, або франкомовного *reflexion*, яке вживалося, наприклад, Дж. Локком [340] на позначення рефлексії як внутрішньої перцепції досвіду. Поняття «рефлексивність» (*reflexiveness*) тут не використовується, оскільки воно вужче й тісно пов'язане із концепцією когнітивних стилів, утворюючи конструкт із протилежним імпульсивним стилем. Загалом термін *reflection* є ширшим і часто перекладається як відображення, відбиття, віддзеркалення, усвідомлення, аналіз і т.д. (а не як рефлексія). Натомість термін *reflexivity* використовується для специфічного позначення явища рефлексії.

У межах нашого аналізу ми будемо користатися штучно створеними словами «рефлексія», «рефлексійний» (як еквівалент *reflexivity*, *reflexive*) і «рефлексія», «рефлексивний» (відповідно *reflection*, *reflective*) на позначення цих відмінностей. І. Батраченко [216] у контексті дослідження антиципації обґрунтовував уведення в ужиток терміна «рефлексія», який, на його думку, є граматично більш відповідним англomовному аналогові. Проте ми вважаємо, що широко популяризувати такі новації поки що не варто, адже рефлексія вбудовується в різні системи знань саме завдяки тому, що має досить широкий і неоднозначно визначений обсяг, і це дає змогу означувати потрібні користувачу нюанси і таким чином вмещувати їх у його персональну систему знань. Для нас ці слова виконуватимуть суто інструментальну функцію розрізнення англomовних еквівалентів. Хоча можливо, цей шлях був би більш ефективним у майбутньому, ніж існуючі спроби, наприклад, закріпити додаткові смисли за терміном «рефлексія» з різним наголосом (на *i* або на другому *e*). Досить тривалий час обидві лексичні форми поняття «рефлексія» в англomовному контексті існують майже не перетинаючись, складаючи тим самим синонімічний ряд (насамперед у філософії освіти й соціології). Цікаво, що лише протягом останніх років з'являються праці, в яких одночасно використовуються обидва поняття, що дає змогу їх чіткого співвіднесення. Варіанти розрізнення цих термінів пропонуються досить різні. В історичній перспективі рефлексію пов'язують із позитивізмом, а рефлексію – із постмодернізмом [121].

Пропонуються також більш змістовні варіанти розрізнення – із введенням додаткових предметних характеристик: розвиток, темпоральний вимір, соціальність та ін. Так, розрізняють рефлексію, яка стосується відображення без досягнення здатності змінювати себе, зростати над самим собою [12], тоді як рефлексія – це принципове відображення себе (і команди) заради змін, трансформації функцій. Тобто рефлексія містить у собі рефлексію і, як мінімум, іще й адаптацію [153].

Інше розрізнення пропонують відомі британські представники рефлексивної методології Л. Фіндлей і Б. Гоу [52]. Рефлексія трактується цими авторами як мислення про щось, що, як правило, вже відбулося, залишилось у минулому. Цей термін використовується як синонім інтроспекції, головна мета якої – забезпечити адекватність зв'язку між висловлюванням і об'єктом, якого це висловлення стосується. На противагу цьому рефлексія охоплює негайне, динамічне і тягле самоусвідомлення. Таким чином, виникає своєрідний темпоральний континуум рефлексії, в якому на одному полюсі розташована рефлексія, а на іншому – рефлексія. Такий континуум Л. Фіндлей і Б. Гоу [52] називають пулом критичної саморефлексії дослідника.

Наголошуючи, що рефлексій може бути багато, англомовні автори виділяють три головні домени, в яких це явище є практично необхідним: *персональна рефлексія, рефлексія стосунків і рефлексія співпраці* (колаборації). Пропонується також типологія рефлексій як своєрідна карта брендів, серед яких дослідник може вибрати той, який найбільше підходить для його проекту. У межах цього континууму виділяються п'ять напрямів концептуалізації рефлексії: *інтроспекція* (діалог із самим собою), *інтерсуб'єктивна рефлексія* (моє місце у стосунках), *взаємна співпраця* (взаємоспрямована рефлексія дослідника і досліджуваного), *соціальна критика* (спрямована на проблеми інституційних практик, надання голосу безвладним і пригніченим), *іронічна деконструкція* (яка позбавляє науковий дискурс його привілеїв у постмодерному багатоголоссі).

Введення у цьому підході ідеї різночасся як принципу розрізнення рефлексії не стало загальноприйнятим. Так, найбільш читана фахівцями стаття англомовного журналу «Рефлексивна практика» присвячена саме майбутньому спрямуванню рефлексії. Тобто якщо на певному етапі розвитку педагогічної практики рефлексії і було використано частину первинного інтенціоналу рефлексії – її спрямованості до минулого досвіду, – то на межі тисячоліть ті, хто послуговувалися цим терміном, змінюють його наповнення, додавши до об'єкта рефлексії ще й часову перспективу майбутнього. Внаслідок цього запропонований континуум «пула критичної саморефлексії дослідника» втрачає полюсну структуру. Евристичною, натомість, залишається класифікація рефлексій як певних інструментальних брендів для виконання дослідницьких завдань.

Інший принцип розрізнення змісту різних лінгвістичних знаків запропонували відомі педагоги М. Рейнольд і Р. Вінсе [140]. Вони розрізняють рефлексію і рефлексію за такими параметрами: рефлексія – це когнітивна, пізнавальна активність, а рефлексія – це активність у діалозі, стосунках. Якщо рефлексія передбачає впорядкування ситуації, то рефлексія позначає конвенціональну практику. «Коли ви розглядаєте, як саме ваші припущення і

поведінка роблять внесок у ситуацію (причому, враховуєте і те, що ви висловили, і те, що не висловлювалось), а також коли охоплюєте можливості інших стосунків одного з одним, – це опис рефлексійної практики» [140, с. 31]. Це аналіз імпліцитного (неявного, того, що мається на увазі), його впливу на взаємні зміни. Для цього потрібна взаємність між обома протагоністами, яка є відмінною рисою рефлексії. Тобто на відміну від рефлексії, котра відображає одного суб'єкта, рефлексія потребує кількох суб'єктів і неможлива в умовах принципової робінзонади.

Хотілося би зазначити, що змістові елементи, які виокремлено в межах лінгвістичного критерію – *повна часова перспектива і взаємність*, – інтегровано і в традиції вітчизняних психологічних досліджень, які розгорталися паралельно й ізольовано в межах своєї мовної практики. Так, питання введення до об'єкта рефлексії всієї часової осі знайшло розв'язання у виділенні *ретроспективної, ситуативної та перспективної форм особистісної рефлексії* з відповідними структурними показниками дискурсу [477; 367].

Крім того, введення поняття *групової рефлексії* і виокремлення *міжперсональної* (або ресурсової) сфери [369] дає можливість узагальнити розрізнення М. Рейнольда і Р. Вінсе. Саме міжперсональна сфера рефлексії через взаємодію, взаєморозуміння і взаємоузгодження дає можливість перетворення неявного, імпліцитного, в явне, доступне для подальшого управління. На відміну від відомого з російських підручників соціально-психологічного розуміння рефлексії («я думаю, як ти про мене думаєш»), або схеми «вікна Джо-Гарі» [203] групова рефлексія охоплює феномени ідентифікації себе з групами різного масштабу. Це також виконує ресурсову функцію наснаження суб'єкта, коли особистість психологічно діє наче від імені певної групи, «в іпостасі групового суб'єкта» – виходячи із групової ідентичності та пов'язаних з нею соціальних настановлень. Тобто історично так склалося, що в україномовному контексті всі зазначені змістові розрізнення інтегровані сучасним розумінням поняття «рефлексія», зокрема «групова рефлексія».

До лінгвістичного орієнтиру варто віднести також широко використовувані термінологічні конструкції, які відображають різні аспекти поняття рефлексії: *«рефлексивне мислення»*, *«критичне мислення»*, *«критична рефлексія»*, *«рефлексивна практика»* тощо. У більшості випадків ці терміни виступають як взаємозамінні, створюючи синонімічний ряд. Проте існують і розрізнявальні тенденції.

Концепція критичної рефлексії, яка активно використовується в зарубіжній педагогіці [62], передбачає згоду з певною ідеологією та охоплює включає морально-етичні проблеми й ширші соціоісторичні та політико-культурні контексти. Існує тенденція застосовувати поняття «критична

рефлексія» тоді, коли предмет аналізу обов'язково включає поряд з іншим ще й владні стосунки, котрі приховано за тими чи іншими висловлюваннями як елементами дискурсу.

Традиційно терміном «критичне мислення» позначається мислення, яке інструментально добре оснащене, забезпечене якісними навичками розпізнавання проблеми, глибокого її аналізу в різних варіантах гіпотез, оцінювання якості отриманих результатів, побудови дієвої аргументації в обстоюванні власних висновків тощо. Тобто близьке до рефлексії поняття «критичне мислення» охоплює явища, які виходять далеко за межі предметного мислення. Тут обов'язково задіяні мотиваційно-емоційний компонент особистості мислителя, середовище його комунікації (наприклад, ураховується те, кому буде надано результати мисленнєвого пошуку для подальшого використання). Такими самими рисами часто наділяють поняття «рефлексивний (рефлексивний) практик», на якому ми зупинимося нижче.

Отже, аналіз поняття «рефлексія» в межах лінгвістичного орієнтиру показує, що існують дві тенденції мовного експериментування: позначення різних аспектів рефлексії одним словом і конструювання нових термінів. Головною ознакою тематики рефлексії на межі тисячоліть є *активізація діалогу*, в якому беруть участь різні варіанти концептуалізації рефлексії.

Третій орієнтир структурування поля психології рефлексії ми пропонуємо визначити як суто *прагматичний*, спрямований на виявлення зон найбільш інтенсивного використання поняття рефлексії. Спираючись на дисциплінарний підхід, ми залучимо до нашого аналізу дві найпопулярніші сьогодні прагматичні концепції, одна з яких сформувалась у педагогіці, а друга – в соціології минулого століття. Обидві концепції активно інтегруються у новому тисячолітті в напрямі психології рефлексії.

Перша із згаданих концепцій – концепція рефлексивного практика (*reflective practitioner*) американського філософа і педагога Д. Шона, якою активно послуговується світова освітянська спільнота, особливо у сфері професійної підготовки фахівців із допомоги (педагоги, медики, соціальні працівники тощо). Ця концепція вплинула на формування способу мислення цілого покоління вчених і викликала широкі дискусії. Вперше вона викладена в найбільш популярній праці Д. Шона «Рефлексивний практик: як професіонал мислить у дії» [154], де автор розглядає рефлексію в контексті розв'язання професійних завдань інженерами, архітекторами, менеджерами, психотерапевтами, муніципальними адміністраторами тощо. В авторській моделі враховується цикл: від виділення самої проблеми до остаточного прояснення рішення, при цьому наголошується на необхідності уваги до невербалізованих імпліцитних знань.

Якщо на середині фрази у спілкуванні з вашим босом ви зрозуміли, що вам потрібно працювати краще, це була рефлексія у формі *рефлексії-в-дії*, або онлайн-рефлексії (за Д. Шоном). На відміну від *рефлексії дії* (що настає після закінчення дії як окрема фаза діяльності) рефлексія-в-дії відбувається одночасно з виконанням дії та характеризує високий рівень фахівця будь-якої сфери. Аби уможливити рефлексію-в-дії, професіонал має бути готовий до викликів, уже приступаючи до дії, а також повинен володіти рефлексивними здібностями. Структура рефлексії-в-дії, яку покладено в основу сучасної професійної підготовки, охоплює наступні рефлексивні властивості: оцінювання випробувань у наявних обставинах, пристосування минулого досвіду до унікальної ситуації, закріплення нового досвіду, а також віртуалізацію світу і перебування в очікуванні запиту. Д. Шон виділяє також *рефлексію-для-дії*, яка виконує функцію моделювання майбутнього, забезпечуючи ефективність дії, яка ще тільки колись розпочнеться і, можливо, стикнеться з імовірними (і неймовірними) новими обставинами.

Велика кількість рефлексивних технік, орієнтованих на покращення професійного мислення в різних галузях, продовжує цю тенденцію розуміння рефлексії як раціонального розширеного відображення неексплікованого досвіду. Цей напрям розгляду рефлексії в онтологічно-психологічному ракурсі фактично ототожнює її з метакогнітивними процесами і так званою концепцією дбайливої уваги (*mindfulness*), яка активно розвивається в останнє десятиліття, інтегруючи традиційні для східної філософії медитативні техніки розширення свідомості [20].

Другий найпоширеніший напрям прагматичного розуміння рефлексії спирається на концепцію провідних європейських соціологів У. Бека, Е. Гіденса і Л. Скотта, відображену в іншій «культовій» книзі – «Рефлексивна модернізація: політика, традиція і естетика в сучасному соціальному порядку» [16]. Рефлексивна модернізація (*reflexive modernization*) – це процес, у якому суспільство обертається до самого себе, щоб осучаснити так звану просту індустріальну модернізацію. Ця нова модернізація перетворюється на радикалізацію модерності й закономірно виникає під впливом пришвидшення змін, необхідних для технологічного прогресу. Слово «рефлексивна» має сенс самоконфронтації, можливості самодеструкції (згадаймо рефлексивну іронічну деконструкцію), в якій один вид модернізації зумовлює інший і змінюється ним. Крім того, що більше суспільство модернізується, то більше агентів (суб'єктів) набувають здатності до рефлексії, міркують про соціальні умови власного існування і тим самим готують собі зміну, висвітлюючи ризики, яких слід уникати.

Рефлексивна модернізація визначає суспільство ризику, а цей концепт вбирає в себе епохальні системні трансформації у трьох сферах: 1) ставлення

сучасного індустріального суспільства до ресурсів природи і культури; 2) ставлення суспільства до проблем, створених ним самим (соціальна ідея безпеки); 3) колективні й груп-специфічні джерела смислів, суперечності яких створюють додаткові ризики.

У межах прагматичного орієнтиру ми зупинилися на двох найяскравіших галузевих концепціях рефлексії, які завоювали найбільшу кількість прихильників та перетворилися на потужні сучасні формати дискурсу, що змінюють образ мислення не тільки дослідників, а й ширшого загалу. Насамперед це стосується освіти і управлінських практик: від питань державної безпеки до окремих проектів муніципального управління чи менеджменту організацій. Нині ці галузеві дискурси починають об'єднуватися.

Загалом у новому тисячолітті активізується робота зі створення нових технологій формування рефлексії, технік її організації та активізації, стратегій оснащення професіонала рефлексивними здібностями. Дедалі більше число людей залучається до рефлексивного дискурсу, а сама рефлексія набуває ознак цінності.

Разом із тим виникають різноманітні тенденції критики рефлексії: за її дифузну всеосяжність, з одного боку, і за обмеженість раціональністю – з іншого; за міфологізацію рефлексивного суб'єкта [108]; за збільшення тривожних переживань у того шару суспільства, який здійснює рефлексію культури [37], тощо. У результаті критичного діалогу, зокрема, формуються концепції «рефлексивного життя», в яких рефлексія ототожнюється з мудрістю [175]. Рефлексія дає можливість жити у злагоді з власними обмеженнями, при цьому цінністю стає і невідрефлексований наївний досвід. Рефлексія починає ніби оберігати від самої себе, встановлюючи межі у внутрішньому світі та конструюючи ризики зовнішнього майбуття.

Узагальнення існуючих підходів до рефлексії на синтетичному етапі нашого теоретичного дослідження потребуватиме розвитку наукових нормативів побудови об'єктивного знання, переходу до динамічних концептів нового покоління, об'ємних голографічних мультikonцептів, які дадуть змогу розміщувати у понятті множинні інтерпретації, зокрема похідні від убудованості науковця в різні дискурсивні практики і його належності до різних групових суб'єктів.

На нашу думку, основою побудови узагальнювального підходу має стати *принцип ресурсовості*, явно присутній в англомовних джерелах та особливо чітко артикульований в методологічному орієнтірі. Цей принцип суголосний тенденціям уведення в психологію та інші соціальні науки понять із смислового гнізда, позначеного терміном «капітал»: людський капітал, соціальний капітал, креативний капітал, персональний капітал тощо. Ця тенденція формується не

тільки під впливом певної «комерціалізації» психологічного знання, коли такі ресурси, як любов, повага, статус, репутація, довіра, толерантність та інші, стають частиною капіталу, нематеріальним активом виробництва, визначаючи економічний успіх. Як за дискурсом можуть бути реконструйовані відносини влади, так за психологічними феноменами можуть убачатися економічно-ресурсові складові реальності, до яких вона, зрозуміло, не зводиться, але без урахування яких можливі її значні викривлення. На основі такого ресурсового підходу нами у 2005 р. було запропоновано концепт *рефлексивного капіталу* [378], який інтегрує досягнення рефлексивної психології.

Нагадуємо, що наш стислий огляд англomовних досліджень рефлексії базується на методології узагальнювального та розрізнявального підходів, які дали змогу проаналізувати досвід конструювання поняття «рефлексія». Запропоновано три орієнтири, котрі структурують поле досліджень рефлексії: *філософський* (в якому виділяються онтологічний і методологічний підходи), *лінгвістичний* (тут диференціюються особове відображення минулого досвіду і колективне перетворення майбутнього) та *прагматичний* (реалізується в напрямках оснащення і самоконфронтації для розвитку суб'єкта життя).

Теоретичний аналіз різноманітних концептуалізацій рефлексії дав змогу виділити низку змістових складових, що акцентуються як зсуви у знаннях про рефлексію на межі тисячоліть, а відтак мають бути інтегровані в новому узагальнювальному розумінні рефлексії. Це такі елементи: пов'язаність розуміння рефлексії із викликами (сумніву, вбудованості й відповідальності); перетворювальна суть рефлексії; реконструкція владних стосунків у рефлексивному дискурсі; інструментальна оснащеність і ресурсовість рефлексії; повна часова вісь рефлексії (не тільки ретроспекція, а й конструювання майбутнього, в тому числі ризиків); взаємність партнерів рефлексії; розширення неексплікованого досвіду; можливість співіснування суперечливих частин досвіду та самоконфронтації; розвиток рефлексії в напрямі появи одночасності дії та здійснення рефлексії; ідея рефлексивного (мудрого) життя.

Основними тенденціями зміни розуміння рефлексії у психології, характерними для першої декади третього тисячоліття, є, по-перше, вихід за межі окремої людини, що слугує підґрунтям розгляду рефлексивних властивостей територіальної спільноти як групового суб'єкта. По-друге, це акцент на перетворювальній активності рефлексії на відміну від відображувальної (споглядальної) і критеріальної рефлексивних властивостей, що стає основою капіталізації рефлексії. По-третє, характерною рисою є формування цінності рефлексії, яка поєднується із цінністю нерефлексивного досвіду, що розширює розуміння рефлексії за межі суто раціонального і потребує розгляду емоційно мотиваційного боку рефлексивних властивостей

територіальної спільноти. Нарешті, по-четверте, на рубежі тисячоліть активізується діалог, у якому зустрічаються різні концептуалізації та мовні експериментування з поняттям «рефлексія», що довели свою перетворювальну спроможність у досить потужних практиках (насамперед освітянських і управлінських). Емпіричними моделями дослідження рефлексії, таким чином, мають бути такі сфери існування спільноти, в яких проявляються різні позиції як предтечі діалогу.

Перспективу подальших досліджень становить дедалі виразніший напрям реконцептуалізації таксономії рефлексії на основі створення голографічного [316] концепту рефлексивного капіталу, що передбачає об'ємне знання, отримане з різних суб'єктних позицій.

2.2. Українська психологія рефлексії як теоретична передумова дослідження рефлексивних властивостей територіальних спільнот

Своєрідний бум психології рефлексії розгортається в українському науковому середовищі з 1990-х років, що не дивно з огляду на кардинальні зміни соціально-політичного тла життя, які потребували осмислення. Саме в цей час психологічна наука активно звертається до вивчення рефлексивних процесів, механізмів, властивостей, необхідних суб'єктам для ефективного розв'язання життєвих завдань в інтенсивно змінюваному соціальному контексті.

Найбільше захоплюють увагу українських науковців на межі тисячоліття проблеми рефлексії творчої професійної діяльності, зокрема підготовки педагогів і психологів (А. Бадалова [211], М. Варбан [237], А. Веремчук [243], М. Марусинець [350; 349], І. Мельничук [358], М. Найдъонов [366], Л. Найдъонова [367], Н. Пеньковська [408], Н. Пов'якель [417], Т. Яблонська [520] та ін. [246]). Активізація робіт у цьому напрямі також є закономірним процесом: з одного боку, рефлексивні властивості професіоналів і в закордонних дослідженнях стали основою розширення рефлексивного дискурсу за межі академічного, як ми зазначали в попередньому розділі. З іншого боку, саме в психолого-педагогічному ракурсі адекватно розв'язуються питання розвитку рефлексивних властивостей суб'єктів.

І нарешті, однією з основних причин того, що українська психологія рефлексії розвивається в напрямі пошуку шляхів формування і культивування рефлексії, є наявність потужної теоретично-методологічної бази і традиції вивчення психічного розвитку особистості (Г. Костюк [309], С. Максименко [345; 346]), учбової та навчальної діяльності (Ю. Машбиць [353; 354], Ю. Швалб [508] та ін.), інтелекту (М. Смульсон [469]) і т.д. Фундаментом досліджень рефлексії в українській психології стала концепція генетичної

психології особистості [345], основною теоретико-методологічною позицією якої є положення про те, що особистість є складною відкритою системою, котра здатна до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції. Мова йде про самодетермінацію особистості, яка розглядається як психологічний механізм, що підвищує рівень організованості особистісної системи і змінює режим її функціонування. Важливим аспектом самодетермінації особистості є саморозвиток, який передбачає якісні перетворення: розширення горизонтів свідомості й поглиблення самосвідомості. До теоретично-методологічних засад української психології рефлексії відносимо також суб'єктно-вчинковий підхід (В. Татенко). Категорія суб'єкта виступає тим інтелектуальним інструментом, який не тільки дає можливість підкреслити самодетермінованість психіки людини через систему інтуїцій, але й має потенціал розгляду суб'єктності соціального утворення: групового суб'єкта, колективного суб'єкта, що здатен здійснювати колективний вчинок.

Дисертаційні дослідження рефлексивної тематики виконуються в різних установах під керівництвом різних науковців, що свідчить не тільки про становлення української школи рефлексивної психології за типом «незримого колежу», а й про формування широкого формату рефлексивного дискурсу в професійній психологічній спільноті і його розширення у спільноті освітнього середовища.

Розуміння рефлексивних властивостей у згаданих дисертаційних дослідницьких проектах досить розмаїте, охоплює феномени свідомості й самосвідомості у різних формах: самопізнання (М. Келеси [300]), життєвого самовизначення і тілесного потенціалу (А. Рождественський [443]), цілеутворення (І. Мельничук [358]), готовності (І. Котик [312]), особистісного розвитку (К. Ангеліс [202], А. Виногородський [244]) тощо. Активно використовується рефлексивний дискурс для розв'язання прикладних завдань навчання і підготовки до викладання іноземної мови (А. Веремчук [243], Т. Рідель [442] та ін.), розвитку особистості у спілкуванні з мистецтвом, особливо з музикою (А. Виногородський [244], Л. Григоровська [264]). Потужні напрями розвитку психології рефлексії в Україні формуються і в галузях, що інтенсивно розвиваються, – організаційної психології та психології праці (Л. Карамушка [297] та ін.), соціальної та політичної психології (М. Слюсаревський [465; 466] та ін.). Загалом варто наголосити, що хоч би в якій науковій галузі проводилися дослідження рефлексії, їхнім суттєвим моментом стають соціально-психологічні механізми розвитку: спілкування, міжособовий діалог, комунікація, різні техніки соціально-психологічного тренінгу.

Дуже важливо підкреслити, що дослідження рефлексивних властивостей в успішних формувальних проектах не обмежується виділенням окремих

рефлексивних функцій: здійснюється формування підсистеми рефлексії у більшій системі, тобто до розгляду включаються синергетичні ефекти розвитку.

Для узагальнення досліджень в сфері психології рефлексії, необхідних для розуміння рефлексивних властивостей територіальної спільноти, важливим видається аналіз теоретичних інструментів, що використовують дослідники для структурування формату дискурсу: типології, класифікації тощо.

Найбільш популярною типологією рефлексії в українській психології тривалий час залишається запропонована І. Семеновим та С. Степановим у 1985 р. класифікація проведених тоді досліджень, в якій виділено чотири типи рефлексії: *інтелектуальна, особистісна, комунікативна і корпоративна* [478]. Відповідно було побудовано модель рефлексії як психологічного механізму творчості, що включала зазначені дослідниками рефлексивні властивості як компоненти рефлексії.

На базі такого інтегративного підходу в українській психології того часу було розвинуто концепцію групової рефлексії як механізму спільної творчості. В цій моделі компоненти було переструктуровано: 1) виділено плани активності (групова та індивідуальна); 2) введено параметри активності, які відображали спільність творчого процесу (спрямованість активності, особливості контактування, суб'єктна позиція); 3) виокремлено міжперсональну сферу рефлексії, що складається з трьох компонентів: взаєморозуміння (комунікація, спрямована на побудову спільного розуміння), взаємодії (визначення способу спільної дії) та взаємоузгодження. Останній компонент не міг бути виокремлений у попередній моделі рефлексії (в якій виділялися комунікативний і корпоративний компоненти), оскільки вона описувала реальність індивідуальної творчості (у присутності експериментатора) або творчості в діаді (реальність діалогу). Перехід до вивчення реальності спільної творчості в триаді (або й більшій кількості учасників) дав змогу визначити рефлексивний компонент взаємоузгодження суб'єктних позицій «ми/вони», який не проявлявся в діалоговому дискурсі лише двох суб'єктів.

Звичайно, використання поняття рефлексії в російськомовній традиції (а за радянських часів українська психологія була теж переважно російськомовною) не починається з 1980-х років, а має глибокі корені як у філософії, так і психології. Тут не можна не згадати такий феномен, як московський методологічний гурток (ММГ), що сформувався під орудою Г. Щедровицького [514; 515] в 1950–1960-ті роки. Члени гуртка мали самоназву «методологи», а пізніше – «ігротехніки» (від технології організаційно-діяльній гри як середовища інтенсифікації рефлексії).

Розробки проблем рефлексії, створені цією спільнотою, справили значний вплив на розуміння рефлексивних процесів, започаткували цілу низку дочірніх теоретичних розгалужень і практик упровадження рефлексивної методології та технік інтенсифікації рефлексивного процесу (відомі схеми «рефлексивного виходу», «рефлексивної петлі», «рефлексивного квадрата», «рефлексивних дощок» і т.п.) для розв'язання широкого кола виробничих і управлінських завдань. Фактично ММГ створив новий формат дискурсу рефлексії – не чисто науковий і не чисто прикладний, а той, що майже цілком відповідає поняттю *праксису*, введеному пізніше на іншому континенті та в інших умовах. Щоправда, ігротехніки продовжують називати свою діяльність ігровою, що позиціонує їх за межами проблем влади, які передбачає модель *праксису* П. Фрієре [62]. Хоча останнім часом рефлексивний підхід [439] активно застосовується до питань стратегічного розвитку держави, що вводить питання влади в контекст розгляду рефлексивних властивостей стратегічних суб'єктів та рефлексивно-активних середовищ [335].

Ми не ставимо на меті вичерпний аналіз досвіду ММГ, про це написано багато книжок і, мабуть, буде написано ще, оскільки феномен інноваційної спільноти, яка продовжує розвиватись у мережах контактів послідовників, іще не знайшов, на нашу думку, повного висвітлення. Плеяда талановитих науковців різного фаху отримувала майданчик для побудови спільного досвіду і його рефлексії, що справило величезний вплив на персональний шлях людей, які навіть не надовго потрапляли в це середовище. Не виключаємо, що хвиля інтенсифікації рефлексії, яка, наче від тригера, поширювалася від ММГ до спільнот ширшого масштабу, стала одним із чинників перебудови і зміни конфігурації спільнот на державному рівні. Звичайно, доведення цієї гіпотези – насамперед справа істориків цього часу. У психологічні ж класифікації досвід, накопичений ММГ, увійшов як компонент *кооперативної рефлексії*.

Одним із потужних центрів дослідження рефлексії в Російській Федерації є лабораторія психології рефлексивних процесів Інституту психології РАН, яку очолює В. Лепський. Протягом багатьох років саме завдяки зусиллям цього центру збираються новітні розробки рефлексії, що обговорюються на міжнародних конференціях із рефлексивного управління, знаходять висвітлення у збірках праць, окремих монографіях. Українські дослідники систематично представляють результати досліджень на цих міжнародних зібраннях, що дає змогу бачити тренди української психології рефлексії в глобальному контексті. Значний вплив на розвиток цього фахового майданчика для комунікації справили праці відомого російсько-американського дослідника В. Лефевра (учасник ММГ, який мігрував у радянські часи до США, де продовжував працювати над теорією рефлексивного управління структурами, що конфліктують).

Саме з ім'ям В. Лефевра пов'язують ідею *рефлексивного управління супротивником*. Аби перемогти, зовсім не потрібно знищувати супротивника: можна всього-навсього перебудувати його уявлення про плацдарм (простір, на якому розгортається конфлікт), про бажані цілі та уявні цілі супротивника і т.д. Якщо супротивник матиме спеціально сформоване уявлення про ваші наміри, він може діяти не на свою користь, тобто програти. Завдяки запропонованому В. Лефевром математичному апарату відображення і моделювання рефлексивних процесів було відкрито чимало феноменів і закономірностей, що мали високу прогностичну цінність.

Робота в цій традиції (яка загалом виходить за межі психології) триває і активно інтегрується українською психологією рефлексії. Наприклад, Д. Новіков і А. Чхартішвілі у відомій монографії «Рефлексивні ігри» [392] на основі математичних побудов висунули досить багато корисних концептів, що стануть нам у пригоді при дослідженні рефлексивних властивостей територіальних спільнот.

По-перше, аналізуючи рефлексивні ігри в некооперативних структурах, автори виокремлюють поняття *рефлексивного прийняття рішення* на основі поінформованості агентів про тип гри. Якщо тип гри не відомий кожному агентові, маємо рефлексивне прийняття рішення, якщо відомий – це гра.

По-друге, використовується концепт *фантомного агента* (суб'єкта), який існує лише в уяві реальних агентів як відображення іншого суб'єкта, але не тотожний йому. Попри свою фантомність він здатний впливати на рефлексивні рішення реального суб'єкта. Цей феномен фантомного агента (або суб'єкта) проявляється в багатьох реаліях – від конфлікту подружжя до масової громадської думки. Для розуміння рефлексивних властивостей територіальної спільноти феномен фантомного агента є ключовим. Так, належність реального суб'єкта до спільноти може існувати лише за наявності фантомного агента спільноти, тобто уявлення про спільноту, до якої спрямовано відчуття власної належності.

По-третє, це поняття *рангів рефлексії*, що його використовують автори, воно вже було описано нами вище. Трансляція цих понять і методів їх аналізу в психологію відкриває нові можливості розгляду конфліктів між суб'єктами, зокрема зображених медійними засобами, які активно впливають на формування фантомних об'єктів, зокрема через культивування парасоціальних (однобічних на відміну від соціальних) стосунків з медіаперсонажами.

Оскільки територіальна спільнота – це одночасно і кооперативна система, і система, що містить внутрішні конфлікти, концепти, запропоновані в підході рефлексивного управління структурами, що конфліктують, можуть бути інтегровані як певні окремі техніки. Проте з психологічної точки зору більшість

досліджень рефлексії поза психологічного дискурсу хибує на надмірну раціоналізацію процесу рефлексії, зокрема зводячи її до раціонального (рефлексивного) прийняття рішення.

Насправді рефлексія не є лише раціональною функцією свідомості, а тим механізмом, який дозволяє «перетягнути» елементи психічного із сфери несвідомого у свідомість. Саме таким чином трактує рефлексію відомий психоаналітик, дослідник змінених станів свідомості А. Россохін [448]. Завдяки рефлексії здійснюється перехід не лише між аналізом і синтезом, а й між несвідомим і свідомим, що дає змогу конструювати нові смисли. Це нагадує модель переведення імпліцитних знань команди в експліцитні нові знання внаслідок групового процесу взаємовідображення, описаному японськими дослідниками. І дійсно, модель рефлексії А. Россохіна не є індивідуалістичною, вона відображує реальність психотерапевтичного процесу (взаємодії клієнта і психоаналітика).

Не можна оминати концепцію рефлексії як властивості, висунуту іще одним відомим російським дослідником – А. Карповим [298], який створив одну із найбільш популярних в Україні методик оцінювання рефлексії. Зрозуміло, що оцінювання рефлексії як властивості особистості в запропонованому А. Карповим традиційному анкетному варіанті (тобто через самозвіт досліджуваного) вочевидь спрощує реальність рефлексії, повертаючи концептуалізації цього складного багатоаспектного явища до одновимірного позитивістського підходу. Тим більше що рефлексивна властивість ототожнюється лише з метакогнітивною раціоналістичною складовою. Але попри це введення в обіг навіть такого спрощеного діагностичного інструменту сприяло поширенню рефлексивного дискурсу, зокрема в системі освіти. Хоч небезпека надмірного спрощення існує, подібна популяризація рефлексії має бути оцінена як важливе досягнення останнього десятиліття.

На нашу думку, шлях пошуку одновимірних інструментів для дослідження окремих аспектів рефлексії має доповнюватись іншими методичними рішеннями проблеми вимірювання рефлексивної властивості. Насамперед це проведення мультиметодних досліджень [71], де використовуються методи з різним ступенем задіяності свідомості учасників: від аналізу історичних документів (автори яких, зрозуміло, не знали про майбутнє дослідження, коли писали свої щоденники, листи тощо) до колективної участі дослідників і досліджуваних у єдиному контурі дослідження-впровадження [369] (де висвітлюється процес рефлексії спільного досвіду). При цьому окремі компоненти рефлексії можуть розглядатись у різних предметних контекстах для виокремлення спільних патернів, інваріантів рефлексивних властивостей і закономірностей їх зміни. Саме такий мультиметодний підхід покладено в основу дослідження розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти.

Попри цілу палітру нових цікавих розробок психології рефлексії, представлених у російськомовній літературі, найбільш адекватною для відображення рефлексивних властивостей територіальної спільноти ми вважаємо вітчизняну *теорію групової рефлексії* [369]. По-перше, в ній описується загальна функціональна природа рефлексії як розвантаження чуттєвої тканини свідомості, що збільшує потужність когнітивного апарату суб'єкта для подолання інформаційних перевантажень, які виникають у складному світі. Адже для повного відображення реальності взаємодії багатьох суб'єктів простим логічним процесом ранги рефлексії формально збільшуються до такого кількісного рівня, який далеко перевищує число Міллера 7 ± 2 . Таким чином, формально введена рефлексія відкидає сама себе як надмірно ресурсовитратна. Натомість рефлексія як розвантаження чуттєвої тканини, згортання повноцінного багатомодального образу – це ітераційний процес, який може відбуватися потрібну кількість разів, зменшуючи повторюваність і рекурсивність взаємовідображень. Таким чином рефлексія стає не тільки не ресурсовитратним, а навпаки, ресурсозберігальним процесом.

По-друге, в теорії групової рефлексії описуються рефлексивні властивості групового суб'єкта як динамічного утворення. Індивідуальний і груповий суб'єкти не протиставляються як протилежні явища, а об'єднуються в континуум, який має флуктуації меж і переходів. Операціоналізація концепту флуктуацій досягається введенням суб'єктних позицій *усвідомлених «Я»* і *«Ми»*, які чітко розділені як окремі позиції, *неусвідомлених «Я»* і *«Ми»*, перехід між якими розмитий і менш визначений, *коаліційних «Я»* і *«Ми»*, які протиставлені іншим, а також зовсім суб'єктно *невизначеної* позиції. Залежно від того, з якої позиції суб'єкт здійснює рефлексивну функцію, ми можемо визначати властивості групового та індивідуального суб'єктів.

На нашу думку, подальшим розвитком уявлень про рефлексивні властивості групового суб'єкта може стати врахування рангів рефлексії, яке забезпечується рівнем цілісності здійснюваних рефлексивних процесів. На першому рівні узагальнення суб'єкт не виділяє себе із потоку реальності, уявлення про світ тотожні світові, фантомні агенти відсутні. На другому рівні узагальнення з'являються запитання і оцінки, тобто розототожнення власних уявлень про світ і світу як такого. Уявлення про світ можуть бути не відповідними йому. Тут постають фантомні агенти (себе і світу, іншого як елементу соціального світу). На третьому рівні постає конструювання світу – вибір методу побудови уявлень, які здатні змінити світ. Фактично відбуваються управління фантомними агентами різного масштабу, можливе їх злиття або розділення, а відтак і зміна власної поведінки.

По-третє, теорія групової рефлексії обґрунтовує поняття рефлексивного середовища тренінгу-практикуму як комплексу умов для тривалої взаємодії

суб'єктів, де можливі самореалізація, взаємообмін способами, рефлексія одне одного і себе самого, а також учасників тренінгу і тренера, в результаті чого забезпечується співтворчість, розвиток не тільки предметних, а й смислових ціннісних засад вихідного рівня взаємодії. Суб'єктами рефлексивного середовища визначаються і учасники тренінгу, і його керівники – тренери. Розглядаються відмінності створення рефлексивного середовища від формування будь-якого заданого способу. Визначальною рисою діяльності тренера зі створення рефлексивного середовища стає активність не тільки щодо реалізації своїх рефлексивних еталонів, а й щодо їх створення на виклик ситуації (часто це ситуації випробування тренера учасниками). Створення рефлексивного середовища починається з проявлення і кристалізації структури суб'єктивного проблемно-конфліктного поля учасників тренінгу в спосіб фіксації рівня конфліктності, актуалізованого в даній ситуації, і шляхом його поглиблення через управління конфліктністю. Управління подоланням конфліктності виглядає як сприяння учасникам у відкритті рефлексивних середовищ. Тому об'єктивно задане рефлексивне середовище у вигляді введених до нього носіїв стихійної та організованої рефлексії дає можливість кожному учасникові оволодіти нею як внутрішнім механізмом творчості. Суб'єктивним рефлексивним середовищем для кожного учасника тренінгу є його партнери по групі, яка розв'язує спільні завдання.

Значний досвід використання рефлексивних середовищ у досягненні прикладних цілей став передумовою розроблення концептів дослідження рефлексивних властивостей територіальної спільноти.

Рефлексивні властивості територіальної спільноти визначаються як підсистема суб'єктивного виміру існування територіальної спільноти, яка забезпечує її саморозвиток. До рефлексивних властивостей територіальної спільноти відносяться компоненти *інтелектуальної рефлексії* спільного поділеного досвіду (відображення і перетворення образу спільноти), *особистісної рефлексії* смислу спільноти (усвідомлення емоційних станів, ідентичності і належності до спільноти), *міжсуб'єктної рефлексії* взаєморозуміння, взаємодії і взаємоузгодження мережі суб'єктів спільноти в колективній участі та діях.

Рефлексивні властивості територіальної спільноти, як і будь-якого групового чи індивідуального суб'єкта, існують як здійснювані суб'єктом рефлексивні процеси, предметом перетворення в котрих є інтелектуальні (від образів і уявлень до способів створення нових знань), особистісні (смисли, цінності, стратегії, емоційні стани, мотиви тощо), та міжособистісні функціональні утворення (стосунки, конвенції, санкції, правила, процедури і т. ін.).

Рефлексивні властивості, які слугують механізмом і/або ресурсом розв'язання життєвих завдань суб'єкта, можуть розглядатись як його капітал.

Капіталізація рефлексії – це її перетворення, певна конвертація в інші блага для суб'єкта (психологічне благополуччя, інші матеріальні та нематеріальні вигоди). Тільки такі рефлексивні властивості, які здатні викликати при своєму здійсненні зміни в життєдіяльності суб'єкта, насправді є рефлексією. У випадку, коли будь-які форми рефлексії імітуються (здійснюються без перетворення і зміни суб'єкта), витрати на здійснення такої псевдорефлексії [366] є непродуктивними, рефлексія не капіталізується. Не капіталізується також квазірефлексія [444] – приписувана іншому суб'єкту рефлексивна властивість, тоді як цей суб'єкт не здійснює рефлексію. Квазірефлексією називають також дискурсивний процес, який уводить суб'єкта в резонерські спекуляції або необґрунтовані фантазії, що скоріше є психологічним захистом [332]. Натомість асиміляція рефлексії, здійсненої іншим суб'єктом, яку помилково також називають квазірефлексією, – це феномен рефлексивного аутсорсингу, який є складовою капіталізації. Слабкий потенціал капіталізації має десинхронізована рефлексія, особливо коли рефлексивні процеси блокуються антирефлексивними технологіями [336], аж до перетворення рефлексії в її ілюзорну форму *вдаваної* рефлексії.

РОЗДІЛ 3

Концепція рефлексивного капіталу територіальних спільнот

3.1. Поділений досвід як онтична основа рефлексивного капіталу територіальної спільноти

Взаємозв'язок індивідуального і групового у психіці людини наука намагається досягнути дуже давно. Флуктуації у наданні переваги в наукових психологічних концепціях тому чи тому полюсові континууму «індивідуальне – групове» зумовлюються багатьма причинами: насамперед це найпоширеніший спосіб буття, характерний для суспільного укладу, та етичні імперативи домінуючої релігії. Науковцям не так просто зрозуміти вплив згаданих чинників, адже їхнє життя також убудоване в єдину для всіх реальність, і вони розв'язують проблеми зовсім іншого, нижчого порядку усвідомлення. Вплив присутності інших людей на прийняття рішення і поведінку індивіда, конформність (зміна думки під тиском інших), групове мислення (зниження ефективності творчості під впливом домінуючих групових норм), відмінності поведінки залежно від досвіду прихильності в ранньому дитинстві – ось лише початок переліку тих концепцій і досліджень, які розроблено в парадигмі вивчення впливу групи (або досвіду групи) на індивідів. Для всіх цих концепцій характерним є розгляд індивіда-учасника і самої групи як окремих незбіжних сутностей, адже взаємодію можна вивчати лише між різними сутностями. Проте концепції минулого століття, засновані на такому протиставленні, сьогодні критично переосмислюються.

У сучасній соціальній психології відбуваються парадигмальні зсуви, які найкраще можна простежити в дослідженнях такого явища, як *соціальне пізнання*. Якщо раніше у цьому понятті соціальне виступало як об'єкт пізнання (соціум, що пізнається індивідом), то нині воно стає передусім суб'єктом пізнання – тим, хто пізнає. Відповідно на зміну концептам колективної поведінки, що використовувалися для опису мас у минулому і позаминулому століттях (Г. Лебон [331], Г. Тард [483], Х. Ортега-і-Гассет [401], З. Фрейд та ін.), приходять концепти колективного інтелекту, емпіричною моделлю яких є віртуальні спільноти, соціальні мережі тощо [141].

Другий зсув стосується створення таких концептів, які покликані відобразити проміжні стани взаємодії індивіда і групи, понять, у яких ці сутності не є чітко відокремленими. До таких, зокрема, можна віднести

популярне поняття *ідентичності*, яка є складовою особистості, але визначається тією групою, з якою ідентифікує себе індивід. Крім того, це саме поняття використовують і у варіанті концептуалізації ідентичності групи (див., напр., праці П. Горностая [261]). Ще одним таким прикладом є поняття «*суб'єкт*» («груповий суб'єкт»), що відображає й індивіда, особистість, і різні масштаби соціуму (див., напр., праці М. Найдьонова [369]). Подібних концептів, що одночасно схоплюють онтологію різного рівня, стає дедалі більше. До них належить і запропонована нами концепція *рефлексивного капіталу територіальної спільноти* [379].

Третій зсув зумовлено тим, що кроскультурні дослідження виявили низку відмінностей між колективістськими та індивідуалістичними культурами, у межах яких науковці розробляли, як їм здавалось, універсальні психологічні закони взаємодії індивіда із суспільством, котрі не вдалося підтвердити щодо суспільств опозиційного типу культур (наприклад, в дослідженнях японських психологів не знайшли підтвердження основна помилка атрибуції, пригнічення творчості оцінюванням тощо).

Одним із найяскравіших прикладів парадигмального зсуву від протиставлення індивіда і соціуму є запропоноване для подолання виявлених суперечностей поняття *поділеної реальності*, що активно розвивається протягом останніх двох десятиліть. Поділена реальність – це не лише обмін відображеннями реальності між індивідами, це інша якість реальності, яка робить можливим поділений спільний досвід на відміну від простої сукупності індивідуальних досвідів.

Загалом онтологію поділеної (англ. *shared*) реальності різні автори описують через досить широке коло феноменів. Це, зокрема: ко-присутність і координація [41], інтерсуб'єктивність [86; 144], дистрибутоване пізнання [196] і трансактивна пам'ять [190], соціально поділене пізнання [139], поділені ментальні моделі команди [94], поділені концепти або прототипи члена групи [29], когнітивне налаштування групи [194], ефекти спільного знання [64] і прихованого профілю [168] під час вирішення завдань групою та ін.

Зв'язок із попередниками автори прокладають також по-різному, згадуючи Е. Дюркгейма (колективні репрезентації) [275] і С. Московічі (соціальні репрезентації та спільний сенс) [365], Г. Лебона (емоції натовпу) [331] і Г. Тарда (раціональна публіка) [483], В. МакДугалла (групова свідомість) [110], Г. Олпорта (колективна персоніфікація і групові помилки) [398], Г. Теджфела (соціальна ідентичність і самокатегоризація) [174], М. Шеріфа [8; 161], С. Аша [10], Л. Фестінгера [496] та ін. Таким чином, концепт поділеного досвіду набуває статусу узагальнення результатів наукових пошуків широкого спектру соціально-психологічних проблем.

Аналізуючи історичну перспективу концептуалізацій поділеного досвіду, американські психологи Л. Томпсон і Г. Файн [177] запропонували узагальнювальну схему поділяння (на прикладі поділених значень). Вона охоплює три блоки: мотивацію, соціальну взаємодію і власне поділені значення, які, своєю чергою, мають класичні когнітивні, афективні й поведінкові прояви.

У мотиваційному блоці дослідники виділяють чотири групи мотивів, які спрямовують людину до поділяння: визначення ситуації як такої, зниження міри невизначеності, збагачення спільного підґрунтя (зрозумілого всім контексту), налаштування поділених цілей.

У блоці соціальної взаємодії, крім соціальних інтеракцій (комунікації), виокремлено взаємозалежність завдань, які вирішуються людьми.

Поділені значення містять когнітивну складову, яка об'єднує поділяння ментальних репрезентацій, трансактивну пам'ять і поділені ментальні моделі (детальніше розглянемо це нижче). Афективна складова вміщує групову ідентифікацію і групове піднесення (на нашу думку, сюди слід віднести і явище емпauerменту, наснаження). Поведінкова складова поділяння охоплює координацію, спільне виробництво, групове прийняття рішень, взаємність стосунків, спільне проведення вільного часу (взаєморозваги).

Отже, поділяння як явище, відображене певними значеннями, має досить масштабний характер, охоплюючи більшість проявів людського життя.

Один із найавторитетніших фахівців у сфері вивчення поділеної реальності професор Колумбійського університету Е. Гігінс із колегами [77] виділяє чотири смисли використання в сучасній психології терміна «поділений».

Перше можливе значення терміна – це *відкритий для інших, залучений до комунікації*. Таке значення стосується процесів, завдяки яким особа, що говорить (спікер), експлікує свої внутрішні персональні реакції, робить їх відомими іншим. У цьому сенсі факт, коли «щось поділяється», по-перше, передбачає, що аудиторія стає обізнаною стосовно того, що інший індивід уявляє або відчуває; по-друге, від аудиторії не вимагається мати щось спільне зі спікером або погоджуватися з тим, що він висловив. Це – мовчазне поділяння, аудиторія залишається «німою» щодо тих аспектів світу, про які повідомляв спікер.

Згідно з другим значенням, поділяння – це *поділ на порції*: ідеться про працю, яку можна розділити між різними людьми. Це значення стосується розподілу частин когнітивної роботи чи відповідальності за різні підтеми одного завдання. У цьому сенсі термін передбачає, що існує певне спільне завдання і кожен учасник відповідає за свою спеціалізовану його частину. Цей смисл поділяння підкреслює колаборативну (співтворчу) природу інформації,

котра поділяється між особами. Як і в першому випадку, індивіди не повинні мати однакові або схожі внутрішні стани щодо цільових відображуваних референтів чи взагалі мати щось спільне, крім роботи над одним завданням.

Спільність або схожість внутрішніх станів передбачає третє значення терміна – *участь у консенсусі*, коли погляди як мінімум двох індивідів є спільними, коли індивіди досягають згоди, коли можна сказати, що вони мають спільну думку. У цьому значенні поділяння є суто об'єктивним, воно може бути ідентифіковане зовнішнім спостерігачем, від учасників не вимагається жодного відчуття поділяння, яке переживають індивіди, що мають однакові погляди. Так, у цьому значенні люди можуть мати схожі чи ідентичні погляди без того, щоб бути навіть поінформованими про точку зору одне одного, та без суб'єктивного переживання спільності своїх поглядів.

Четверте значення терміна передбачає, що люди не тільки діють, а й *переживають подію спільно*. Індивіди сприймають власні внутрішні стани як узгоджені стосовно певного референта. Це значення поділяння стосується конвергенції внутрішніх станів персони із внутрішніми станами одного чи кількох інших щодо певної мішені (уявлення, думки про третю персону або, наприклад, про фільм, політичну партію, моральну проблему тощо).

Звідси випливає, що поділена реальність – це *продукт мотивованого процесу переживання спільності внутрішніх станів щодо світу*. Суб'єктивний досвід є критичним не тільки для розуміння поділяння, а й самої реальності також. З позицій психологічної науки реальність – це суб'єктивне сприймання чогось як такого, що існує реально і достовірно, незалежно від того, чи підтвержене це щось як реальне і достовірне із зовнішньої позиції (наприклад науковцями). Із цього погляду для визначення реальності найважливішим є те, що самі люди визнають за реальне.

Прийнято вважати, що людина має фундаментальну потребу переживати досвід поділяння реальності з іншими; ми вмотивовані поділяти своє розуміння світу в цілому і соціального світу зокрема. Відповідно існує потреба усвідомлювати і поділяти внутрішні стани, у тому числі уявлення, почуття, ставлення, цілі, норми тощо. Потреба в переживанні такого реального поділеного досвіду може бути настільки сильною, що люди виберуть скоріше менш об'єктивне, але міжособистісно більш інформативне знання – аби воно надавало суб'єктивного смислу тому, що є реальним для інших. Тобто більше зусиль буде докладатися для отримання суб'єктивного досвіду, ніж об'єктивно підтверженого знання про реальність (на цьому викривленні базується влада політичних чи релігійних ідеологій).

Поділяння реальності з іншими є привабливим тому, що дає змогу індивідам отримати досвід відповіднішого і надійнішого бачення світу загалом,

а також смислу зв'язків з іншими і сенсу спільної належності. Е. Гігінс виділяє два види мотивації створення спільної реальності: 1) *епістемічну* – спрямовану на досягнення розуміння світу, визначення того, що є реальністю (потрібну для передбачуваності та відчуття власної ефективності у взаємодії зі світом); 2) *стосункову* – афіліацію і відчуття зв'язку (необхідну для емоційного благополуччя, безпеки і самоповаги).

Щоб досягти спільної реальності, люди не можуть просто повторювати поведінку інших, яку вони спостерігають (це було б лише імітацією спільності). Вони мають осягнути смисл внутрішнього стану іншого щодо того світу, в якому вони теж живуть. Е. Гігінс вважає, що поділена реальність стає можливою за виконання чотирьох умов: 1) вона має стосуватися спільності внутрішнього стану, а не зовнішньої поведінки; 2) вона має бути «про щось», тобто передбачати мішень, щодо якої люди переживають поділяння; 3) її не можна відокремлювати від процесів, через які вона досягається, зокрема мотивів, що за цим стоять; 4) її немає, допоки люди не отримають спільний поділений досвід переживання успішного зв'язку з внутрішніми станами когось іншого. Отже, *поділений досвід є ключовою сутнісною характеристикою поділеної реальності*, що надає такому досвідові онтологічного статусу.

На нашу думку, у концепті поділеної реальності досить точно описано рефлексивні механізми утворення спільності, хоч названі вище автори і не послуговуються такою термінологією. Уявлення про внутрішній стан іншої людини (поінформованість, обізнаність) не є достатньою умовою для виникнення поділеної реальності, навіть якщо порівняння із власним станом підтверджує схожість (узгодженість, тотожність). Неодмінно має бути *смыслеутворення* – надання значущості, цінності внутрішньому стану іншого. У рефлексивній психології використовують термін «переосмислення» – надання нового смислу, переконфігурація смислових зв'язків. І відбуваються ці процеси не тільки на рівні свідомого співвіднесення цінностей. В основі своїй ці когнітивно-афективні процеси можуть перетворюватися в дії лише за умови подальшого усвідомлення. При цьому саме усвідомлення часто має природу поділяння: лише побачивши свої дії, відображені іншою людиною, я можу їх справді усвідомити.

Важливим також видається аспект *успішності поділеного досвіду*. У дослідженні взаємодії рефлексивних механізмів, що регулюють спільну творчість у групі, ми запропонували поняття *рефлексивного потенціалу групи*. Здійснена будь-ким з учасників рефлексія спільного процесу розв'язання творчих завдань, здавалось би, може бути використана для підвищення ефективності спільної роботи. Проте ця потенційна можливість не завжди використовується, а в разі браку довіри і взаємності може навіть зашкодити.

Успішності можна досягти тоді, коли здійснювана однією особою рефлексія приймається як власний синхронний процес. Підтверджена взаємність стає основою успішного досвіду поділеної реальності.

З огляду на те, що існує досить потужна традиція розуміння рефлексивних процесів як метакогнітивних, далі ми зосередимо увагу на тих концепціях поділеного досвіду, які розвиваються в межах когнітивних і комунікаційних підходів.

Однією з перших теоретичних побудов, які розвивались у форматі дискурсу поділяння, була *теорія координації*, розроблена представником інтеракціоналізму С. Кучем [41]. Він сформулював принципи координованої дії, розглядаючи координацію як надзвичайно тонку, мимовільно створену і скороминущу симетрію мікросоціальних стосунків. Соціальний порядок стає можливим завдяки нашій колективній здатності координувати свої дії. Тож дослідник розглядає процеси та умови побудови успішної координації. На його думку, для кооперативної дії інтерактанти повинні: а) створити ко-присутність, б) продемонструвати взаємспрямовану (реципрокную) увагу, в) виявити відповідність вимогам, г) створити конгруентні ідентичності, д) побудувати поділений фокус, е) віднайти соціальні прагнення. Для формування соціальних відносин інтерактанти мають заснувати поділене минуле і спроектувати майбутнє. Існування спільного минулого дає можливість акторам давати схожі відповіді на події швидко й несвідомо.

На нашу думку, істотним у концепті ко-присутності є виведення його за межі територіальної присутності «тут-і-тепер» у контекст спільного часу – поділеного минулого і поділеного майбутнього як спільних узгоджених образів та інтерпретацій подій (когнітивних утворень).

На продовження ідеї колективного поділяння Д. Вегнер [190] пропонує концепт *трансактивної пам'яті* як системи кодування, зберігання і відновлення інформації, що охоплює не тільки індивідуальну пам'ять (зокрема й метапам'ять – уявлення, які мають люди щодо власної пам'яті й того, що її полегшує), а й зовнішню (тобто зовнішнє збереження інформації з наданням ярликів та певним розташуванням пунктів). Інших людей у межах цієї концепції можна розглядати як зовнішніх зберігачів інформації. Доступ до пам'яті іншої людини відбувається завдяки знанню про те, що інші персони мають пам'ять про певні пункти з конкретними ярликами (тобто завдяки метакогнітивному, рефлексивному компонентові). Вегнер аргументовано довів, що система трансактивної пам'яті є чимось більшим, ніж індивідуальні компоненти цієї системи, адже кожен індивід знає систему лише з власної перспективи і не знає, як її сприймають інші. Система трансактивної пам'яті охоплює операції індивідуальних систем пам'яті та комунікацію всередині

групи і не може бути редукована до суми індивідуальних внесків. Цей концепт дає можливість розглядати пам'ять групи, оцінювати, що саме пам'ятає група, а також враховує можливість аналізу пам'яті окремого її члена. Проте система має і недоліки: наприклад, вона може ставати перешкодою, коли один із членів групи захоче запровадити нову структуру пам'яті.

Хоча концепт трансактивної пам'яті й не використовувався, наскільки нам відомо, у політико-психологічному контексті, видається досить продуктивною ідея проаналізувати складності побудови спільної картини минулого української нації як феномен спротиву запровадженню нової структури трансактивної пам'яті на прикладі перебудови образу радянського минулого з урахуванням замовчуваного Голодомору. Розгляд цих трансформацій і ролі рефлексивних властивостей суб'єктів, залучених до переосмислення історичного минулого, ми здійснюємо в подальших розділах.

Загалом теорію трансактивної пам'яті Д. Вегнера вважають найкращим прикладом метакогнітивної теорії. Знання, які дають змогу членам групи використовувати групові накопичувачі інформації, є метакогнітивними. Проте варто наголосити: незважаючи на те, що концепцію трансактивної пам'яті активно використовують із прикладною метою, вона зазнає досить серйозної критики. На кшталт: від того, що дошку, на якій люди залишають повідомлення, ми почнемо називати елементом пам'яті, не додається жодного нового знання. Або: такий новий підхід – це старе вино в новій пляшці, повернення ідей, які було давно відкинуто через теоретичні й методологічні недоліки.

На нашу думку, така критика занадто спрощує запропоновану концепцію, не враховуючи того, що сама ідея поділеного досвіду з'явилася, власне, для того, щоб запобігти надмірного спрощення реальності. Введення подібних змішаних концептів нового покоління – це спроба розв'язати згадані методологічні проблеми, адже наявні усталені підходи не дають змогу розглядати ті феномени, які вже відображуються масовою побутовою свідомістю. Крок науки в цьому напрямі – це своєрідний методологічний експеримент, у якому створюються нові поняття – як ідеальні форми, потрібні для управління пізнанням.

Фактично дослідники, які мають різні когнітивні стилі, оцінюючи межу між поняттями, отримують різні судження про реальність, і їхні висновки відповідають не так реальності, як когнітивним стилям дослідників. Тут сама наукова дискусія починає підкорятися законам творення спільної реальності, потребуючи рефлексивного врахування особливостей внутрішнього світу дослідника в дискусії, а відтак пошуку смислу цього іншого внутрішнього стану колеги у спільному пізнанні реальності.

Якщо ми вводимо до реальності суб'єктивний компонент її відбиття акторами, стає очевидно, що складність моделей теж має зростати. Більш складні концептуалізації потрібні для того, щоб досліджувати пізнання, вбудоване в життєву ситуацію, а не виокремлене умовами лабораторних експериментів. Подальший розвиток ідеї трансактивної пам'яті у прикладних дослідженнях практики командної роботи дає досить цікаві результати.

Так, у межах інформаційного когнітивного підходу набирає потужності дослідження так званого *дистрибутованого пізнання* (розподіленого між членами команди). Е. Хатчінс [85] є одним із найчастіше цитованих авторів, який вивчав когнітивні процеси в реальних умовах, зокрема описав дистрибутоване пізнання членів навігаційної команди судна. Він показав, що дистрибутоване пізнання – це не просто виконання частин роботи окремими членами, а й узгоджені дії людей та їхніх інструментів для виконання такого типу пізнання, яке не може бути отримано відокремленим індивідом. Група інженерів може утримувати варіативність теорій, які зроблять внесок у дизайн їхньої роботи, тоді як індивідові досить складно враховувати всі ці перспективи одночасно.

На думку Д. Вінзор [196], дистрибутоване пізнання передбачає не тільки співпрацю, а й мислення, яке люди вдосконалюють разом із матеріальними ресурсами – інструментами (калькуляторами, календарями, комп'ютерами, списками «що зробити», шаблонами документів тощо) [196]. Під інструментами маються на увазі матеріали і концептуальні артефакти, які люди використовують для розширення (подовження) їхніх власних здібностей і забезпечення поділяння.

У теорії дистрибутованого пізнання поділену реальність розуміють як комунікативну ситуацію, в якій люди повинні бути впевнені (або хоч мати видимість такої впевненості), що вони відповідають на ті самі стимули, що й інші, а також мають спільні уявлення про те, що таке «тут-і-тепер» ситуації. У групи може бути безліч інтерпретацій, тож вона стикається із завданням опанування цієї різноманітності. Когнітивні властивості групи продукуються як інтеракція між внутрішніми і зовнішніми індивідуальними структурами. У цій взаємодії суб'єктивних внутрішніх станів і об'єктивних зовнішніх компонентів постає поділений досвід групи. При цьому суб'єктивний світ певного учасника виступає як зовнішній об'єктивний компонент для іншого учасника. Можливість об'єднання цієї різнорідності в єдину систему забезпечують метакогнітивні процеси та інструменти.

Які чинники впливають на ефективність розв'язання такого роду метакогнітивних завдань поділяння? На це питання відповідає *теорія інтерсуб'єктивності* В. Ікеса [86]. Вона розглядає те, як саме процеси і зміст психіки одного суб'єкта стосуються процесів іншого суб'єкта, як поділяння

операціоналізується через ступінь конвергентності (схожості висловлювань щодо емоцій у діадах) та емпатійної точності (здатності висловити специфічний зміст думок і почуттів іншої персони). Було виявлено, що ці два параметри є важливими для успішної координації будь-якої соціальної чи організаційної дії. Ступінь конвергентності зазвичай вищий у чоловіків (вони більш схожі між собою, бо в них більше, ніж у жінок, правил щодо прийнятності розмов про внутрішні стани). Жінки частіше проявляють емпатійну точність, оцінюючи стани партнера. Отже, у межах цього підходу поділяння проявляється через здатність до нього учасників, що є характеристикою їхніх рефлексивних здібностей, і залишається важливим для організації емпіричного наукового дослідження у галузі диференціальної психології.

Ще один підхід зосереджує увагу на іншому механізмі – *поділених ментальних моделях*, які забезпечують когнітивну центрованість членів групи навіть із різними індивідуальними характеристиками. Завдяки цим ментальним моделям дослідники генерують опис форм і цілей системи, пояснюють її функціонування, спостерігають поточні стани системи і передбачають її майбутні стани.

Поділені ментальні моделі розвиваються як описові та прескрипторні (нормувальні) інструменти для командної роботи. В основу її покладено ідею про те, що ефективна робота команди вимагає від членів утримання спільної надмірної когнітивної репрезентації вимог завдання, процедур і рольових відповідальностей [29; 94]. Поділені ментальні моделі – це знаннєві структури, які допомагають членам команди формувати точні пояснення та очікування щодо завдання, координувати дії, адаптуватися до вимог завдання та інших членів команди.

Ментальні моделі спочатку досліджували на прикладі спортивних команд. Згідно з теорією категоризації поведінка зумовлюється образом-прототипом типового члена певної групи. Якщо людина вирішує, що вона є представником такої групи, то починає діяти відповідно до прототипу. Поділена ідентичність пов'язана з поділянням уявлень про те, які характеристики визначають членство в цій групі. Групове членство передбачає соціальне поділяння на загальному та більш специфічних рівнях. Але навіть найменша міра поділяння вже впливає на зміну поведінки.

Виділяють ментальні моделі чотирьох типів: *інструментальні, завданнєві, моделі взаємодії та моделі команди* [29]. Завдяки цим моделям досягається координація діяльності команд літаків, потягів тощо.

Наступним кроком у розвитку ідеї поділяння стало дослідження самого процесу створення спільних ментальних моделей, який описується концептом *налаштування* (тюнінгу). Г. Вілк і Р. Міртінс [194] виділяють чотири типи

налаштування групи – *когнітивний, рефлексивний, комунікативний і структурний*. Когнітивний підкреслює колективну репрезентацію завдання, яке слід виконати, і те, як має бути організована група, щоб досягти мети. Рефлексивний тип стосується процесу очікування наслідків діяльності, таких як залучення до вирішення завдання, продовження і поновлення завдання, відмова від завдання. Це – системні питання меж процесів, входу в процеси та виходу з них. Комунікативне налаштування дає приписи щодо того, як уявлення членів групи про самих себе, групу і середовище завдання вводяться та інтегруються з іншими, адже група має діяти як завданнево зорієнтоване єдине ціле. Аби побудувати поділену реальність, потрібні правила комунікації та консенсус стосовно ставлення до завдання і до інших членів групи. Структурне налаштування стосується того, як когнітивні (дескриптивні) та нормативні (прескриптивні) соціальні репрезентації вступають у взаємодію.

У традиції вітчизняної рефлексивної психології когнітивне налаштування описується компонентом рефлексії взаємодії, комунікативне – компонентом взаєморозуміння, структурне – компонентом взаємоузгодження.

Суттєвою складовою процесів налаштування є *поділені метакогніції*. Ідеться про те, якою мірою члени групи усвідомлюють своє поділяння, що відповідає класичному визначенню метакогніцій («Знаю, що я знаю і чого не знаю», за Дж. Меткалфом [112]). Поділені метакогніції – це знання про те, що знають інші члени групи. Утім, поділені метакогніції не можна вважати зовсім новою тематикою, беручи до уваги рух символічного інтеракціоналізму в соціології, започаткований Дж. Мідом іще 1934 року [359]. Проте експериментальні пошуки в цьому напрямі інтенсифікувалися порівняно недавно.

Із найбільш впливових варто згадати дослідження, які розвивались у контексті вивчення феноменів групової поляризації при визначенні уподобань певних альтернатив. Як відомо, було розроблено кілька моделей, що пояснювали процес формування спільного уподобання, або *групової преференції*, у теоріях соціального вибору (матриці соціального вибору Дж. Девіса, тобто домінуючі стратегії вибору при розв'язанні соціальних дилем [43]). Коли немає демонстративно правильної альтернативи, коли група не може в ході дискусії визначитися, що якась окрема альтернатива є найоптимальнішою чи найправильнішою, проблема вирішується правилом групового консенсусу, і більшість стає визначальним чинником цього консенсусу. Запропоновано також *модель зважених преференцій*: що більше схожі преференції членів групи, то більшу вони мають вагу для вирішення, а несхожі, відповідно, мають меншу вагу. Ця більшість фактично є носієм поділяння уподобань. Виграють ті уподобання, які мають найвищий рівень соціального поділяння, що забезпечує їхню домінантність на індивідуальному рівні.

Проте внаслідок розгортання дискусії консенсус у групі може й не сформуватися, а, навпаки, відбувається поляризація думок, посилення крайніх, протилежних точок зору. Відомий американський дослідник С. Тіндел і японський науковець з університету Хоккайдо Т. Кемеда у своєму ґрунтовному аналізі експериментальних досліджень феномена поляризації [178] дійшли висновку, що суперечливі дані про ефект спільного знання пояснюються різними процедурними механізмами та особливостями організації експериментів. В одних випадках важливішими для приймання рішень групою виявляються поділені знання, а в інших більшій значущості набувають неподілені.

Згідно з *теорією переконувальних аргументів* А. Винокура і Є. Бьорнштейна [186], групову дискусію найчастіше розглядають як добір зразків аргументів із набору (популяції), пов'язаних із темою асоціацій. Якщо більшість аргументів (або найбільш переконливі з них) перебувають на одному краї континууму, тоді зразкам аргументів цього краю буде надаватися перевага, і позиція групи зсуватиметься в цей бік. Ключовим імпліцитним припущенням цієї теорії є визнання важливості неподіленого унікального аргументу. Поділена інформація має менше значення, тому що всі члени групи вже мають її. Неподілена інформація справляє більший вплив на думку (позицію) групи.

Г. Стассер і Д. Тітус [168] підтверджують протилежну тезу – щодо більшій вагомості поділеного знання для вироблення групового рішення. Їхня експериментальна процедура дістала назву *прихованого профілю*. Прихований профіль – це інформація про особисті дані (профіль) певного кандидата, яка не є доступною для всіх членів групи; вона надається лише одному з учасників. В одному випадку для вибору кандидата четвірці випробуваних пред'являли всі три профілі, а у випадку прихованого профілю всі отримували лише по два профілі кандидатів і лише один з учасників – три, тобто один із профілів кандидата був неподіленою інформацією (негативна інформація була доступна для всіх, а позитивна про кандидата А – лише для одного з групи). В умовах повноти інформації більшість четвірок вибирала саме цього кандидата. В ситуації прихованого профілю група на початку дискусії вибирала інших кандидатів і надзвичайно рідко в результаті дискусії доходила висновку про оптимальність кандидата А. Тобто поділена інформація має набагато більше шансів увійти в контекст групової дискусії, ніж неподілена.

Ефект *спільного знання* розглядають також Д. Жигоне і Р. Хасті [64]. Взнявши за основу іншу парадигму, вони доходять схожих висновків. Дослідники використовували завдання з багатьма підказками, одні з яких були доступні для всіх членів групи, а інші не були поділені. Поділені підказки були важливішими для передбачення групового судження порівняно з неподіленими, причому важливість була прямо пропорційно пов'язана з поділянням. Цікаво,

що підказка, яка вводилася під час групової дискусії, не набувала такої важливості, як раніше поділена.

Виявилось також, що під тиском часу група надає більшої ваги поділеній інформації. Якщо членам групи в ході дискусії дозволяли звертатися до зовнішньої інформації, то ефект послаблювався [179]. Якщо членів групи інструктували, аби вони не виробляли попередніх суджень, то ефект також редукувався [149]. Коли ж наголошували, що задача є проблемною для розв'язання і передбачає правильну відповідь, то це активізувало поділяння неподіленого знання в ході дискусії. Якщо на учасників дискусії покладалася роль експертів і поширювачів знань про кандидатів, це теж приводило до редукції ефекту прихованого профілю (за умови, що учасникам були знайомі такі ролі) [67].

Отже, огляд експериментальних розвідок показує, що нові дослідження певною мірою спростовують виявлені раніше закономірності поляризації групи, розкриваючи умови, за яких вони не зберігаються. Поділяння інформації і поділяння преференцій не мають одного певного алгоритму і прямого зв'язку із продуктивністю групи, проте наявність впливу поділеного досвіду на індивідуальну поведінку підтверджується.

Виходячи з розглянутих вище концептів поділеної реальності можна стверджувати, що індивідуально здійснена рефлексія реальності – це певний внесок у рефлексивний капітал спільноти, який залишається в потенційній недореалізованій формі, доки не відбудеться поділяння реальності. Перехід із потенційної (можливість) в актуальну форму (дійсність) приводить до виникнення рефлексивного капіталу як спільного блага, яким користуються члени спільноти. Рефлексивний капітал – це успішно поділене спільне надбання, яким може користуватися кожен член спільноти. Поділена територіальною спільнотою реальність є, на нашу думку, онтичною основою спільного досвіду цієї спільноти. А тому залежно від того, якою мірою розвинута рефлексія суб'єктів, що поділяють з іншими свій досвід, відповідно створюються передумови для розвитку рефлексивного капіталу територіальної спільноти.

Наразі зосередимося на гносеологічному завданні вписування концепту рефлексивного капіталу в наявну структуру понять, використовуючи найбільш адекватний для цього координатний підхід у психології.

3.2. Координатний погляд на побудову концепції рефлексивного капіталу територіальної спільноти

Для розроблення фундаментальної проблеми розуміння рефлексивних властивостей суб'єкта як на рівні індивіда, так і на рівні спільноти необхідним видається об'єднання системного і гуманістичного підходів до феноменів

соціального досвіду, невід'ємною складовою частиною якого є рефлексивні компоненти.

Керівник моєї першої наукової роботи (курсової з психології) О. Лактіонов зазначав можливість говорити про індивідуальний досвід не тільки як про власність, а як про наявний капітал. «Такий капітал можна передавати іншим, нічого при цьому не втрачаючи, але набуваючи» [329, с. 6]. В унісон із цією ідеєю ми запропонували поняття рефлексивного капіталу, який є перетвореною формою соціального досвіду. Розробляючи категорію соціального досвіду, О. Лактіонов висунув оптимальний варіант розв'язання термінологічної проблеми об'єднання в одній назві різних смислів (соціологічного і психологічного) вживання поняття – як різних сторін дослідження єдиного за сутністю явища. «...Вживаючи єдиний термін «соціальний ДОСВІД», при зіставленні будемо в соціологічному сенсі говорити про сукупний соціальний досвід, у психологічному — про індивідуальний соціальний досвід. В останньому випадку соціальний досвід буде розумітися як частина індивідуального» [329, с. 173–174]. Аналогічно про сукупний рефлексивний капітал можна говорити за необхідності підкреслення соціального аспекту поняття (як атрибут масової свідомості, групового суб'єкта). Для співвіднесення: психологічний сенс даного поняття (як атрибут індивіда, особистості, компонент індивідуального соціального досвіду) будемо позначати терміном «індивідуальний рефлексивний капітал». Рефлексивний капітал спільноти є універсальним і має властивість всезагальності стосовно одиничного індивідуального рефлексивного капіталу суб'єкта. Дане поняття виступає як крос-рівневе, охоплюючи традиційні рівні аналізу індивіда, групи, суспільства в єдиний континуум, що дає змогу розглядати переходи і перетворення форм єдиного явища – рефлексивного процесу, синхронно здійснюваного різними суб'єктами в єдиних координатах часу.

Початково вводячи поняття рефлексивного капіталу як продовження концепту рефлексивного потенціалу групи, ми підкреслювали його ресурсову складову. Потенційно рефлексія, здійснена моїм партнером у групі («іншим»), може виступити ресурсом, який забезпечуватиме мою власну рефлексивну функцію, ліквідуватиме дефіцит моєї рефлексії у спільній діяльності. Таким чином, нібито «чужа» рефлексія стає наявним активом розв'язання моєї проблемно-конфліктної ситуації, прокладає дорогу моєму рефлексивному процесові, збагачує його. Утім, про цей зв'язок ми говоримо як про потенційний, оскільки не завжди здійснена кимось рефлексія використовується іншим суб'єктом як його власний рефлексивний ресурс. Разом із тим за певних умов цей потенціал може набувати форми капіталу, тобто ресурсу, здатного до самовідновлення і конвертування (обміну на інші ресурси).

У пошуку ключових параметрів таких умов ми спираємося на той аспект проблеми рефлексивного капіталу, який нам підказує О. Лактіонов, – це ракурс власності, привласнення суб'єктом ресурсу з наданням йому суверенності, взяттям його ніби під свій захист [330]. Вивчаючи соціальний досвід, О. Лактіонов пропонує таке бачення: «...у процесі групової взаємодії безпосередньо реалізується той набір складових статистичної унікальності індивіда, який на даний момент становить цінність для групи. Цінність тієї чи іншої складової – передусім у її новизні. Набуваючи за рахунок даного члена групи досі відсутню в ній якість, група тим самим розширює можливості свого функціонування. Можливості індивіда, який входить до групи, також розширюються за рахунок компенсації того, чого не вистачало в особистому набутку унікального в інших членів групи. В такому випадку будь-яке унікальне набуває вартості, а суб'єкт унікального стає власником певного індивідуального обмінного фонду (ІОФ), який дорівнює сумі унікальних для групи якостей індивіда» [329, с. 228]. Рефлексивна складова ІОФ і буде субстратом індивідуального рефлексивного капіталу даної спільноти.

Використання цієї призми розгляду рефлексивного капіталу дає змогу повному позначити проблему суб'єкта рефлексивного капіталу, асимілюючи розробки в галузі психології власності. Завдання в даному напрямі формулюється як пошук тих психологічних еквівалентів, які змістово наповнюють для суб'єктів різного рівня соціально усталені (або ті, що трансформуються) норми взаємодії у сфері власності. Тобто, мова йде про необхідність узагальнення досліджень соціокогнітивних і метакогнітивних механізмів взаємодії в межах економічної психології, конкретніше – в темі спільної творчості та інтелектуальної власності. А для реалій сучасного інформаційного суспільства – також і питань віртуального еквіваленту власності.

Координатний підхід реалізовано О. Лактіоновим в алгоритмі побудови категоріального простору, який задає парадигму теоретичного вивчення явища шляхом побудови поняття як інтелектуального інструмента. Побудова категоріального простору – перше завдання координатного рівня, яке необхідно вирішити для здійснення координатного підходу. Парадигма задає загальні абрисы категоріального простору, забезпечує в подальшому побудову несуперечливого в певних межах знання про досліджуваний предмет. Чіткість такої побудови забезпечить можливість його ефективного використання в культурадигмальному режимі співіснування з іншими категоріальними просторами.

О. Лактіонов аргументує переваги нової парадигми вивчення індивідуального досвіду, яка задається контуром «життєдіяльність – досвід», на відміну від попередніх «свідомість – досвід» або «чуттєвість – досвід».

Рефлексія також історично вивчалась у двох традиційних категоріальних просторах, заданих контурами «свідомість – рефлексія» та «самосвідомість – рефлексія». Хоча у зв'язку з розвитком методології рефлексії в минулому столітті кількість таких контурів значно зросла: «мово-мислення – рефлексія» (Г. Щедровицький [515]) і «мова – рефлексія» (І. Ладенко [328]), «культура – рефлексія» (О. Генісаретський [254]), «комунікація – рефлексія» (В. Лефевр [339]), «творчість – рефлексія» (І. Семенов [460]), «особистість – рефлексія» (С. Степанов [477]), «практика – рефлексія» (П. Фрієре [62]), і цей список можна продовжувати і продовжувати.

Евристичною нам бачиться спроба введення рефлексії в контур «життєдіяльність – досвід», а саме: «життєдіяльність – рефлексія – досвід».

Алгоритм побудови категоріального простору, запропонований О. Лактіоновим, – це універсальний методологічний інструмент упорядкування мислення і взаємозрозумілого викладу вченим результатів його теоретичного аналізу. Визначити психологічну специфіку, виявити спосіб і характер зв'язку – це загальне формулювання завдання, яка вирішується триступеневим лактіоновським алгоритмом.

Перший крок – визначення категоріального поняттєвого контуру через виокремлення родового поняття; характеристика зв'язку родового і цільового понять як перетвореної форми (у О. Лактіонова цільове поняття – індивідуальний досвід). О. Лактіонов: «Корисно поставити запитання: перетвореною формою чого є життєдіяльність?» Далі слід відрегулювати рівень абстрактності понять у пошуках конкретної формули їхнього зв'язку; спираючись на виявлений характер зв'язку родового і цільового понять, розглянути змістові його аспекти: проаналізувати межові стани явища, виділити найбільш розвинуту його канонічну форму; виявити опосередковувальні ланки, зафіксувати і максимально зблизити (змістово наповнити) відстань між ланками.

Другий крок – виокремлення однорівневих із цільовим понять, взаємодоповнювальних, які можуть разом залучатися до поглибленого аналізу явища (у О. Лактіонова – це поняття «життєвий шлях»). Аналізується генезис цих понять, обсяг стосовно родового поняття, функції кожного; площини, де поняття сходяться і досягається їх смислове обернення, виділяються проміжні характеристики; віднаходяться відмінності та протилежності даних однорівневих понять через аналіз їхніх істотних атрибутів, характеристик і навіть методів дослідження.

Третій крок – досягнення повноти уявлення про психологічну природу явища через аналіз критичних точок, універсальних одночасно для родового і однорівневих понять (у О. Лактіонова – це точка народження і смерті індивіда), які задають часовий континуум існування явища у певній його формі.

Первинна спроба застосування алгоритму до проблеми рефлексивного капіталу дала змогу сформулювати низку припущень, які потребують подальшого осмислення.

Відносно рефлексивного капіталу родовою категорією виступає категорія соціального досвіду, що є перетвореною формою життєдіяльності. Однорівневими поняттями будуть актуальне для багатьох авторів поняття соціального капіталу і поняття креативного капіталу місцевої спільноти.

В якості основних компонентів рефлексивного капіталу розглядаються наступні форми його існування: створення смислу спільноти; синхронізація емоційних станів належності й довіри; переосмислення сусідства і територіальності; рефлексія колективної ефективності та управління колективною дією. Характер взаємозв'язку між соціальним досвідом, соціальним капіталом і рефлексивним капіталом потребує подальшої проробки з метою доведення теоретичної моделі рефлексивного капіталу «у результаті експериментального вивчення її численних аспектів до викінченої форми у вигляді психологічного конструкту, який піддається вимірюванню» [329, с. 7].

Таким чином, рефлексивний капітал – це інтелектуальний інструмент, що дає змогу зрозуміти процес розвитку рефлексивних властивостей групового суб'єкта і перетворення їх у ресурс (і капітал) творчого розв'язання життєвих завдань особливого живого соціоприродного утворення – територіальної спільноти.

Рефлексивна властивість є суб'єктивною сутнісною складовою явища територіальної спільноти, яка полягає у відображенні, конструюванні та переосмисленні – перетворенні смислу спільноти. Це сукупна поділена соціальна когніція і метакогніція як частина поділеного досвіду спільноти. Рефлексивні властивості складають підсистему саморозвитку територіальної спільноти як групового суб'єкта і активного агента власного розвитку.

Конкретизація складових рефлексивного капіталу вимагає детального аналізу понять такого самого рівня: соціального та креативного капіталу, що й пропонується відстежити в наступних розділах.

3.3. Концепт креативного капіталу в розиткові сучасного суспільства: рефлексивні аспекти

Аналіз концептів капіталу розпочнемо з теорії креативного капіталу Р. Флориди, в якій, крім поняття креативного капіталу, використані пов'язані з ним поняття *креативного класу* і *креативного міста*. Розглянемо також дискусію довкола цих проблем та її потенціал для розбудови концепту рефлексивного капіталу.

Аналізуючи відповідні публікації в закордонних журналах за 2009 рік, ми неочікувано натрапили на широку дискусію, яка розгорнулася в останнє десятиліття і, на жаль, дуже мало відома українським психологам. Гадається, що й світова психологічна спільнота загалом іще недостатньо оцінила вартість цієї дискусії для власного розвитку. Як зазначалося, мова йде про розуміння концепту «креативний капітал» та споріднених понять «креативне місто» та «креативний клас» представниками економічних наук, культурології, мистецтва, географії, муніципального адміністрування, наук про медіа та ІТ-технології, а також публіцистики та громадських ініціатив. Примітно, що саме завдяки останнім виникла ідея креативного міста як певного громадського руху; як науковий концепт вона оформилася зусиллями американських економістів, а нині продовжує захоплювати дедалі нові дисципліни. Цим міжгалузевим концептом послуговуються науковці багатьох країн, зокрема США, Канади, Фінляндії, Швеції, Данії, Великої Британії, Австралії, Сінгапуру тощо. У психологічній науці ця дискусія стимулює формування окремої галузі – *соціальної психології творчості*.

Зважаючи на те, що рефлексивні властивості суб'єкта визначають ефективність його творчості, особливо важливо розглянути досягнення соціальної психології творчості. Декілька слів варто сказати про стан соціальної психології творчості в Україні, хоча докладний аналіз цієї теми має бути винесений в окрему роботу. Попри наявність на наших теренах потужної школи психології творчості, очолюваної В. Моляко [363], соціальна психологія творчості залишається слабко артикульованою. Можна сказати, що вона перебуває на початковому етапі, для якого характерні окремі емпіричні та теоретичні розвідки з поля інших психологічних галузей, а також відсутність спільноти науковців, котрі б виокремили свою професійну ідентичність як соціальні психологи творчості. Разом із тим у прикладному аспекті використання психологічного знання часто саме соціально-психологічні закономірності спільної творчості експлуатуються при отриманні психотерапевтичного і розвивального ефектів. Актуалізується також соціальний попит на це знання.

Однак повернімося до теорії креативного капіталу. На початку нового тисячоліття американський економіст Р. Флорида випустив книгу «Зростання креативного класу» [54], яка підсумувала результати його досліджень, проведених разом із дружиною та шістьма найближчими колегами. Книга ця витримала декілька перевидань, ставши однією із найпопулярніших серед регіональних економістів, муніципальних управлінців і політиків. Головною тезою книги є трансформація світової економіки, яка в ХХІ ст. перетворюється на економіку творчості. Цей висновок Р. Флорида підтверджує ґрунтовним

аналізом світової економіки, розглядаючи різні підходи, глобальні економічні рішення та їхні суспільні наслідки. Зауважимо, що п'ятьма роками раніше, у 1995 р., вийшла книга «Креативне місто» англійських дослідників і громадських діячів Ч. Лендрі та Ф. Б'янчіні [95], які узагальнили досвід проектів культурно-мистецького розвитку понад 100 міст світу, в яких вони безпосередньо брали участь. Фактично було започатковано світовий громадський рух за творче місто, який підтримується багатьма інтернет-ресурсами. Нам не відомо, наскільки ця книга надихнула Р. Флориду, але саме він вважається автором теорії креативного капіталу, яку надалі ми будемо аналізувати, виділяючи її психологічну складову.

Аналізуючи наявні підходи до розвитку економіки, Р. Флорида виділив дві школи трансформативної економіки, показавши і обмеження кожної, і те, що їх об'єднує. Коротко опишемо цей аналіз, оскільки в ньому зафіксовані важливі для психології спільнот феномени. Першим напрямом трансформації традиційної капіталістичної економіки, в якій виробництво тяжіло до ресурсів і транспортної інфраструктури, стало рішення про зосередження високотехнологічних виробництв на одній території (наприклад, географічно концентрована мережа Силіконової Долини у США, де було розташовано найновіші наукоємні виробництва з галузі інформаційних технологій). До речі, аналогом такого рішення в Радянському Союзі було створення спеціалізованого закритого містечка Звенігорода в Підмосков'ї, а нині – відомого проекту Сколково. В Америці Силіконова Долина стикнулася із гіпермобільністю представників ІТ-персоналу, проблемами їх інтеграції в загальну картину життя спільноти, особливо із тенденцією молодшання їхньої субкультури. Спеціальні дослідження радянських аналогів Силіконової Долини нам не відомі, проте можна припустити наявність ознак трансгенераційного руйнування територіальної громади, які ми опишемо далі, розглядаючи первинні територіальні спільноти молодіжних житлових комплексів.

Друга тенденція трансформації економіки, виділена Р. Флоридою, була пов'язана зі спробами поширення японського досвіду ефективного бізнесу та його транснаціональним перенесенням в Америку, що показало проблемність моделі прив'язування робітника до фірми (зокрема, ІТ-компанії в Мехіко не підтвердили ефективності кроскультурного перенесення японського досвіду).

Для розвитку психології територіальних спільнот важливим є твердження Р. Флориди, що «географія не вмерла». Уявлення, що з приходом Інтернету і телекомунікацій людям, які працюють спільно, не потрібно бути разом, якщо вони цього не хочуть, прийшло до нас із ХІХ ст., коли експерти передбачали, що телеграф, автомобілі, аероплани знищать місто. Відомий економіст і футуролог К. Келлі у книзі «Нові правила нової економіки» [301] писав, що

сучасна мережева економіка оперує скоріше простором, ніж місцем, а з часом економічні трансакції дедалі більше мігруватимуть у цей новий простір, але цінності видатних місць при цьому будуть тільки зростати. Втім, життя показує, що сама економіка, особливо високотехнологічні наукоємні індустрії креативного змісту, продовжують концентруватись у специфічних місцях, наприклад, Силіконова Долина, Голівуд тощо.

Аби відповісти на запитання, чому все-таки це відбувається, Р. Флорида відштовхнувся в своєму дослідженні від думки нобелівського лауреата Р. Лукаса [103], який вважав, що ефект продуктивності того чи іншого місця походить від кластерів людського капіталу як критичного фактора регіонального економічного розвитку. Сьогодні успіх визначається не обсягом витрат, а тим, наскільки швидко регіон може мобілізувати ресурси для створення нового бізнесу або впровадження інновації. Р. Флорида емпірично підтвердив: якщо раніше основним фактором міграції ІТ-фахівців був ринок праці – доступність роботи і кар'єри, то нині вісь конкурентних переваг зміщується до тих регіонів, які можуть згенерувати, утримати і привабити найкращі таланти. Тому для регіонів інтенсивного розвитку ІТ-індустрії критичною стратегією стало забезпечення *якості місця життя*. Причому до комплексу вимог входять не тільки природні чи економічні характеристики, а й те, що економісти називають м'якою інфраструктурою. Головні складові цієї інфраструктури – атмосфера толерантності, приязні стосунки, творчий стиль праці, якість соціального життя – мають, на нашу думку, цілком явний соціально-психологічний вимір. Інші ж складові поки що залишаються метафорами – на кшталт «вібрацій публіки». Дуже важливо підкреслити, що саме психологічні компоненти стають сьогодні вирішальними для розвитку економіки, навіть на думку самих економістів. Це вартує серйозної уваги психологічної спільноти, адже свідчить про потужний соціальний запит.

Р. Флорида проаналізував характеристики персоналу, необхідного для розвитку сучасної економіки, назвавши сукупність таких людей креативним класом, а сукупність їхніх рис – креативним капіталом. Далі він здійснив порівняльний аналіз соціальних і економічних умов розвитку багатьох міст, виокремивши найуспішніші з них; сукупність їхніх умов і було названо креативним містом.

Згідно з теорією креативного капіталу Р. Флориди креативні люди підсилюють розвиток регіональної економіки, оскільки надають перевагу місцям, які є інноваційними, різноманітними і толерантними. На відміну від теорії людського капіталу, з якої стартував Р. Флорида, він стверджує, що ключовим для економічного зростання є не людський капітал, основним індикатором якого вважається рівень освіти. Найбільший ефект спричиняє

особливий тип людського капіталу – творчі особистості. Креативний капітал залежить від людей, яких Р. Флорида назвав креативним класом, його члени – ті, чия функція полягає у створенні нових значущих форм і форматів. Суперкреативне ядро нового класу – це вчені, інженери, університетська професура, поети, прозаїки, актори, дизайнери, архітектори. Саме вони, на думку Р. Флориди, визначають «спосіб мислення» сучасного суспільства, а не спічрайтери, аналітики та інші виробники громадської думки. Ядро креативного класу виробляє нові форми та стратегії, які корисні для всіх і завжди готові до трансферу. Це як музика, яку можна виконувати знову і знову.

Крім ядра, до креативного класу входять творчі професіонали, які працюють у низці знаннево-інтенсивних індустрій, таких як ІТ-сектор, фінансові та юридичні послуги, охорона здоров'я, бізнес-менеджмент. Вони, так би мовити, залучаються до вимальовування складного тіла знань для пошуку інноваційного рішення. Ці люди виробляють продукт, який не передбачається їхніми посадовими обов'язками. Вони, зокрема, комбінують стандартні підходи унікальними способами, які підходять до конкретної ситуації, вправляються в судженнях і одночасно мусять випробувувати нові ідеї та інновації на самих собі.

Численність представників креативного класу невпинно зростає: за даними Р. Флориди, на початку ХХ століття їх було близько 10%, у 1980-х роках – близько 20%, у 2002 р. становила вже приблизно 30%, тобто близько 38,3 млн американських працівників. Позицію Р. Флориди розкриває його зауваження, яке стало афоризмом: всі люди творчі, але лише цим пощастило отримувати платню за їхню творчість.

Наводячи описані Р. Флоридою характеристики креативного класу, наголосимо, що вони пройшли перевірку за критеріями економічної успішності, і, прийшовши іззовні до психології, сконцентрували в собі соціальне замовлення на пошук умов і закономірностей розвитку цих якостей у сучасній молоді. Формулювання економістами концепту креативного капіталу є викликом для соціальної психології творчості, в якому міститься і запит на нове знання, і ресурс наукового пошуку.

Особливо зазначимо думку, яка не дуже акцентується Р. Флоридою стосовно представників креативного класу: «Що від них потребується робити регулярно – так це *думати про самих себе*» [54, с. 34]. Висловлена досить побіжно, ця думка, на наш погляд, може відіграти ключову роль у подальшому розвитку ідеї креативного капіталу, особливо у світлі концепції рефлексивного капіталу територіальних спільнот [374].

Дискусія довколо теорії креативного капіталу не ставить під сумнів творчі здібності як першу складову креативного класу. Цим дійсно

підтверджується думка, що в сучасному світі творчі здібності стають чи не головним капіталом особистості. Щоправда, зауважимо, що розуміння творчих здібностей, на яких будується креативний капітал, дещо розходиться за масштабом із тим, що його переважно продовжують вивчати психологи. Причина, на наш погляд, полягає в методологічній кризі академічної психологічної науки, яка, з одного боку, перебуває у пастці позитивістської нереклексивної методології пошуку знань, а з іншого – намагається зберегти односторонні стосунки із прикладною психологією і практикою, в яку розроблені знання впроваджуються. І це тоді, коли світ змінюється і створює у практиці осередки розвитку нового знання, яке завдяки узагальненню прикладних досліджень може підноситися до рівня фундаментального. Ці нові зрушення визначають рефлексивну методологію сучасного психологічного дослідження, яка охоплює теорію заземлення, ґрунтування знання (*grounded theory*), герменевтику, критичну дискурсивну психологію, радикальну психологію якісних методів дослідження. В Україні аналогічні тенденції розвиваються вже досить давно, зокрема в межах груп-рефлексивного підходу в соціальній психології [369].

Слід визнати, що найбільшу критику викликають адміністративно-організаційні висновки, які Р. Флорида узагальнив як концепцію креативного міста, ідентифікуючи прихований фактор, який формує рішення людей про розташування такого міста, замість простого ствердження, що регіон отримує щось від них. Креативні центри або міста виникають там, де бажають жити творчі люди, а фірми вже ідуть слідом за людьми. Креативний центр забезпечує інтегровану екосистему, ареал, де всі форми творчості – артистична, культурна, технологічна, економічна – укорінені та жваво розвиваються. Цей фактор об'єднує три складові розвитку – технології, талант, толерантність (так звана модель «три Т»). Індикатором, за Р. Флоридою, виступає богемність, яка маніфестує не тільки розваги, а й відкритість, толерантність до розмаїття (тому одним із критеріїв виявився рівень мешкання геїв у місцевості), низький бар'єр доступу, який приваблює людський матеріал звідусіль.

У своєму дослідженні Р. Флорида виявив, що креативний капітал спільноти та її соціальний капітал рухаються у протилежному напрямку в кореляціях з економічним зростанням регіону. Спільноти з високим соціальним капіталом надають перевагу соціальній ізоляції, безпеці й стабільності («закривають ворота ментальності» [54, с. 44]). Спільноти з низьким соціальним капіталом мають високий рейтинг різноманітності та збільшення популяції. Ці дані викликають найбільше суперечностей, бо ставляться в нерівні умови так звані середні міста (з кількістю населення між 50 та 500 тис.), в яких живе не менше чверті населення розвинутих країн. Адже створення

креативних центрів у великих містах як певній еліті призводить до знекровлення малих міст, з чим вони не збираються миритися [99].

Головний напрям критики, до якого ми приєднуємося, полягає в тому, що кореляційний зв'язок між відкритістю, розмаїттям і креативністю в тих показниках, які використовував Р. Флорида, не розкриває сутнісного зв'язку між креативним містом і креативним класом. Так, наприклад, в якості індикатора креативного капіталу використовується богема, в тому числі кількість представників сексуальних меншин як показник толерантності. Але причинового зв'язку між відсотком геїв і економічним успіхом не існує. Тобто перетворивши всіх на геїв, ми не тільки не збільшимо креативний потенціал, а отримаємо зворотний ефект – знищення самого людства, яке перестане репродукуватися. Таким же чином, нам видається, треба ставитись і до суперечностей між соціальним і креативним капіталом. Навіть якщо нині в містах із розвинутими міжособовими стосунками спостерігається менший економічний злет, ніж у мегаполісах з їхнім зростаючим відчуженням та поверховістю розважальних стосунків, це не є приводом для догматизації чи наслідування. І, нарешті, необхідно зважити на те, що економісти, взявши за основу концепт творчості, позбавили його психологічного суб'єктивного смислу, який не може бути схоплений лише кореляційними дослідженнями, хоч би якими репрезентативними вони були і хоч би наскільки забезпечувала значущість їхніх висновків статистика.

Суб'єктивний концепт творчості отримує назву «пухнастого» (fuzzy), що підкреслює неоднозначність його операціоналізацій, необхідність багатозарового інтерпретування. Психологи сьогодення якраз і працюють з такими «м'якими» поняттями, і це не через брак старанності, креативності чи здібностей. Саме невизначеність і неостаточність (відбиті в метафорі «пух настість») найбільш адекватно відображають сутність людської психології. Саме тому й не мають успіху проекти, які намагаються просто обрахувати зв'язки і закономірності поєднання різних рис, характеристик, властивостей людини, хоча потужності новітніх інформаційних технологій постійно зростають.

Економісти зробили свій внесок у психологію, порушивши цю проблематику, тепер психологам необхідно адекватно відреагувати на цей виклик, тобто концептуалізувати, дослідити і донести свої наукові розробки до економістів, створюючи спільні дискурсивні простори.

Більш перспективним щодо інтеграції з соціальною психологією творчості виглядає оптимістичний підхід Ч. Лендрі та Ф. Б'янчіні [95], яких ми згадували раніше. Вони описали конкретні форми і напрями діяльності спільнот для того, щоб перетворити своє місто на творче. Це насамперед розвиток *упевненості в собі* та *протистояння упередженості*, надання

можливості людям *висловитись*, формування *партнерства* між громадським, приватним і волонтерським секторами міста (практика таун-центрів як консультативних органів, які проводять щомісячні форуми, збираючи різних людей для розв'язання проблем, випускають газети, публікують звіти і т.н.), використання сучасних інформаційних технологій для налагодження зв'язків за рахунок систематичного постачання індивідуальним домогосподарствам мережевої інформації (муніципальна бібліотека, голосування на місцевих референдумах, проблеми екології і здоров'я, відпочинку, комунальні послуги тощо). За цього підходу творчість полягає в тому, щоб підмітити певні *деталі* середовища (історичні, можливо старовинні, які можуть бути зруйновані), спрямовувати зусилля на ре-енергетизацію *локальних традицій*, на створення нових *громадських ритуалів і подій*, що духовно відроджують місцевість.

Інший погляд на творчість покладено в основу концепції креативного міста і культурних кластерів Ф. Кука та Л. Лазаретті [40]. Вони вважають ключовим тригером і драйвером творчої роботи *розвідку важких знань*, перевірку та експлуатацію *практик і здатностей*, таких як мистецтво комбінувати *масиви складностей* з їхньою характеристикою діалектики неузгодженості, незадоволеності, навіть чужості. Тому психосоціальним імперативом творчості є *пошук відмінності, новизни, оригінальності та інноваційності* в соціальних інтеракціях у середовищі односторонців у «спільнотах практики» або «епістеміологічних спільнотах».

На нашу думку, рухаючись у зазначеному напрямку, соціальна психологія творчості буде активно розвиватись, інтегруючи досвід психології спільнот. Предметом соціальної психології творчості мають стати не стільки персональні механізми творчості, скільки зв'язки між творчістю особистості та суспільством, визначення характеристик громади, організації, команди як умов підсилення чи інгібіції творчості особистості. Потрібно також соціально-психологічне дослідження механізмів творчої співпраці, причому варто розширювати період оцінювання творчості за межі окремої ситуації, яка не дає можливості вивчати стиль життя, адсорбційні здатності [387], динаміку міжособових стосунків чи інші явища такого масштабу взаємодії із суспільством.

Для побудови концепту рефлексивного капіталу територіальної спільноти як певної форми громадського добра варто зупинитися також на понятті «інтелектуальний капітал». Він репрезентується як набір нематеріальних знанневих активів організації, спрямований на забезпечення її конкурентних переваг [173]. Інтелектуальний капітал поділяється на три категорії: *людський* (діячі), *структурний* (елементи, які формують основу організаційних процесів) та *капітал відносин*. Капітал людських ресурсів складається із знань і навичок працівників у формі їхньої компетентності, відданості, мотивованості, лояльності,

а також містить такі ключові компоненти, як освіченість, володіння технологічними ноу-хау, здатність приймати рішення і здійснювати технічну експертизу, творче налаштування і підприємницький дух. У структурному капіталі виділяють фізичну інфраструктуру (матеріальні ресурси, інформаційні й комунікаційні технології) і віртуальну (цінності мережі практиків, неявні правила і неформальні кодекси, стиль взаємодії та управління, аспекти інтелектуальної власності тощо). У капіталі відносин акцентуються насамперед фундаментальні зв'язки між компанією, її акціонерами і споживачами (партнерські угоди й контракти щодо дистрибуційних каналів, репутації компанії, іміджу брендів, лояльності споживачів, регуляції неформальних відносин тощо).

Вивчення інтелектуального капіталу навіть у плані пошуку засобів його вимірювання і оцінювання перетворюється нині на вельми перспективний міжгалузевий напрям, що починає інституалізовуватися. Так, від 2005 р. виходить щоквартальний журнал «Інтелектуальний капітал», редакторська політика якого спрямована на забезпечення академічного і громадського секторів, практиків бізнесу інформацією про новітні дослідження і найкращі практичні досягнення в галузі створення, управління й вимірювання інтелектуального капіталу організацій в контексті сучасної економіки знань. Разом із тим економічні реалії є лише частиною життя спільноти, зосередженою на досягненні конкурентної переваги. Рефлексивний же капітал, не заперечуючи необхідності конкурентоспроможності територіальних спільнот на певному етапі їхнього розвитку, спрямовується на забезпечення становлення громад як суспільно-політичних суб'єктів у ширшій перспективі їх стабільного існування і створення громадського добра.

Отже, концепт креативного капіталу як інтелектуального капіталу людських відносин імпліцитно враховує рефлексивну властивість креативного класу, хоч і не виділяє її як системотвірну. Розмаїття форм вільного спілкування різних людей, що проживають на одній території, складає основу інтенсивного розвитку цієї території за умови наявності у складі спільноти рефлексивних властивостей найбільш творчих її верств. Таким чином, капіталізація рефлексивної властивості опосередкована творчістю, терпимістю до розмаїття, умінням у відмінностях людей побачити потенціал розвитку громади.

3.4. Складові рефлексивного капіталу територіальних спільнот за аналогією із соціальним капіталом

На засадах концепції рефлексивної модернізації суспільства відомого соціолога У. Бека [16] варто осмислити психологічні ресурси перманентних суспільних трансформацій. Розгляд груп-рефлексивних функцій поділення

реальності й утримання різних образів реальності, похідних від належності різним спільнотам, дасть змогу конструювати голографічний концепт рефлексивного капіталу територіальних спільнот.

Голографічний принцип утворення об'єму на перетині площинних проєкцій є продуктивним для концептуалізації сукупного рефлексивного капіталу, який утворюється як нова якість синергетичного об'єднання індивідуальних рефлексивних внесків. Звичайно, головною проблемою залишається форма існування рефлексії, адже плин смислових перетворень має бути зафіксований для подальшого дослідження. Щойно рефлексія-процес фіксується у формі рефлексії-результату, – це вже перетворена і редукована форма рефлексії, проте така фіксація дає можливість реконструювати рефлексивні процеси. Тому виявлення компонентної структури рефлексії як рефлексивної властивості суб'єкта обирається нами як методологічний прийом для подальшої наукової розвідки. Обираємо також творчу стратегію аналогізації для побудови висхідної структури рефлексивного капіталу на основі аналізу досліджень соціального капіталу.

Умовний поділ трансформацій на суспільні та, наприклад, економічні чи технічні нікого не може ввести в оману: трансформація – це єдиний всеосяжний процес постійних змін. Саме цю характеристику постійних змін (коли щойно модернізоване знову змінюється, відкидаючи попередні трансформації) У. Бек назвав рефлексивною модернізацією суспільства: модернізація змінює саму себе, конфронтує із собою, стає власною темою і проблемою [16]. Осмислення перманентних трансформацій є особливо актуальним для розуміння сучасного суспільства, адже саме суспільні інституції є тими динамічними явищами, які стабілізують хаос змін, дають можливість опанувати і скеровувати їх. Від уявлень про суспільство, від їхньої адекватності реаліям залежить можливість конструктивних трансформацій. У цьому, на нашу думку, полягає головний психологічний ресурс трансформацій.

На рубежі XIX – XX ст. великий соціолог і соціальний психолог (на той час ці наукові галузі були об'єднані), автор концепції розуміючої соціології М. Вебер [242] висунув думку про те, що по суті існує лише одна реальність – факт колективної дії, яку він класифікував за критерієм осмисленості. Саме із системи цих соціальних дій (поведінка стає дією, коли суб'єкт надає їй смислу; соціальною дією стає тоді, коли вона співвідноситься із діями інших і орієнтується на них) складаються соціальні стосунки. Інші уявлення про суспільство, групи, інституції тощо – це наші ідеальні типи, тобто інтелектуальні інструменти, завдяки яким ми пізнаємо плинну реальність. Уведення поняття ідеального типу відіграло тоді важливу роль у диференціації розуміння і оцінювання соціальних дій (ця диференціація – одна

із первинних груп-рефлексивних функцій свідомості, яку виконувала наука в пошуках об'єктивності).

Вже на той час у зв'язку із соціальними змінами наукова свідомість стає досяжною не тільки для представників еліти, які можуть не думати про економічний бік життєзабезпечення і, відповідно, не усвідомлюють його. В науку приходять вихідці з інших суспільних верств та носії іншої групової свідомості, що й диктує необхідність розведення критеріїв оцінювання і засобів осягнення реальності (репрезентування, моделювання, оперування нею). Відомо, що М. Вебер був представником «нової еліти» того часу – товарно-промислової буржуазії, а у появі ідеї розведення оцінювання і розуміння головну роль відіграла особиста трагедія, яка розігралася через оцінювання М. Вебером ставлення батька до матері (розрив, від'їзд батька і його смерть, після якої М. Вебер отримав психічний зрив і декілька років не міг працювати) [451]. Розроблення інтелектуального механізму диференціації оцінювання і розуміння виконало важливу функцію особистісного інтегрування науковця, що переживав життєву кризу, створило умови його власного повернення до реальності. Згадаймо, що на той час осмислення класових механізмів існування індустріального суспільства було головною інтригою суспільствознавців, а людство переходило від феодальної епохи до капіталістичної, від класової свідомості (вбудованої в різну реальність життя) до «свідомості класів» [21], ідентифікації себе з такими великими групами, котрі визначаються відношенням до засобів виробництва. На думку сучасного британського соціолога Т. Блекшоу, надалі на арену виходить перехід від свідомості класів до свідомості локальних спільнот [21]. Ми впевнені, що саме з цим пов'язаний і перехід від економічного капіталу до інших його форм – соціального, інтелектуального, культурного, творчого, рефлексивного.

У новому тисячолітті накопичилися підстави для зсуву наукової, а отже й загальнолюдської, свідомості до нових функціональних груп-рефлексивних інструментів, зокрема щодо поділяння реальності. Ці підстави полягають в усвідомленні ідеї, що свідомість з її сукупністю індивідуальних уявлень, ставлень, ідентичностей і антиципацій (конструкцій майбутнього) є невід'ємною онтологією, яка злита з колективною дією та виступає її важливим суб'єктивним компонентом. Реальністю є не тільки поділені між індивідами, а отже спільні (хоч і розділені у просторі) колективні дії, а й поділені емоційні стани, спільні уявлення (образи реальності, репрезентації), когнітивні інструменти (способи мислення, домінантні логіки, стратегії перероблення інформації), поділене знання (в тому числі метазнання: способи передачі, трансферу знань, стратегії спільного створення нового знання), поділені відповідальність і рефлексія.

Якщо раніше вибухали війни за матеріальні ресурси, то нині вони точаться в інформаційному просторі за думки, мотивацію, бажання мас, за їхні свідомість і підсвідомість. Змінивши ідентичність людей, уже не потрібно завойовувати території; побудувавши різну перспективу майбутнього в окремих частинах розколотої групи, вже не треба вкладати ресурси в сепарацію територій: спільноти самоорганізуються згідно зі спільними поділеними когніціями.

Рефлексія власної соціальної ідентичності, належності до певних спільнот перетворюється на такий нематеріальний ресурс, що може стати вирішальним у глобальних протистояннях сучасного світу. Разом із тим набуває величезного значення груп-рефлексивна функція взаєморозуміння, у первинній основі якої лежить одночасне утримування різних образів реальності – однієї й тієї самої (в реальному просторі й часі) дійсності, представлені у свідомості різних партнерів як похідної від їхньої належності до різних спільнот. Тобто функція розведення спільного і неподіленого є різною у партнерів. При цьому необхідною умовою виступає наявність межі довіри/недовіри, поділеної між партнерами, адже без цього ресурсу неможливо побудувати образ суб'єктивно розбіжної реальності.

Відомо, що разом із розвитком глобалізації відбуваються протилежно спрямовані процеси. Але мова йде не про рух антиглобалістів. Існує доволі точний термін позначення протилежного процесу – *глобальна локалізація*, або *глокалізація* [87] (мислити глобально, діяти локально). Походить це поняття з японської маркетингової стратегії 1980-х років щодо адаптування нових сільськогосподарських технологій до місцевих умов; в англomовному соціологічному дискурсі його популяризував британський соціолог Р. Робертсон у 1990-х роках [142]. Глокалізація у психологічному сенсі – це створення в глобальному масштабі сукупних досвідів локальних спільних життєвих світів людей, об'єднаних локальною територією, на якій переважно відбувається перебіг їхнього психологічного життєвого часу. Індивідуалізований у межах певних біографій особистостей, цей спільний досвід ідентифікується з певними територіальними спільнотами (сусідською, міською, регіональною, державною), перетворюючи глобальні процеси у розмаїття локальних, а не в їх уніфікацію. В умовах глокалізації особливого значення набуває *груп-рефлексивна функція одночасного утримування різних образів реальності*.

У сучасному суспільстві, матеріальну основу якого все ще продовжує забезпечувати індустріальна складова, як указує У. Бек, соціальна структура дедалі більше починає визначатися логікою не виробництва, а споживання. На зміну залежності від матеріальних ресурсів (індустріальне виробництво тяжіло

до ресурсових баз, аби зменшити транспортні витрати) економіка нині чимдалі більше залежить від ринку праці та споживання. Тобто питання територіальних спільнот, в яких, власне, й розміщується інфраструктура споживання, необхідна для відновлення трудових ресурсів, набуває надзвичайного значення. Успішною вже не може бути економіка, яка ґрунтується лише на схемах виробництва без урахування особливостей територіальних спільнот життя, споживання і відновлення.

Стабілізовані у певних географічних межах територіальні спільноти є особливими соціальними поліїдентичними утвореннями – на відміну від інших спільнот (етнічних, професійних, за інтересами), хоча тенденція *поліфонії* наростає і в цих соціальних утвореннях. Ця поліфонія визначена тим, що сучасна людина одночасно належить до великої кількості реальних та уявних спільнот, норми яких можуть бути суперечливими, а межі груп – мати різний ступінь невизначеності. Груп-рефлексивна функція взаємодії первинно має за основу утримування образу одночасної належності до різних спільнот і опрацювання способу співвіднесення різних вимог до власних ролей через визначення їхніх діапазонів у реальному часі колективної дії.

У розвинутому вигляді цей груп-рефлексивний зсув стає додатковим ресурсом. Адже, вдало змінюючи реєстри між одночасними належностями в позиціонуванні, можна не тільки значно економити витрати, а й отримувати результати, які неможливо отримати іншим способом. Одна і та сама дія може помножуватися в інтерпретаціях, створених у різних спільнотах, і врешті розростатися до такої, що вийде за межі первинно усвідомленого на етапі планування або програмування. Гнучкість побудови таких об'ємних інтерпретацій, в яких будується дискурс, як метамова, що об'єднує фольклори певних спільнот, а не загострює суперечності, дає змогу збільшити ресурсову потужність колективної дії. Така *капіталізація груп-рефлексивного ресурсу* відбувається не тільки в межах поліфонії індивіда в певній територіальній спільноті, а й у межах певних спільнот, що перебувають у динамічних зв'язках із іншими. У цих випадках мова йде про коаліційну груп-рефлексію [369] .

Стосунки індивіда і територіальної спільноти мають складно опосередкований характер із переважно тектонічними (довготерміновими поступовими) трансформаціями, закономірності яких важко охопити сучасними науковими методами. Адже прямі впливи територіальної спільноти на окремого індивіда існували у традиційному (та й в індустріальному) суспільстві лише у вигляді *адаптації до території* спільного проживання двох інших опосередковувальних і стабілізувальних соціальних середовищ – сім'ї та виробництва. І до сьогодні зберігаються особливості історичних районів поселень знаті, майстерень і цехів або заводських чи шахтарських містечок, і ці риси закріплені

в архітектурі, відповідній певним ландшафтам. Але сучасне суспільство ніби знищує свої ж стабілізувальні засади у вигляді класів та інституту сім'ї, які забезпечували наступність традицій. Натомість відбувається інституалізація біографічних зразків (у біографії кожної людини виділяються однакові стадії входу – виходу щодо системи освіти, системи найманої праці тощо).

Структурування індивідуального часу відбувається за зразками розподілу бюджету часу між цими підсистемами, належність до яких є одночасною. Стабілізація суспільства спускається на рівень стандартизації структурування життєвого шляху індивіда, який має мобільність і завдяки соціальному ліфтингу може змінювати і соціальний статус (що визначається рівнем споживання), і свою ідентичність, і свій бюджет часу. Таким чином, суспільні трансформації отримують в якості стабілізаційного чинника *індивідуальну біографію*, укорінену в часі життя окремої людини. Все може змінюватись і трансформуватись – непорушним лишається сам факт існування біографії, життєвого шляху тривалістю від народження до смерті й інвертованого існування особистого капіталу після смерті. Як стверджував О. Лактіонов, визначаючи координати індивідуального досвіду, кінець індивідуального життя є точкою інверсії та вивільнення досвіду, коли «досвід втрачається як своя власність, але покладається для майбутніх інших» [329].

Створення відповідних інтелектуальних інструментів голографічного уявлення про себе як про належного до комплексу спільнот, але, зрештою, власника своєї біографії, свого індивідуального досвіду, який має певний обмінний фонд за життя і є частиною сукупного капіталу досвіду спільнот навіть після смерті, – все це стає важливою характеристикою зсуву в сучасній суспільній, а відтак й індивідуальній свідомості.

У зв'язку із цим варто наголосити на ще одній важливій рисі сучасності – це *зміна основної ідеї*, рушійної сили суспільних трансформацій. Тоді як для індустріального суспільства головним питанням було багатство і способи його розподілу, для сучасності поступово стає центральним поняття *ризик* і способів його запобігання (за концепцією У. Бека). Примітно, що саме в наш час у популярних молодіжних інтернет-спільнотах гуляє актуальна фраза китайського філософа Сянь Цзи: відсутність багатства – ще не бідність, бідність – це жага багатства. Суспільство, яке живе в епоху рефлексивної модернізації, – це суспільство ризику. Бідність – лише один із можливих ризиків у цілій низці екологічних, соціальних, інформаційних та інших загроз безпеці й благополуччю.

Поняття ризику – це своєрідний кентавр-об'єкт (у термінології Г. Щедровицького [514]), який має напівсуб'єктивну онтологію та існує в уявленні мас і в об'єктивній реальності одночасно. Ризик і загроза – це інтелектуальні конструкції майбутнього, це емоційно забарвлені страхом

(різного ступеня інтенсивності) уявлення про майбутні втрати й небезпеки. Саме уявлення про ймовірні ризики і є тим суспільним когнітивним психологічним ресурсом, який потенційно визначає колективну поведінку. При чому колективна поведінка може бути організована в межах певних інституцій і керована їхніми нормами, а може мати стихійний, масовий і некерований характер, у чому ми нещодавно переконалися на прикладі банківської фінансової кризи, чергових сплесків ажіотажного попиту і т.д. Логіка приєднання і від'єднання індивідів від колективних дій є важливою нематеріальною складовою матеріальних процесів. Груп-рефлексія ризиків базується на уявленнях про межі одночасних поділених суспільних процесів, що мають різні динамічні характеристики і соціальні базиси. Це важливий компонент управління ресурсами, здатний перетворювати їх у самовідновлюваний і конвертований капітал.

Рефлексивний капітал – це форма індивідуального (і сукупного) досвіду, яка стає ключовим ресурсом існування людства, перетворюється на важливий нематеріальний актив сучасних індустрій та визначає оптимальне соціальне середовище для благополуччя індивідів і спільнот.

Розробка нашої концепції рефлексивного капіталу мала певні етапи. Передумови концепції було закладено в межах дисертаційного дослідження рефлексивного потенціалу групи та його впливу на індивідуальні творчі здібності. Розглядаючи індивідуальні внески у групову рефлексію, ми виявили феномени, які пізніше назвали *аутсорсингом рефлексії* (від англ. out – зовні, sourcing – добір джерел). Це – можливість використання зовнішніх рефлексивних потужностей партнера зі спілкування не тільки для досягнення спільного творчого результату, а й для забезпечення в подальшому ефективного самостійного творчого пошуку. Аутсорсинг рефлексії можливий тому, що групова рефлексія характеризується *транзитарністю* – можливістю передання іншому суб'єктові в межах єдиного контуру події.

Критичною умовою позитивного впливу спільної творчості на індивіда були визначені такі особливості контакту, за яких виявлялася незгода з діями (думками, логікою) партнера. За можливістю висловлення такої незгоди стояли два чинники: 1) здатність індивіда виділити себе із спільного групового процесу; 2) групова норма, яка не пригнічувала висловлення іншої думки. Тобто на рівні лабораторного експерименту було виявлено той самий інваріант властивостей середовища, який описали автори теорії креативного капіталу.

Важливим моментом є розрізнення незгоди та ігнорування. За ігнорування розгортаються дії (інтелектуальні, мовні), які не співвіднесені та не співорієнтовані з діями інших. На відміну від ігнорування, при висловленні незгоди інтелектуальні дії співвідносяться, позиціонуються з діями інших.

Завдяки комунікації вони ув'язуються в єдиний процес здійснення групою різноманітного творчого пошуку.

На час проведення цих досліджень (початок 1990-х років) ми розглядали проблему індивідуальних внесків і рефлексивного потенціалу групи на межі лабораторного і польового експериментів, створення тренінг-практикуму з метою кращого розуміння загальнопсихологічних закономірностей рефлексивних механізмів творчості [367]. Багаторічний досвід розвитку психологічних ідей рефлексії як інтелектуальних інструментів творчого розв'язання життєвих проблем різних груп, організацій, спільнот, спостереження за суспільними трансформаціями в країні, узагальнення теоретичних концептуалізацій сучасності – все це дало змогу перейти від концепту рефлексивного потенціалу групи до концепції рефлексивного капіталу спільноти.

Суттєвим чинником такого переходу разом із розробленням теорії груп-рефлексії [369] стали: розвиток світової психології спільнот (ком'юніті), в межах якої активно опрацьовуються поняття соціального і культурного капіталів, розвиток організаційної психології з поняттям інтелектуального капіталу, концепції креативного капіталу в економічних науках тощо.

Термін «капітал» перетворено на *мінливий знак дискурсу*, за яким кожний дослідник може розташувати своє наповнення в межах первинного інтенціоналу «створення додаткової вартості». Вся сукупність наповнень настільки відмінна, що спроби схарактеризувати їх в одній площині призводять до втрати об'єму поняття. Це, до речі, проблема багатьох сучасних термінів. Проте за *голографічного підходу*, коли утримуються межі різних спільнот з їхнім відмінним наповненням терміну згідно з притаманним цим спільнотам баченням світу, багатомірне розуміння концепту не призводить до аморфності та втрати пояснювального потенціалу. Тут з очевидністю впливає, що такі терміни – це ідеальні типи, тобто сконструйовані об'єкти, які не мають точного репрезентата у відокремленій реальності, але можуть бути використані для позначення діапазону об'єктивно-суб'єктивної колективної дійсності, частково поділеної певними спільнотами.

Рефлексивний капітал – це концепт нового покоління, *композиційний* за своєю будовою. Він передбачає одночасність рефлексії багатьма суб'єктами, що не виключає можливості розгляду цього процесу стосовно окремого індивіда. Такі концепти мають непостійний логічний обсяг залежно від позиції розгляду, адже вони спираються на множинні логіки. Традиційною для композиційних понять є наявність рівнів розгляду: індивідуальний, груповий, організаційний, суспільний, цивілізаційний тощо. В усіх цих випадках використовується один і той самий термін, але при переході з рівня на рівень він наповнюється особливо акцентованим смислом.

Термін «рефлексивний капітал» може позначати рефлексивні активи суб'єкта на різних рівнях: від окремої особистості до цивілізації. Ресурсова природа рефлексивного капіталу полягає в тому, що він може бути використаний в якості нематеріального активу і потенційно підлягати оперуванню (оцінюванню, управлінню, маркетингу) як економічна категорія; звідси він стає поняттям економічної психології. Усвідомлення різних онтичних наповнень на відповідних рівнях може викликати методологічну тенденцію пошуку спеціальних термінів на їх позначення, проте використання єдиного терміну підкреслює, що природа феномена – саме у його різномірності. На рівні особистості він може виникати тільки за наявності спільноти, в контексті якої перебуває груповий рефлексивний капітал, і т.д. Можливих варіацій композиційних рішень співвіднесення різних масштабів існує безліч.

Аналізуючи відомі концепції різних нематеріальних капіталів та способи виділення науковцями їхніх складових, критеріїв, індикаторів, ми робили різні спроби структурувати концепт рефлексивного капіталу в суто психологічному форматі дискурсу. Відштовхуючись від структури соціального капіталу територіальної спільноти, за Р. Путнам [136], спочатку ми виокремили такі складові рефлексивного капіталу: 1) створення сенсу спільності, ідентичності та довіри; 2) переосмислення мереж стосунків сусідства і територіальності; 3) рефлексія колективної ефективності та ресурсу належності; 4) рефлексія управління колективною дією в реальному часі [382].

Розгляд професійної спільноти дав змогу в структурі рефлексивного капіталу також виділити чотири складові, які можуть виступати як окремі його форми, а саме: 1) рефлексія сенсу професійної спільноти; 2) рефлексивне наповнення дискурсу мереж спілкування (аналог сусідських відносин у територіальних спільнотах); 3) рефлексія колективної ефективності та 4) прaxis фахово-громадської участі (в останньому рефлексія принципово об'єднана з колективною дією) [372].

Подальший теоретичний аналіз надав можливість уточнити виявлені компоненти у спробі синтезу психологічних концептів, до яких рухалася, виходячи за власні межі, когнітивна психологія, створюючи сучасні концепції емоційного, соціального, практичного інтелекту.

Так, перша складова рефлексивного капіталу – створення сенсу спільності – найближче описує ті самі реалії, що концептуалізуються поняттями емоційного інтелекту й метакогнітивних складових емоційних контролів, моніторинрів та інших форм управління своїми емоційними станами при взаємодії з іншими людьми. На цьому стику емоційного інтелекту й мотивації знаходиться проблема довіри до інших та визначення меж власної ідентичності. Важливо при цьому утримувати думку, що узагальнюються не різні процеси

реальності (емоційний інтелект і рефлексивний капітал), а різні концептуалізації багатомірної реальності різними інтелектуальними інструментами. Перевага концепту рефлексивного капіталу на відміну від емоційного інтелекту (й інтелекту загалом) полягає в тому, що ми здійснюємо спробу побудови голографічного концепту, який матиме якості кентавр-об'єкта й зможе об'єднати суб'єктивні компоненти і компоненти організації колективної дії в одному багатомірному концептуальному просторі. Як зазначалося, співмірним до рефлексивного капіталу є поняття праксису, в якому також нерозривно поєднані рефлексія і дія. Вершинним феноменом першої складової рефлексивного капіталу територіальної спільноти є поділені цінності, спільна мораль (розуміння орієнтирів добра і зла), поділена відповідальність.

Наступні дві складові рефлексивного капіталу розглядаються разом, аби бути зіставними із концептами соціального та практичного інтелекту. При цьому компонент мережі стосунків більше відповідає дискурсу соціального інтелекту з його досвідом співприсутності, картування в системі соціальних мереж (реальних, а не лише їхніх віртуальних еквівалентів), соціально-комунікативними компетентностями, що дозволяють створювати в умовах індивідуальних нерівностей і відмінностей ресурс поділяння. Другий компонент – колективна ефективність – більше тяжіє до практичного інтелекту з його імперативом ефективності та відповідності вимогам завдань. Головна суперечність тут – баланс адаптивності й інноваційності, сьогодення і майбуття. Якщо попередній компонент утримує суперечності одночасної належності до різних спільнот, то в цьому компоненті утримується одночасність творення різних процесів, у межах яких може виявлятися суперечливість різних критеріїв ефективності.

Рефлексивний капітал у формі колективної дії має принципово інтеграційну природу. Це не просто складова в ряду перших трьох, а функціональна структура, покликана їх поєднати. Для звичайних, неголографічних компонентів така структура є надлишковою, адже поєднання всіх компонентів у сумі має бути ідентичним концептові. Для голографічних же концептів просте адитивне (методом складання) поєднання є неможливим, а для кентавр-об'єктів – взагалі нищівним. У виділеній нами структурі міститься методологія «складання» концепту, зосереджується потенціал його розвитку, збираються недодумані й недопрояснені радикали, які, зокрема, можуть мати суперечливу «історію майбутніх інтерпретацій» реальності колективних дій. Власне, цей компонент рефлексивного капіталу, на відміну від колективних дій як таких, є відображенням *мудрості* цих дій.

Таким чином, можна зробити три види висновків: щодо характеристики психологічних ресурсів трансформацій, похідних від особливостей сучасного етапу рефлексивної модернізації суспільства ризику; щодо методології побудови

голографічних концептів, адекватних сучасному станові суспільної свідомості й місцю науки в суспільстві; щодо концепту рефлексивного капіталу, який може розглядатись як важлива складова сучасного людського капіталу загалом.

Нинішні суспільні трансформації можуть бути адекватно зрозумілі й відповідно керовані на основі рефлексивно-ресурсового підходу, адже основною особливістю сучасності є рефлексивна модернізація, а формою існування соціуму – суспільство ризиків. Для безпеки в такому суспільстві необхідні рефлексивні зсуви в масовій свідомості, які стали б інтелектуальними інструментами опанування множинності, багатомірності й одночасності суб'єктивно-об'єктивної реальності.

В методологію науки, яка вивчає суспільні трансформації, мають бути внесені концепти нового покоління – голографічні, які можуть охопити розмаїття і суперечливість суб'єктивного компоненту реальності, яка поділена спільнотами, співприсутніми у просторі й часі з індивідами, які здійснюють власну біографічну рефлексію колективних дій.

Рефлексивний капітал територіальних спільнот є психологічним ресурсом суспільних трансформацій, що розкривається в чотирьох складових, які можна коротко позначити як сенс спільності, ресурс мереж, практична ефективність та мудрість колективної дії.

3.5. Рефлексивний капітал діалогічних спільнот

Назагал діалогом прийнято називати спільну розмову двох або більшого числа людей. Історично діалог належить до такого спілкування, яке в Давній Індії та Давній Греції використовували для риторичних розваг чи навчання. Перші згадки про діалог датуються початком II тис. до н. е. – це шумерські диспути, а також санскритські гімни Рігведи. Діалогічні форми західної культури започатковують «Бесіди» Платона (V ст. до н.е.). Особливо яскравим прикладом філософських діалогів є описані ним бесіди Сократа, в яких розв'язуються явні та неявні неузгодженості уявлень і позицій співрозмовників. Щонайменше чотири тисячоліття людство використовує діалог як форму комунікації, яка при збереженні своїх головних ознак відкриває дедалі новіші ресурси.

До видатних внесків у розуміння філософських, теологічних і соціальних вимірів діалогу останнього століття можна віднести теоретичні праці теолога і філософа-екзистенціаліста М. Бубера (1878–1965) [231], ідеї російського філософа М. Бахтіна (1895–1975) [217], суспільні проекти американського фізика, філософа і нейропсихолога Д. Бома (1917–1992) [22], праці видатного бразильського педагога П. Фрієре (1921–1997) [62] та його послідовників. Здобутки цих чотирьох особистостей заклали основні підвалини сучасного розуміння діалогу.

М. Бубер у своїй філософії діалогу [231] розглядає його як нескінченний екзистенційний процес, в якому тільки й може розгортатися дійсне людське існування як міжперсональний діалог. Від міжперсонального діалогу і діалогічних стосунків (цілеспрямованих спроб отримати висновок, висловлюючи власні погляди) мислитель переходить до діалогічних спільнот (dialogical community), розглядаючи варіанти розв'язання арабсько-ізраїльської проблеми в Палестині. На його думку, справжня спільнота має життєвий центр, без якого перетворюється на просту агрегацію індивідів. Цей активний центр радіально поєднує групи, що мають певний егоїзм власного «Ми», але такий, що припускає істину в звертанні «Отче наш». Цей екзистенційний вихід до Бога поєднує групи у спільному діалогічному просторі.

У своїй теорії діалогу М. Бахтін [217] наголошував на силі дискурсу, здатного створити розуміння множинних перспектив і нескінченних можливостей. Згідно з архітектонікою існування людської психіки як єдності позицій «я-для-себе» (джерело ідентичності), «я-для-інших» (сенс ідентичності) та «інші-для-мене» (введення сприйняття самого себе в ідентичність інших), М. Бахтін уживає поняття *поліфонії*, яке тільки й може репрезентувати істину. Істина не може бути висловлена одним голосом, узагальнена з однієї позиції, тому що вона є принципово поліфонічною: взаємоадресованою, суперечливою, логічно невідповідною. Тож поліфонічна істина потребує для свого висловлення одночасного багатоголосся, а не простого синтезу усереднення окремих частин істини. Вона передбачає також залучення до контексту певної події реального життя, яка тільки й може стати критерієм, що відділяє істинне від хибного. Введене М. Бахтіним поняття *хронотопу*, в якому внутрішньо поєднані час і простір, має принципове значення для створення образу сучасного діалогу та його соціальних вимірів.

Менше відомі в Україні праці Д. Бома з діалогіки груп [22; 23]. Дослідник бачив витоки діалогу в тому, що група людей вступає в розмову з метою дослідити припущення мислення (свого і партнерів), прояснити в комунікації смисли та їх соціальні наслідки. Разом із Д. Фактором та П. Гарретом Д. Бом у 1983 р. започаткував проект «Діалоги Бома» як вільну асоціацію, спрямовану на дослідження мислення і досягнення взаєморозуміння. Учасники проекту (20–40 осіб, розташовані колом, працювали разом по декілька годин протягом кількох днів) змішували свої думки, мотиви, імпульси і судження, намагаючись мислити колективно без попередньої мети чи порядку денного. Таким чином створювався вільний простір для народження спільної думки. Головні принципи роботи груп діалогу такі: учасники погоджуються, що жодне групове рішення не має бути прийняте в результаті розмови; кожен із них ладен змішувати свої судження з іншими в розмові без натиску на іншу думку; кожен

готовий бути чесним і прозорим, наскільки це можливо; всі учасники намагаються будувати свої думки, спираючись на інші думки, висловлені партнерами в розмові. Основна мета бомівських діалогів – дати групі як цілому краще зрозуміти себе, інформувати всіх учасників про поточний стан групи, до якої вони входять. До запропонованого Д. Бомом виду практики приєдналася велика кількість людей (яка, на жаль, не може бути поражена через вільність асоціації), а на принципах бомівських діалогів в економічній царині були побудовані технології організації, що навчається [158], коучінгу і консультування для персонального розвитку [129]. В. Айзекс [88] виділяє чотири стадії еволюції діалогу: 1) спільні монолози, коли учасники групи використовують її для того, щоб розмовляти одне з одним; 2) уміла дискусія, коли учасники навчаються діалогу; 3) рефлексивний діалог, близький до бомівського ідеалу діалогу; 4) генерувальний креативний діалог.

П. Фрієре [62] пропонував розглядати діалог як форму шкільної педагогіки, яка дає змогу учням і вчителю учитись один від одного в умовах взаємної поваги і рівності. Введене ним поняття праксису, як зазначалося, об'єднує дію і рефлексію в єдиний цикл: адже дії нерозривно пов'язані з людськими цінностями. Сама дія стає у П. Фрієре діалогічною, оскільки діалог неможливий без подолання антидіалогічних вимог владної системи. Педагогіка діалогу спрямована не тільки на досягнення розуміння, а й на вироблення позитивних змін у світі, що нас оточує. На основі цих ідей Р. Флечою було запропоновано концепцію *егалітарного діалогу* [53], сутність якого полягає у принципі оцінювання внесків на основі валідності міркувань, а не згідно зі статусом чи владною позицією того, хто робить внесок. В Іспанії, Бразилії, Чілі діють шкільні спільноти, побудовані за принципом навчання одне від одного, в яких учні й дорослі, незважаючи на різні рівні компетентності, практикують егалітарний діалог та спільні дії.

Огляд ключових досягнень у сучасному розумінні діалогу дає підстави стверджувати, що соціальні виміри діалогу як його невід'ємні сутнісні характеристики вже не вичерпуються традиційним розумінням соціального діалогу.

Соціальний діалог у традиційному розумінні – це будь-яка комунікаційна активність, що залучає соціальних партнерів, які мають наміри впливати на оформлення і розвиток питань, пов'язаних із виробничими відносинами. У класичному марксистському дискурсі соціальним діалогом вважаються класова кооперація і класове співробітництво. Під соціальними партнерами малися на увазі профспілки і працедавці (двосторонній діалог) або додавалися відносини державної влади із соціальними партнерами (тоді діалог ставав тристороннім). Форми соціального діалогу охоплюють взаємне інформування, відкрите

обговорення, так зване концертування (тобто тристоронній діалог, що триває постійно), обміни думок, консультації, перемовини тощо.

При переході суспільства у постіндустріальну фазу змістове наповнення соціальних діалогів розширюється далеко поза виробничі проблеми. Глобальні виклики людству і нові комунікативні можливості інформаційного суспільства стають тими драйверами, які сприяють повторенню бомівського типу діалогу в суспільному масштабі. Діалогічні спільноти, які виглядали утопією, описаною М. Бубером у середині минулого століття, стають сьогодні питанням виживання людства. Мова має іти про поєднання двох трендів: 1) розвитку локальних територіальних спільнот на основі побудови коаліцій, технологій емпauerменту, продуктивного розв'язання соціальних дилем; 2) розвитку віртуальних спільнот як інноваційного середовища продовження бомівських діалогів у спілкуванні, опосередкованому Інтернетом і медіа. На перетині цих двох напрямів विकристалізуюватимуться рефлексивні капітали спільнот – як ті когнітивні й метакогнітивні спільні ресурси, що забезпечуватимуть нову якість соціального діалогу.

Поняття рефлексивного капіталу об'єднує різні аспекти переосмислення соціального капіталу спільнот: сусідства, сенсу належності і довіри, колективної дії. Таке переосмислення може відбуватися лише в суспільному діалозі, який спрямовано на зростання транскомунікативного потенціалу життя (поняттям транскомунікації російський психолог В. Кабрін охоплює «ознаки життєвого процесу спілкування як розвитку, як пере-живання багатоманітного інформаційного транзиту і трансформації, метаморфоз і трансмутацій подій» [292, с. 54]. «Транскомунікація, – продовжує вчений, – це процес спілкування між різними і різнопорядковими суб'єктами в інтра- і інтерперсональних планах, це наддинамічний смислотвірний процес гармонізації різнорівневих світів людини, що відкриває в ній смислову єдність мікро- і макрокосму» [292, с. 54].

Суспільний діалог у спільноті може вибудовуватися на рівні *соціально-організаційному* (через організацію, нормування та інституалізацію процесів комунікації, подій безпосереднього і опосередкованого спілкування, в тому числі через практику змін і рефлексію) і *соціально-інформаційному* (через створення нових знаків, тем, форматів, когнітивних інструментів і символічних просторів діалогу, в тому числі через віртуальну реальність різного масштабу та новітні форми її рефлексії). Ці два рівні доповнюють один одного в контурі праксису. Дискурсивна природа соціально-інформаційної складової дає змогу будувати операціоналізації рефлексивного капіталу спільнот для аналізу змісту і механізмів рефлексивної регуляції суспільного діалогу, що становитиме перспективу подальшого дослідження.

Разом із тим операціоналізацію рефлексивного капіталу не може бути виконано в суто позитивістському ключі та зведено до окремих індикаторів і

показників, які мали би прогностичну силу, без урахування динаміки системи, в яку введені. Тому рефлексивний капітал може фіксуватися лише на перетині різних методів дослідження і діагностуватися через окремі складові й феномени та їхню суперечливість або динаміку. Закономірності розвитку рефлексивного капіталу як рефлексивних властивостей територіальної спільноти в дії – це стійкі сутнісні зв'язки, які повторюються на різних масштабах існування територіальної спільноти: глобальному, регіональному (в тому числі національному) і локальному (в тому числі первинної сусідської спільноти). Згідно з діалогічним принципом повторюваність певних рефлексивних феноменів і механізмів хоча б на двох із зазначених масштабів дає право говорити про виявлену закономірність.

У розгляді закономірностей розвитку територіальних спільнот різного масштабу ми спираємося на досвід, опрацьований в таких відносно нових галузях соціально-географічної науки, що має глибокі традиції вивчення територій, як, наприклад, рекреаційна географія [352]. Тут закономірності на відміну від природничих наук не є абсолютно детермінованими у просторі й часі. Хоч вони є об'єктивними відношеннями, які не залежать від волі людей, їх реалізація в суспільстві можлива лише в процесі людської діяльності. До основних закономірностей географи відносять просторово-територіальну диференціацію, глобалізацію, спеціалізацію, диверсифікацію тощо. зазначаються невпинне зростання ролі рекреації в житті людства в цілому, внесок туризму в глобалізаційні процеси – ці закономірності виступають фоном життєдіяльності спільнот різного масштабу.

Діалогічна природа закономірностей притаманна також історичній науці, на думку київського філософа історії І. Бойченка [226]. В історичній науці відбувається перехід від статистичного розуміння закономірностей розвитку (імовірнісні закони великих чисел) до нелінійних синергетичних моделей. Всесвітня історія постає як нелінійна послідовність монад–цивілізацій. На думку філософа, складна система суспільства містить принципово різні рівні – макро- і мікрорівень. Те, що на мікрорівні постає як неупорядкована сукупність суто хаотичних дій, відносин та взаємодій окремих осіб, на макрорівні викристалізовується у певну впорядкованість, закономірність. Закони нелінійного типу не є просто порядком, що вирізняється на тлі позірною хаосу масово-індивідуальної поведінки людей. Вони фіксують не просто порядок статистичний, а такий, що реалізується через соціальні флуктуації і точки спонтанного вибору, біфуркації. У цих точках складна дисипативна система суспільства терпить якісні й незворотні зміни. Тобто нелінійні закони реалізуються через перерви поступового плину суспільних подій, розриви ймовірнісних тенденцій, через порушення ймовірності. Саме таким чином, як

правило, виникають різноманітні соціальні організми (історичні культури, цивілізації тощо), а також відбувається перехід від суспільства одного типу до суспільства іншого – розвинутішого – типу.

Нелінійний розвиток складної багатомасштабної системи територіальної спільноти, на нашу думку, принципово відбувається таким самим чином: можна виділити точки біфуркації, спонтанного вибору, в яких події, що відбуваються на мікрорівні (наприклад у полюсі флуктуації суб'єкта в свою індивідуальну іпостась), здатні спричинити наслідки на макрорівні, якщо спрацює синергетичний ефект множинних виборів суб'єктів, їх синхронізація поділенням досвідом, емоційним станом, спільним переосмисленням подій. Після таких точок історії територіальної спільноти з нею стаються якісні зміни, що розгортаються у часі й довшачаються завдяки рефлексивним процесам діалогічної наратизації спільної події, запуску технологій колективної пам'яті.

Завдання дослідження закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот – це пошук таких точок біфуркації, таких подій, що здатні змінити якість спільноти. Причому події ці не окреслюються лише своєю матеріальною складовою певних колективних дій суб'єктів у певний час – вони отримують вагомий суб'єктивний вимір, який триває у часі життя учасників і здатен виходити за межі існування одного покоління у перетвореній формі спільного досвіду, що впливає на подальші спонтанні вибори суб'єктів. Існує період життя, коли суб'єкт не має ресурсів на розгорнуте здійснення рефлексивних процесів (наприклад, у період виживання в екстремальних умовах, інтенсивної дії або за надзвичайно сильних емоційних станів). Такий період ми назвали *латентною формою існування рефлексивної властивості*, коли рефлексія функціонує у формі фіксації радикалів свідомості, які зберігаються як матеріал для подальшого осмислення в майбутньому. Цей розрив, характерний для нелінійних процесів, містить у собі потенціал майбутнього самовідновлення рефлексивної властивості в розгорнутій формі рефлексивного капіталу.

Виходячи із запропонованої концепції рефлексивного капіталу територіальної спільноти подальше дослідження закономірностей розвитку рефлексивних властивостей має будуватися у двох напрямках: 1) виявлення закономірностей капіталізації рефлексії, тобто зміни якості територіальної спільноти під впливом здійснення рефлексивних процесів у процесі розвитку спільноти; 2) виявлення точок біфуркації в розвитку територіальних спільнот різного масштабу і пошук в них змін імовірнісних закономірностей здійснення рефлексивних процесів та їхніх наслідків. Наступні два розділи й присвячено реалізації цих завдань.

РОЗДІЛ 4

Рефлексивний капітал як ресурс територіальної спільноти

4.1. Рефлексивний капітал спільноти як ресурс соціалізації особистості та гуманізації стосунків у шкільній спільноті

Виходячи із розуміння процесу соціалізації як взаємодії людини та суспільства, в якому триває перебіг її життя, формулюємо проблему *ресурсів соціалізації*. Мова йде не лише про те, яким чином адаптувати дитину до суспільства, а й про те, як зробити цей процес найменш витратним для нового члена спільноти, як створити умови для максимального розвитку і реалізації потенціалу особистості. Базове значення слова «соціалізація» передбачає вторинність індивіда, який має пристосовуватися до наявного суспільства. Проте в часи суспільних трансформацій соціалізація у такому сенсі вже не можлива, оскільки не відомо, до якого саме суспільства пристосовуватися. Хіба що адаптуватися до постійних змін... З іншого боку, говорячи про двосторонність процесу соціалізації, варто наголосити, що не тільки особистість пристосовується до суспільства, адже суспільство теж змінюється під впливом тих, хто робить в нього внесок своїм життям, додає свою рисочку в загальний візерунок. Ресурсовий підхід до соціалізації полягає в тому, щоби зменшити витрати як на взаємне погашення різноспрямованих особистісних внесків у суспільство, так і на процеси адаптації, збільшивши конструктивність результатів соціалізаційного процесу і для суспільства, і для індивідів.

Другий поняттєвий орієнтир – це *масштабування соціалізаційних процесів*. З одного боку, можна говорити про входження особистості в суспільство, перетворюючи проблему на максимально абстрактну, схоластично-філософську. Можна, з іншого боку, говорити про процес соціалізації особистості на міжперсональному рівні (наприклад дитина – мати), але в цьому конкретному діадному масштабі не може навіть бути поставлена проблема соціалізації в умовах суспільних трансформацій. Значить, необхідно вибирати для розгляду якийсь середній масштаб, в якому поєднуються і набувають конкретних форм механізми взаємодії людини із суспільством. В якості такого середнього масштабу ми пропонуємо розглядати спільноту, яка співмірна циклові життя – на відміну від груп, що визначаються масштабом дії, діяльності, мети. Спільнота поєднує в одному інтерсуб'єктному просторі життєві цикли і процеси двосторонньої соціалізації особистостей, родин, груп,

організацій, мас. Тож питання можуть бути сформульовані так: які властивості спільноти, що складаються з індивідуальних внесків суб'єктів, сприятимуть ефективності процесів соціалізації? Які існують ресурси збільшення цієї ефективності? Відповіді на ці питання невіддільні від проблеми психологічного благополуччя людини.

Безпека і благополуччя – це ціннісні вектори розвитку не тільки окремої науки, а й суспільства в цілому – його руху до демократичних й гуманітарних засад. У межах психології такі зрушення можна проілюструвати створенням нових концепцій, ціннісним орієнтиром яких є психологічний комфорт, благополуччя людини. До них можна віднести, наприклад, розроблення концепту стилю у психології, адже поняття «когнітивний стиль» як новий рівень розуміння пізнавальних здібностей людини передбачає можливість вибору, надання переваги тому чи іншому способу здійснення мети, постулює наявність принципово різних можливостей досягнення результатів. Цей перелік можна продовжувати й продовжувати, оскільки тенденція цінити людське благополуччя, враховувати різноманітність його суб'єктивного трактування переорієнтовує сьгодні концепції та методи майже в усіх галузях психології. Разом із тим неможливо визначити благополуччя окремої людини, абстрагуючись від благополуччя громади, до якої ця людина належить. Саме на рівні звичайного буденного життя, в якому акумулюються всі зміни, похідні від інших сфер людського існування – професійної та економічної, суспільно-політичної та ідеологічної, духовної та естетичної тощо, – тільки й можна адекватно дослідити феномен благополуччя.

Концептуальний апарат сучасної психології зазнає трансформацій і в цьому напрямі: дедалі більше створюється понять, які мають потенціал одночасного аналізу індивіда і спільноти, вводиться поняття групового суб'єкта. Примітним у цьому плані є створення класифікації людських потреб, в якій поряд із вродженими і похідними виділяються потреби родові, що розкриваються через поняття духовної території (збереження власного способу життя як кола комфорту, сповненого внутрішнього смислу); через ідею свободи і шляхів її розширення; через такий концепт, як повнота життя [499].

Поняття рефлексивного капіталу територіальної спільноти може забезпечити розуміння повноти психологічного благополуччя людини в обох її іпостасях – як індивідуального суб'єкта власного життя і як члена громади. Для реалізації означеної мети розглянемо механізми, що забезпечують самовідтворення спільнот і психологічне благополуччя їхніх членів.

Нагальність формування людяності надзвичайно гостро проявляється у сучасній школі. Причини цього криються як у суспільно-політичних протиріччях сьогодення, так і в дефіциті прикладних досліджень, спрямованих

на вирішення конкретних завдань і повсякденних шкільних проблем. До таких проблем слід віднести психологічне тероризування, цькування окремих дітей однолітками, яке зазвичай замовчується у педагогічній практиці та не стає предметом розгляду науковців. Найчастіше такі випадки розглядаються як прикрі інциденти, які залишаються приватною справою дітей (і жертв, і агресорів) чи їхніх батьків і завершуються лише педагогічними бесідами з учасниками.

На нашу думку, варто ставити питання про системний характер явища цькування, яке є проявом деструктивних моделей міжособистісних стосунків у шкільній спільноті. Ці стосунки складаються не завдяки деклараціям тих чи інших цінностей у шкільному середовищі (наприклад цінності гуманізму), а під впливом демонстрації зразків поведінки значущими для школярів людьми. Не слід забувати й про вплив медіа, які, підкоряючись законам конкурентної боротьби за споживача інформації, зосереджуються на гучних скандалах, вражаючих конфліктах, екстремальних проявах людської поведінки, – на всьому тому, що відмінне від повсякденності й тому може привертати увагу. Тим самим медіа сприяють просуванню деструктивних моделей поведінки, що, на жаль, поступово стають нормою у шкільній спільноті.

Особлива жорстокість дитячих угруповань віддавна стала елементом звичного педагогічного дискурсу, як і поширене покладання батьків на самоорганізацію дитячих стосунків («Що то за хлопці, що не почубилися: самі розберуться», «Після бійки ще кращими друзями стають», «Хай звикають боротися за себе в подальшому житті» тощо). А якщо подивитися на інформаційний контекст існування дитячих груп – криміналізацію життя, дідівщину, майнову сегрегацію, ціннісні протиріччя між родинами, – залишається ще дивуватися досить повільному зростанню дитячої агресивності. Хоча, дивлячись правді у вічі, треба визнати, що проблеми агресивності, насильства в дитячих стосунках, психологічного терору й цькування насправді конче актуальні.

На позначення явища цькування в англійській літературі використовується два терміни: *мобінг* (похідний від *mob* – натовп) і *булінг* (*bully* – задиратися, залякувати), що часто виступають синонімами. Систематичне вивчення природи і шляхів профілактики шкільного булінгу розпочалось із робіт норвезького психолога Д. Ольвеуса на початку 70-х років минулого століття [125]. Сьогодні розроблено досить багато аспектів цієї проблеми, що дає змогу прогнозувати ризики залучення дітей до булінгу в якості жертви чи агресора, чи інколи у двох ролях одночасно. Довготривалі програми досліджень показують зв'язок між досвідом жертв булінгу і такими негативними наслідками, як низька самоповага, тривожність, депресія, недовіра

до інших, психосоматична симптоматика. Перебування в булінговій ситуації у школі може слугувати предиктором (показником для прогнозування) ризику насильства і зловживань у подальшому житті. Найбільш трагічним наслідком булінгу є суїцид жертви. Саме загибель у Норвегії трьох хлопчиків у 1983 р. з короткими інтервалами між трагічними випадками стала приводом для впровадження першої великої антибулінгової шкільної програми на національному рівні. Подібні програми з урахуванням особливостей менталітету і місцевих спільнот розроблені у багатьох країнах Європи й Америки, а також в Австралії.

На жаль, в Україні проблема цькування не порушується на рівні навіть муніципальних програм, хоча випадки суїциду дітей, що перебували у складних стосунках з однолітками, траплялися. Цілеспрямоване розслідування наявності цькування в цих випадках не проводилося ще й тому, що не існує соціально-психологічних програм, які б забезпечували реабілітацію дітей-агресорів після самої трагедії. Відсутність вини, доведена за правовими нормами, у цих випадках не тотожна відчуттю провини, з яким дитина продовжує жити після загибелі товариша. Але проблема, іще раз наголосимо, має системний характер і не вичерпується необхідністю психологічної роботи з жертвами чи агресорами. Мова іде про впровадження програми цілісного розвитку шкільної спільноти для профілактики деструктивних моделей міжособистісних стосунків. Якщо розглянути наслідки систематичного спотворення міжособистісних стосунків, які потім реалізуються в сімейному житті, на роботі, загалом у спілкуванні з іншими, то проблема протистояння поширенню дитячого цькування стає конче важливою.

Більшість дослідників погоджуються в тому, що основу цькування складає залучення членів спільноти до негативної та шкідливої поведінки [125]. Багато авторів підкреслюють також, що для цькування суттєвим є бажання нашкодити жертві чи поставити її в ситуацію утиску [185]. На відміну від ширших визначень агресії чи насильства цькування пов'язане із виникненням дисбалансу влади, коли менш владні особи чи групи зазнають повторюваних і несправедливих нападів [155]. Пов'язуючи цькування із дискурсом влади, автори переводять це явище у системне, яке не може бути розглянуто лише на рівні міжособистісних стосунків учасників, а потребує аналізу моделей стосунків, убудованих у спільноті, де відбувається цькування.

Розрізняють фізичне, вербальне і непряме цькування, останнє ще називається психологічним тероризуванням і стосується навмисного виключення дитини зі спілкування і спільної діяльності, поширення чуток із наміром образити жертву тощо. Вербальне цькування – це залякування, погрожування фізичною розправою, задирання, дошкуляння. Цькування, що здійснюється

натовпом (мобінг), – особливо небезпечне явище в середовищі підлітків, адже через механізми знеособлення в юрбі, зараження, наслідування і навіювання до складу цькувальників затягується багато учасників. Інколи різні форми цькування спрямовуються на одну людину-мішень і тим самим помножують тиск на неї, перетворюючи ситуацію на нестерпну.

ІНДИКАТОРИ ЦЬКУВАННЯ

- Навмисна соціальна ізоляція жертви
- Перешкодження розмовам, переривання
- Відмова в комунікації з жертвою
- Відсутність розмов про жертву
- Напади на приватне життя жертви
- Перманентна критика приватного життя
- Телефонний терор
- Висміювання недоліків, особистих якостей, імітація голосу, ходи, жестів
- Фізичне насильство, залякування
- Вербальна агресія, задирання, дошкуляння
- Атаки на політичні, релігійні чи інші переконання, національну належність
- Поширення чуток

Для діагностики цькування в школі використовують спеціально розроблені опитувальники, в яких учнів просять (як правило, анонімно) самозвітувати щодо частоти, з якою вони цькують інших (за категоріями: щоденно, щотижня, щомісяця чи ніколи), щодо періоду, протягом якого учень відчував себе жертвою, тощо. Деякі автори надають перевагу вимірюванню за одним узагальнювальним запитанням, інші обирають оцінювання за шкалою з багатьма запитаннями. Крім найпоширеніших поведінкових індикаторів, діагностуються настановлення, зокрема почуття щодо жертв і готовність втрутитися, спостерігаючи випадки цькування. Використовуються також рейтинги учнів щодо їх залучення до цькування в якості агресорів і жертв, складені педагогами, батьками, дослідниками. Школярів просять назвати тих однолітків, хто цькує інших, і тих, хто стає мішенню цькування. Нарешті, метод прямого спостереження за поведінкою, аналіз відеозаписів можуть також використовуватися для збирання даних про наявність цькування і тенденції зміни ситуації після впровадження профілактичних програм.

Завдання стандартизації діагностичного інструментарію є ключовим у розробленні програм антицькування, оскільки інструменти вимірювання дають

можливість оцінити ефективність заходів профілактичних програм за умови такого дизайну замірів, які проводяться напередодні та після впровадження програми.

Для дослідження соціально-психологічних механізмів цькування ми запропонували напівпроективну техніку опитування, яка традиційно використовується для діагностики практичного інтелекту, соціального інтелекту тощо. В цій методиці задається певний опис ситуації від першої особи, в якому закладається відповідна імпліцитна проблема чи модель стосунків, надалі подаються запитання. Перевага такої методики на відміну від звичайного опитування полягає у зменшенні суто вербальної реакції респондентів. За відсутності традиції широкого використання самого терміну «цькування» можлива множинність побутових інтерпретацій, коли одними й тими самими словами можуть називатися зовсім різні явища, що ускладнить подальший аналіз.

Ситуація мобінгу як форми цькування, що стала основою методики, була обрана із реальних розповідей дітей під час консультування: «Мене перестріли дівчата на дискотеці, оточили колом і почали дражнити, погрожувати, що поб'ють, насакувати. Вони не били мене, а тільки лякали. Я не могла втекти із цього кола. Я робила вигляд, що їх не помічаю, а вони іще більше біснувалися. Я відчувала безпорадність. Я слабша за весь цей натовп». Далі пропонувалося дати відповіді на низку пов'язаних із описаною ситуацією закритих і відкритих запитань: чи зустрічались у власному досвіді з такими ситуаціями і як часто, де вони відбувались, якою була власна поведінка, як ставились до цього дорослі свідки, які могли бути причини ситуації та її наслідки для учасників подій. Крім того, вивчались уявлення про почуття жертв і учасників нападу, а також шляхи надання допомоги.

Дослідження проводилось анонімно в чотирьох загальноосвітніх школах Києва, обраних за випадковим принципом, охоплено 245 підлітків віком від 13 до 15 років. Завдання оцінити масштаб цькування в кожній із шкіл не ставилося: на першому етапі дослідження нас цікавили загальні уявлення підлітків про явище і попередня орієнтовна оцінка його поширення в цілому.

Отримані дані порівнювались із представленими в літературі оцінками поширення цькування в інших країнах. Зважаючи на відмінність використаних методів і дизайну дослідження, що заважає робити точні кількісні висновки, аналіз показує значні розбіжності в частоті проявів цькування київськими школярами та учнями тих країн, де цьому питанню приділяється державна увага. Так, власний досвід жертви цькування мають 34% досліджених київських учнів, тоді як за норвезькими даними цей відсоток коливається між 14,1 та 15,9, тобто є принаймні вдвічі меншим. Лише 44% київських підлітків

відповіли, що не мають власного досвіду перебування в таких ситуаціях, і майже стільки ж (43%) досліджуваних мають досвід бути цькувальником, а 13,4% – організатором цькування.

Взагалі відбиття ситуації цькування її учасниками характеризується асиметрією: жертві та цькувальнику ситуація ввижається по-різному. Зовсім по-різному сприймається і участь дорослих, які спостерігають за мобінговими ситуаціями. Більше половини жертв указують, що дорослі не були свідками цькування. Серед запропонованих варіантів реагування дорослих жертви частіше за все обирають варіант невтручання, хоча інколи дорослі розганяли натовп. Лише третина жертв зазначає, що дорослі ставали на захист жертви. Найбільша асиметрія спостерігається у баченні різними сторонами поведінки жертви. Більшість цькувальників вважає, що діти зверталися до дорослих по допомогу. На відміну від цього жертви надзвичайно рідко обирають такий варіант відповіді. Зважаючи, що опитуваними були представники однієї спільноти, виявлений феномен асиметрії сприйняття мобінгової ситуації свідчить про дефіцит рефлексивної властивості даної спільноти.

Серед причин цькування школярі, які не мають власного досвіду участі в ньому, виділяють особисті якості жертви та особливості поведінки, що відрізняють її від загалу: «біла ворона», «не така, як інші». Спровокувати цькування можуть не тільки «зверхність», «некоректність» чи «вороже ставлення» жертви, а й те, що вона молодша, хвора, слабка, має непривабливий вигляд або, навпаки, дуже яскравий. Приводом для цькування може стати те, що жертва чимось не сподобалась нападникам, пішла проти думки компанії. Загалом причину цькування шукають на боці жертви понад 70% опитуваних. Близько 10% школярів виділяють у якості причини цькування помсту жертві за її попередні вчинки. Понад 15% убачають причину цькування в розгортанні конфлікту (сварка, сутичка, бійка, образа, непорозуміння). Близько 10% опитуваних вважають причиною цькування заздрість, менше 8% – жорстокість нападників, їхнє невміння інакше вирішувати проблеми, а також «брутальність цього несправедливого світу, в якому ми живемо». Близько 2% вважають, що спричинити цькування може нудьга, коли «просто нічого робити» або «хочеться чимось забавитися». Поодинокі згадуються вимагання грошей, п'яна компанія тощо. Близько 8% опитуваних взагалі не дають відповіді на це питання.

У відповідях жертв цькування його причини мають яскравіше емоційне забарвлення, частіше згадуються нападники: ненависть, злість, роздратування, зухвалість, «бажання показати владу над іншими». Лише у відповідях цькувальників трапляються такі думки про причини нападу: «погане виховання

батьками», «бажання самовиразитися, показати свій авторитет», «звернути на себе увагу людини, що сподобалась».

Особистий розвиток учнів у напрямі більшої конструктивності порівняння себе з іншими в спільноті є найважливішим аспектом загальної профілактики цькування. Особливо актуальний він для пострадянських суспільств, в яких попередні покоління штучно утримувалися в ідеології зрівнялівки, а механізми порівняння були загальмовані. Оцінити, наскільки цей напрям є важливим з огляду на особливості українського менталітету, – завдання іншого дослідження. Визнаючи, що для побудови ефективних програм профілактики цькування необхідно враховувати специфіку місцевих спільнот, ми наголошуємо на важливості поміркованого використання кращого світового досвіду.

Серед програм протистояння цькуванню, які широко впроваджуються в багатьох країнах, можна виділити найбільш ефективні та провести аналіз їхньої природи, механізмів, загальних рис і відмінностей. Такий аналіз є важливим етапом побудови ефективної програми, яка має враховувати національні та регіональні особливості шкільних спільнот. Професор Д. Еліот проаналізував ефективність понад 400 антибулінгових програм, що впроваджувалися протягом чверті століття в Європі, за такими мінімальними критеріями: позитивний ефект для цільової групи (учнів) за строгою науковою оцінкою; цей ефект має тривати протягом щонайменше року після завершення; програма має забезпечувати позитивний ефект принаймні ще в одному місці, крім того, де вона була створена й започаткована [51]. За цими критеріями із чотирьох сотень програм лише 11 було визнано ефективними.

Структура класичної програми Ольвеуса, яка вважається найбільш дієвою у попередженні цькування, містить чотири рівні: 1) загальна обізнаність і залучення частини дорослих до проекту; 2) заходи на рівні шкільної спільноти: загальношкільне опитування, день тематичної шкільної конференції, ефективна супервізія перерв між уроками, започаткування постійних дискусійних груп, формування координаційних груп; 3) класний рівень: розроблення правил щодо протистояння цькуванню, зустрічі учнів між собою, спільні з учнями батьківські збори; 4) індивідуальний рівень: серйозні розмови зі цькувальниками і жертвами, бесіди з батьками ображених дітей, формування індивідуальних планів саморозвитку для протистояння цькуванню [126].

Спільною рисою ефективних програм є усвідомлення потреби боротьби зі цькуванням для шкільної спільноти в цілому, особливо для педагогів, які мають поставитися до проблеми з усією відповідальністю. Другою спільною рисою є чітка координація зусиль усіх учасників програми на позначених чотирьох рівнях. Ключовою рисою багатьох програм є впровадження у спільноті загальної антибулінгової політики, яка описує стан стосунків, потрібних для

викорінення цькування, процедур і дій, необхідних для досягнення бажаного ефекту. Таким чином, всі складові ефективних програм потребують розвитку рефлексивних властивостей спільноти. Ціннісний компонент рефлексивної властивості відображує зацікавленість у психологічному благополуччі кожного члена спільноти. Постановка себе на місце іншого – необхідна інструментальна складова, оскільки головними закономірностями розвитку рефлексивних властивостей шкільної територіальної спільноти є яскраво виражена асиметрія сприймання ситуації, відсутність синхронізації рефлексивних процесів.

Подолання цих асиметрій – головна мета проектів протистояння мобінгу. Здійснюється вона на основі активізації коаліційної рефлексії у спеціально створених антимобінгових командах, які виступають додатковим рефлексивним ресурсом жертви для адекватного відстороненого відображення ситуації. Ця ж команда стає ресурсом подолання асиметрії і для агресора, оскільки формується із спостерігачів, які починають активно діяти в ситуації цькування, і тим самим руйнують неписані правила цькувальної взаємодії. Спільна синхронізована рефлексія правил взаємодії – основний механізм гуманізації стосунків, який може бути реалізований різними технологічними прийомами.

Корисним може бути звернення до красномовних експериментів з мавпами, яких обливали холодною водою, якщо хоч одна з них намагалася взяти банани. З часом мавпи самоорганізуються і починають бити ту, що близько підходить до драбини, на якій висять банани (сформувавшись, такий спосіб поведінки зберігається, навіть тоді, коли воду вже не ллють). Якщо мавп по одній замінюють новими, то вони, зрозуміло, стають об'єктом нападу всіх інших, хоча не знають, чому так відбувається. Цікаво те, що нова мавпа приєднується до натовпу агресорів навіть тоді, коли на неї жодного разу воду не лили. І навіть тоді, коли серед мавп не залишається жодної, яка була свідком виливання води, зразок поведінки – бити мавпу, що підходить до бананів, – залишається (б'ють, бо «тут так прийнято»). Увідомлення тваринних зразків мобінгової поведінки допомагає вивищитися над стихійними способами, дбати про почуття честі й гідності [441] членів територіальної спільноти.

Тож гуманізація стосунків у шкільній спільноті має здійснюватися шляхом активізації рефлексії для упровадження конструктивних моделей міжособистісних стосунків та протистояння деструктивним моделям, зокрема моделі цькування.

4.2. Ресурс територіальної спільноти у подоланні ризиків сім'ї

Системна методологія, яка передбачає розгляд певного явища як системи, успішно використовується для сімейної психотерапії досить давно. Системний

дискурс виявився потужною евристикою і метамовою, при «перекладі» якою багато сімейних проблем і суперечностей отримують додатковий ресурс для переосмислення. Цей дискурс не тільки дає нові можливості розуміння сім'ї (наприклад, демонструє, як дитина стає симптомом негараздів сім'ї в цілому, зокрема проявляє своєю поведінкою нерозв'язані проблеми батьківських стосунків), а й пропонує інструменти прийняття рішень і дій, наприклад, впливу на всю систему через окремі її елементи. У психології сім'ї, що базується на академічній традиції, системний дискурс і досі сприймається дещо обережно, незважаючи на потужну традицію використання у психологічній науці системної методології (Л. Виготський [249], Е. Юдін, М. Алексеєв, Б. Ломов, О. Юрєвич, Я. Пономарьов [434] та ін.). Дійсно, системний дискурс, особливо у прикладному форматі свого використання, не є домінуючим у психології – в його деталях і нюансах добре орієнтуються переважно ті, хто його активно використовує. Цим прикладний системний дискурс схожий на «фаховий фольклор» психоаналізу чи будь-якого іншого розвинутого психотерапевтичного методу.

Згідно з системним підходом властивості (та й проблеми) окремої сім'ї визначаються не тільки на основі надбудови нової якості над певною сумою елементів, а й виходячи із взаємодії цієї сукупності складових з іншими надсистемами, зокрема місцевими громадами різного рівня, організаціями, суспільними інституціями та й суспільством у цілому. Властивості цих надсистем, перетворення, які в них відбуваються, мають свій прояв у сімейній системі. Можна сказати, що сім'я стає симптомом негараздів суспільства, потерпаючи від його глобальних ризиків. З іншого боку, згідно з принципом фракталізації (О. Донченко), в житті сім'ї відбиваються тенденції та зв'язки, що існують як патерни ризиків у надсистемах. У такій постановці питання допомоги сім'ї потребує виходу за межі сімейної системи для глибокого розуміння контекстів її сучасного існування, в яких часто зосереджено і ризики, і ресурси їх подолання.

У цьому підрозділі ми спробуємо проаналізувати досвід осмислення ризиків сучасності, накопичений в межах концепції рефлексивної модернізації суспільства, і на цій основі показати місце сім'ї в її зв'язках із надсистемами, а також визначити потенціал найближчої природної надсистеми (територіальної спільноти) в наданні психологічної допомоги сім'ї.

Загалом тема ризиків є властивою як дискурсу комунікаційних систем, так і академічним пошукам в усьому світі. Поняття «ризик» використовується в дуже багатьох контекстах. Скористаємось спробою Дж. Тулоча класифікувати конструкції поняття «ризик» через контент-аналіз результатів пошуку у Гуглі та подальший аналіз академічного дискурсу, який показує велике розмаїття.

Так, Дж. Тулоч [184] виділив різні конструкції ризику залежно від типу дискурсу: для жанру «екологічні катаклізми» характерним є поняття «середовищний ризик»; для гуманітарного аспекту «третіх країн» характерним є «ризик голоду»; для більш контрольованого жанру туристської комунікації використовується поняття ризику «диких зон», повоєнних зон тощо; поширеними є також поняття фінансового, управлінського ризиків, ризику для здоров'я, ризику тероризму і т.д.

Наш аналогічний (через пошуковий сервер) аналіз ризиків сім'ї в українському секторі Інтернету виявив понад 90 тис. посилань, у межах яких поняття «ризик» також використовується в різних контекстах. Навіть поверховий огляд соціальних ризиків, що згадуються у публічній сфері, дає змогу виокремити декілька контекстів у полі сімейних ризиків: 1) порушення сімейних функцій: відсутність рівноправності в сім'ї, ризик насильства (в тому числі летального насильства, суїциду), ризик передання дитини до сиротинця, ризик неповної сім'ї, прийомної сім'ї тощо; 2) соціально-економічні: ризик малозабезпеченості та збідніння сімей (особливо тих, які мають дітей), ризики сімейного бізнесу, нестабільності, втрати роботи; 3) медично-соціальні ризики: репродуктивного здоров'я (вагітності, абортів, народження наступної дитини), серцево-судинних та інших соматичних захворювань, інфікування ВІЛ, ризики неврологічних розладів у дитини, депресій у матері і т.п. Окремо можна виділити ризики взаємодії з інформаційним простором, а саме: ризик захоплення підлітків комп'ютером, ризик для дитини стати жертвою онлайн-хижаків, ризик кібербулінгу (онлайн-жорстокості), ризик віртуальних друзів, формування кіберзалежності тощо. Сформовано також поняття *сімей групи ризику*, до яких відносять неповні сім'ї, сім'ї, що виховують або мають у своєму складі інвалідів, незаможні й бідні сім'ї, а також, на жаль, багатодітні сім'ї.

Для тих ризиків, які можуть бути контрольовані суб'єктом (на кшталт туристських), зазвичай виділяють два компоненти – саму *небезпеку* як її наявність у середовищі, і *нараження* суб'єкта на цю небезпеку, яке може стати наслідком помилки, неефективного розподілу власних ресурсів, ризикованої поведінки тощо. Розділення цих двох компонентів є дуже важливим для управління ризиками, для навчання жити в епоху ескалації різноманітних ризиків. Разом із тим у різноманітті ризиків є й такі, які не можуть бути проконтрольовані окремим суб'єктом чи окремою сім'єю.

Якщо взяти всю сукупність контекстів фігурування поняття ризику в публічній сфері, стає зрозумілим, що людство досить активно використовує це поняття для осмислення свого життя і його перспектив. Зрозуміло, що представники академічної спільноти, науковці, які досліджують суспільство,

вибудовують різні концептуалізації суспільних ризиків – аж до поняття «суспільство ризику».

Американська дослідниця соціальної географії та екологічних і етичних проблем сучасного суспільства М. Коен [32] виділяє дві провідні школи концептуалізації ризиків: *американську*, яка визнає перевагу прагматизму над ідеологією і розглядає місцеві емпіричні випадки ризиків як соціальні проблеми; і більш теоретичну *європейську*, пов'язану із розвитком «зеленого» руху і посиленням впливу відповідних партій, яка, зокрема, наголошує на соціальній інтерпретації природи ризиків. Американська школа представлена Гарвардською групою дослідників, концептуальні основи якої, викладені Дж. Грехемом та Дж. Вінером [65], спираються на уявлення про фундаментальну роль науки і технологій у створенні держави, яка є вищою за будь-які ризики: адже повне подолання ризиків краще, ніж робота над кожним почергово.

На думку провідного представника європейської школи У. Бека [16], ця позиція Дж. Грехема відповідає стадії індустріальної модерності, проте суспільство нині переходить до іншої якості, коли «традиційний величний науковий наратив» не може відповісти на всі питання. Адже соціальні проблеми, пов'язані з ризиками, мають односторонність, зумовлену позицією їх дослідника; особливо ж дефіцит цілісного бачення ризиків властивий тим, хто приймає рішення. Перш ніж приступити до аналізу концепції У. Бека, наголосимо, що, попри розбіжності, в обох підходах схоплена спільна риса сучасного світу, яку британський соціолог П. Страйдем назвав «новою публічною сферою» дискурсу «комунікації ризику», в якій «цінності та етика варіюють від одної спільноти до іншої, від однієї персони до іншої» [172, с. 163]. Це на новому рівні висуває питання соціальної інтеграції.

Згідно з європейською традицією, розвинутою в межах соціальних наук, поняття ризику є результатом соціального конструювання, а його змістове наповнення залежить від того, як саме людина уявляє сучасний їй життєвий світ і його майбуття. Тут потрібно зауважити, що ідея життєвого світу (lifeworld) займає центральне місце в роздумах найвідомішого представника критичної теорії Франкфуртської школи Й. Габермаса (цит. за [68]), який розглядає дві форми інтеграції суспільства: соціальну і системну. До механізмів соціальної інтеграції віднесено орієнтацію суб'єктів (акторів, діячів), яка конституює соцістальний порядок цінностей, норм, комунікативних процесів. На противагу цьому ринковий обмін і влада складають механізми системної інтеграції, що виходять за межі орієнтації суб'єктів, інтегрують контексти дій поза намірами діячів – через функціональні мережі, які поєднують наслідки соціальних дій. Тоді як соціально інтегровані інтеракції мають принаймні інтуїтивну зрозумілість для суб'єктів-діячів і відповідно можуть бути сповнені

смислу, системна інтеграція контекстів лежить поза самоексплікацією акторів і може бути пояснена лише з точки зору спостерігача.

Розведення цих двох перспектив (життєвого світу і системи) є наслідком соціальної еволюції. У примітивних суспільствах соціальна і системна інтеграції злиті, але в ході розвитку вони розходяться, набуваючи певної автономії, а в сучасному світі навіть опозиційності. Заснований на медіа обмін відносинами між життєвим світом і системою ілюструє відділення системи і соціальної інтеграції, яке навіть у сучасному суспільстві далеке від завершеності. Економічна і адміністративна складність зберігає зв'язок із життєвим світом за системного посередництва грошей і організаційної влади згідно з потребою інституційного укріплення життєвого світу. Хоча комунікаційні дії, з одного боку, і капіталістична економіка і політичне адміністрування, з іншого, мають асиметричні відносини, життєвий світ, на відміну від функціональної підсистеми, є більш усвідомленим концептом соціального порядку. Лише спираючись на підтримку закону, ринок і влада можуть залишатися в життєвому світі. Повідомлення життєвого світу лише після трансляції мовою закону стають доступними і зрозумілими економіці та політиці.

У життєвому світі Й. Габермас виділяє три складові: культуру, суспільство і особистість, які утворюють освітню систему, закон і сім'ю як високоспеціалізовані інституції, що взаємодіють одна з одною за допомогою мови. Завдяки взаємно спрямованій (реципрокній) інтерпретації дискурсу життєвого світу сучасне суспільство має здатність інтерсуб'єктивного саморозуміння. Межі соціально інтегрованих зон зберігаються відкритими, всі частини життєвого світу пов'язані із всеосяжною громадською публічністю, в якій суспільство розвиває рефлексивні знання про себе.

Теорія Й. Габермаса викликала багато критики, зокрема за приписування раціонального потенціалу рефлексії лише соціально інтегрованому життєвому світові, що нібито позбавляло рефлексії політичну і економічну царини. Проте концепт життєвого світу активно використовується й надалі як найбільш інтегративна форма соціальної конструкції.

Виходячи із соціально-конструктивістського розуміння ризику провідні європейські соціологи У. Бек, Е. Гіденс і С. Леш [16] спільними зусиллями будують вже згадувану нами концепцію рефлексивної модернізації суспільства, яка найчастіше пов'язується з ім'ям У. Бека. Нагадаємо, що рефлексивна модернізація – це зростання обернення суспільства на себе задля модернізації так званої простої індустріальної модернізації. Ця нова модернізація перетворюється на радикалізацію модерності й закономірно виникає під впливом пришвидшення змін, необхідних для технологічного прогресу.

Слово «рефлексивна» має сенс самоконфронтації, можливості самодеструкції, в якій один вид модернізації зумовлює інший і змінюється ним. Крім того, що більше суспільство модернізується, то більше агентів (суб'єктів) набувають здатності рефлексії, міркують про соціальні умови власного існування і тим самим готують собі зміну, виявляючи ризики, яких їй треба буде уникнути. Рефлексивна модернізація визначає суспільство ризику, а цей концепт вбирає в себе епохальні системні трансформації у трьох сферах: 1) ставлення сучасного індустріального суспільства до ресурсів природи і культури; 2) ставлення суспільства до проблем, створених ним самим (соціальна ідея безпеки); 3) колективні й груп-специфічні джерела смислів [16, с. 7], суперечності яких визначають додаткові ризики. Це «автономний небажаний невидимий перехід від індустріального суспільства до рефлексивного суспільства ризику. Рефлексивна модернізація означає самоконфронтацію з результатами ризику, з якими індустріальне суспільство не мало справи і не могло асимілювати їх в інституалізовані стандарти» [16, с. 6]. Саме таким – сповненим рефлексивно створених ризиків як перспектив майбутнього – постає життєвий світ як глобальна надсистема, в якій існує сучасна сім'я.

В межах цієї глобальності формується поняття рефлексивної безпеки, яке запропоновано 2009 року спеціалістами ЦРУ М. Кавелті та В. Мауером [30], але цілком може бути транспоноване на розуміння трансформацій систем у цілому. Після завершення «холодної війни» і терористичних атак 11 вересня світ змінився. Передбачити загрози стає неможливо, адже вони не зумовлені протистоянням двох головних супротивників, а розпорошені будь-де у світі. Стара ментальна практика «конструювання ворога» приводить до побудови нових «осей зла», проте це принципово не вирішує проблему безпеки. Аналогічні ментальні тенденції створення ворога ми спостерігаємо на різних рівнях соціосистем як домінуючу, але, на жаль, неефективну в нових умовах логіку осмислення ризиків. Аналітики усвідомлюють, що самостійне конструювання ризиків є полем дискурсивної боротьби різних груп, і тому дійсною передумовою безпеки соціальної системи визнається створення найгірших сценаріїв, коли ризикам підлягають місця найбільшої вразливості. Найефективніше такі сценарії продукують групи, що об'єднують представників різноманітних спільнот різного етосу (цінностей, норм), які здатні побудувати голографічне, об'ємне бачення небезпек. Тому культивування розмаїття спільнот та їхня комунікативна компетентність стають стратегічними ресурсами рефлексування стосовно ризиків.

Локальна територіальна спільнота, що має спільно сконструйований мешканцями життєвий світ і відповідні ризики, може бути визначена як надсистема найменшого масштабу, в яку вбудоване життя сім'ї. Попри те, що у

глобальному світі територіальність втрачає своє значення, в локальному світі сім'ї саме в межах територіальної громади інтегруються всі ті контексти буття, які охоплені концептом життєвого світу. В територіальній спільноті відбувається перетин життєвих світів різноманітних спільнот (професійних, етнічних, за інтересами тощо) з життєвим світом сім'ї та життєвими світами особистості. Ця складна мережева композиція життєвих світів і становить змішану онтологію, яка породжує ризики, але водночас і ресурси взаємодопомоги. Підтвердженням можуть слугувати нещодавні дослідження практик допомоги сім'ї, побудованих на базі ресурсів локальних спільнот.

Розглянемо соціально-психологічні механізми, задіяні у двох напрямках допомоги сім'ям: 1) в межах американської програми підтримки сімей військових, які перебувають у складі миротворчих військ у зонах бойових дій у 2002–2005 рр. [82]; 2) в межах національної кампанії комплексних програм допомоги місцевих громад сім'ям групи ризику (несприятливим сім'ям) у Канаді починаючи від 1991 р. [131].

Вивчення впливу боротьби зі світовим тероризмом на сім'ї військових показало необхідність надання їм значної соціальної підтримки, адже – попри парадоксальний ефект укріплення сім'ї в умовах розлуки з чоловіком, який перебуває на війні – в таких сім'ях дуже страждають діти, особливо підлітки, існує значне психічне напруження при поверненні чоловіка з війни тощо. Все це зумовило появу програм так званого забезпечення готовності сім'ї. Виявилось, що місцева спільнота може виступати ресурсом тим потужнішим, чим більше вона характеризується: а) *поділеною відповідальністю* за загальне благополуччя спільноти та її членів; б) *колективною компетентністю*, тобто здатністю віддавати перевагу можливостям спрямовувати зусилля на потреби спільноти і протидіяти ситуаціям, що загрожують безпеці та благополуччю членів спільноти. Поділена відповідальність – це колективне ставлення до справи (настрій, емоцій), тоді як колективна компетентність – це оволодіння дією.

Пропонується концепт «*потужність спільноти*», який відображає її готовність і продуктивність у контексті як сприятливих можливостей, так і несприятливих обставин чи викликів. Модель потужності спільноти актуалізується через використання формальних і неформальних мереж, що ведуть до створення соціального капіталу, який своєю чергою сприяє покращенню адаптації та благополуччя сім'ї.

Формальні мережі допомоги сім'ям американських військових охоплюють різні організації та агенції (наприклад, Family Readiness and Ombudsman Groups, Family and Community Support Centers). Але останнім часом спостерігається тенденція поширення сервісної діяльності за рамки формальних мереж, убудованих в мілітарну систему – на школи, лікарні, молодіжні

організації, громадські групи, тобто неформальні мережі, в яких вільно формуються і підтримуються персональні стосунки з колегами, сусідами, друзями.

Головна функція формальних мереж – підтримка мереж неформальних, оскільки саме останні мають найближчий доступ до людей, саме на них люди щоденно покладаються у своєму житті (цит. за [82]). Так, жінки, які подружилися в межах груп сімейної готовності чи батьківсько-вчительських асоціацій, звичайно підтримують одна одну, допомагаючи у господарстві, догляді за дітьми тощо. Значущість зв'язків формальних і неформальних мереж тим вища, чим більший кумулятивний ефект утворюється від поєднання їхніх зусиль. З точки зору поділеної відповідальності та колективної компетентності спільність цілей формальних і неформальних мереж являє собою неабиякий позитивний ресурс. Підтримка формальної мережі на національному рівні має кращі результати на рівні сім'ї та індивіда, якщо вона спрямована на зростання потужності локальної спільноти.

Формальні організації, які сприяють розбудові локальних спільнот, спираються на низку принципів [82], зокрема:

1. Організація має бути частиною спільноти, а не існувати за її межами. Зміцнення спільноти потребує від організації об'єднання з неформальними мережами індивідів і сімей.

2. Організації мають бути добре обізнані з розмаїттям спільнот, які містить більша базова спільнота. Як різними бувають сім'ї, так і спільноти, в яких вони функціонують, також є різними. Оскільки до спільноти залучений широкий спектр сімей, організації повинні відповідати цій широті, узгоджуватися з нею.

3. Слід розуміти й цінувати важливість зв'язків. Розбудова спільноти передбачає те, що зв'язки є потужними чинниками підтримки сім'ї.

4. Не задовольнятися статус-кво. Організаціям доволі швидко загрожує перспектива «відпочинку на лаврах», позаяк їхні звичні дії стабільно дають позитивні результати. Звідси організації мають постійно перебувати в пошуку більш досконалих форм роботи з сім'ями, незважаючи на можливі ризики.

5. Цінність партнерства. Оскільки складні проблеми потребують складних рішень, ключовими засобами мають бути партнерство і співробітництво. Організаціям треба бачити члена спільноти як партнера, а спільноту – як клієнта, який приносить їм вигоду.

Крім того, розбудова локальних спільнот потребує від організацій певної життєстійкості, здатності оперативно відновлювати фізичні та душевні сили.

Другий напрям аналізу практичних здобутків – це узагальнення канадського досвіду [131], який полягає у побудові нового бачення так званих

несприятливих сімей на базі психології спільнот та у відповідному розгортанні масштабних комплексних програм соціальних дій у місцях проживання родин із низьким соціально-економічним статусом. Цей досвід є особливо корисним для тих практиків, які стикаються із психологічними проблемами саме таких родин.

Парадокс полягає в тому, що сім'ї, які перебувають на межі бідності і, здавалося би, потребують насамперед матеріальної допомоги, потрапляють в ситуацію, коли ця допомога погіршує їхню психологічну стійкість. Приймаючи допомогу, сім'ї нібито визнають свою нездатність самотійно будувати власне життя, відсутність потенції виходу із важких життєвих ситуацій. Без психологічного супроводу така допомога може лише зашкодити.

Виходом із цього парадоксу має бути переосмислення поняття групи ризику в напрямку перспективи спільноти. Часто проблемні сім'ї шукають ресурси виключно у власному мікрокосмі, не виходячи за його межі. Ця позиція соціальної ізоляції лише поглиблює суперечності, адже причина негараздів часто ховається не в окремих членах родини чи їхніх властивостях, а в ширшому соціальному контексті. Ізольовані від спільноти сім'ї почуваються набагато гірше, ніж інтегровані родини з таким самим рівнем достатку.

Допомагаючи нужденним, людина долає стереотип безсилості, відчуває наснаження від колективних зусиль, покращує свій психологічний стан. Дія у спільноті відновлює віру у власні сили, здатність впливати на ситуацію. Допомога сім'ям, спрямована на забезпечення їх інтеграції у спільноту, характерна для більшості комплексних проектів, заснованих на екологічному підході. Метою кожної окремої програми можуть бути розвиток когнітивних здібностей для ефективного прийняття рішення, розв'язання соціальних дилем, управління стресом і т.д. Але ефективність цих програм тісно залежить від кумулятивного ефекту розвитку територіальної спільноти в громаду.

Розвиток спільноти – це головний компонент багатьох комплексних програм, спрямованих на створення сусідських організацій, особливо серед сімей, які мають дітей дошкільного віку. Ці програми охоплюють неформальне і фахове відвідування родин, запровадження батьківських класів, проведення тренінгів соціальних навичок, збагачення навчального середовища для дітей, створення колективних кухонь, можливостей для спільного відпочинку і т.п. Головне в цих програмах – творче партнерство батьків, дослідників, соціальних працівників, адміністраторів та інших осіб, зацікавлених у розбудові місцевої спільноти.

Однією із форм, що зазвичай забезпечують інтеграцію української родини в спільноту, є релігійні осередки, в яких допомога ближньому підтримується традицією. Проте тенденція передати релігійним громадам всієї пов'язаної з цим проблематики вбачається неправомірною. Мають розвиватись і світські

громадські інституції, які надають соціальну підтримку незалежно від релігійної конфесії. Прикладом світських проектів розвитку локальних спільнот є рух громадсько активних шкіл, який започатковано в Україні 2003 року на основі застосування багатого американського досвіду та за підтримки міжнародних фондів. У цих проектах, на жаль, майже не використовуються технології наснаження рефлексивних властивостей індивідуальних і групових суб'єктів, які є залогом розвивальної спроможності потужних спільнот. Для використання таких технологій потрібна відповідна фахова підготовка спеціалістів із соціальної роботи, основам якої буде присвячено останній розділ нашої праці.

4.3. Рефлексивний капітал територіальних спільнот у становленні суспільно-групових суб'єктів політики

Варто ще раз зазначити, що на вітчизняних теренах набуває дедалі більш відрефлексованого статусу ресурсивний підхід у психології, який інколи формулюється як економічна парадигма (на нашу думку, це менш вдала назва). Основу ресурсового підходу становить дійсно економічний дискурс: запозичення термінів, які стають метафорами (ресурс, обмін, продаж, купівля, інвестиція, капітал тощо), і ціннісних настанов (конкурентоспроможність, вигода, кон'юнктура, впізнаваність бренду та ін.) із сфери ринкової економіки. Ці перетворення професійного психологічного дискурсу не є неприродними. З одного боку, вони відбивають ті соціопсихічні реалії, в яких перебуває українське суспільство, з іншого – виступають зрозумілою евристикою розвитку психологічного знання на сучасному етапі. Важливо підкреслити саме етапну, у розумінні певної тимчасовості, ефективність ресурсового дискурсу, хоча часові межі цього етапу, мабуть, охоплюватимуть не одне покоління. Експансія економічної складової людського життя, особливо актуальна на етапі первинного накопичення капіталу, і явні ознаки перетворення людини на ресурс бізнесу мають бути збалансовані тенденціями розвитку спільнот і групових суб'єктів, що їх задають інші, неекономічні (екзистенційні, трансцендентні, духовні, загальнолюдські, гуманістичні) смислові модуси існування. Однак пряме протиставлення цих двох шляхів розвитку соціально-психологічного дискурсу є, на нашу думку, вельми непродуктивним, оскільки базується на ігноруванні фактичної взаємопов'язаності та невідривності цих аспектів людського існування як на рівні окремого індивіда, так і на рівні спільноти. Саме тому проблему становлення суспільно-політичних групових суб'єктів варто розглядати *інтегративно*, відшукуючи відповідні емпіричні моделі й одиниці аналізу.

Політична сфера може розумітися як сфера становлення і взаємодії суспільно-групових суб'єктів, що створюють поствіртуальні інструменти саморефлексування у вигляді боротьби технологізованих ідей, персоніфікованих в окремих політиках і політичних об'єднаннях. В якості таких суспільно-групових суб'єктів доцільно розглядати не електорат, який, на жаль, позбавлений своєї суб'єктної якості та перетворений на суспільно-групового об'єкта політики. Електоральні маси, маючи за визначенням виборну періодичність свого існування, втрачають необхідну для суб'єкта онтичність, укорінену в неперервній смислотвірній історичності, тягlostі в майбутнє.

Справжнім груповим суб'єктом, на відміну від електорату, може стати територіальна спільнота, яка пройшла своє суб'єктне становлення і перетворилася на громаду. Частково збігаючись за матеріальною ознакою сукупності окремих індивідів, територіальна спільнота принципово відмінна від суми електоральних баз, онтичною основою яких виступає. Територіальна спільнота є безпосереднім середовищем цілісного життя суб'єктів, що взаємодіють. Нерозривно поєднана із природним середовищем існування громади спільним потоком життя її членів, вона стає смисловою основою життєвого світу зрілої особистості, осередком зустрічі економічного і духовного навіть поза межами її фізичного існування.

Зважаючи, що опанування ресурсовим дискурсом є необхідною умовою розвитку сучасної української психології, вважаємо за необхідне розпочати аналіз саме в його межах. Лише досконало оволодівши певним інструментом, у тому числі дискурсивним, варто відмовлятися від нього. З іншого боку, саме віднаходячи обмеження ресурсового підходу, можна прийти до цілісного бачення проблеми. Тож спробуємо провести порівняльний аналіз понять рефлексивного капіталу спільноти та інтелектуального капіталу організації, спрямований на визначення меж ресурсового підходу.

Одним із напрямів такого підходу, особливо важливим для вивчення територіальних спільнот як суспільно-групових суб'єктів, є розроблення ідеї *громадського добра* (public good). Це поняття було введено ще у 1970-х роках М. Олсоном [124] і визначалось як добро, досяжне для всіх. Акцентування неможливості виключення жодного члена спільноти зі сфери споживання громадського добра робить питання досить проблематичним і створює соціальну дилему [44]. Вона має декілька форм, найбільш конфліктною з яких є дилема створення громадського добра, адже воно може постати лише тоді, коли достатня кількість членів зробить свої внески. Якщо внесків буде обмаль, добро не буде остаточно створено. Наприклад, міст як символ громадського добра не може бути побудований лише наполовину. Тобто громадського добра не існуватиме, якщо не буде внесків, що перевищують певний необхідний поріг

(високий – коли потрібно багато внесків, низький – коли достатньо меншої кількості). Тож, приймаючи рішення про власні внески, людина перебуває в ситуації суперечливої мішаної мотивації, яку повинна сама збалансувати.

Пошук шляхів розв'язання таких соціальних дилем зосереджується на вивченні спроб створення групових структур, які б очолювали або полегшували внесення ресурсів на створення громадського добра. Досліджуються типи ефективного лідерства в цих структурах, визначаються змінні, що впливають на ефективність лідерів, тощо.

Так, ще у 1980-х роках Т. Шеллінг [152], розглядаючи стратегії конфліктів та прийняття рішень у ситуаціях мішаної мотивації, запропонував поняття *фокальних точок*, які координують цей процес. Коли члени групи усвідомлюють наявність спільного інтересу, але не мають можливості обмінятися відповідною інформацією стосовно їхнього вибору, вони намагаються передбачити поведінку інших і використати цю уявну поведінку як певний путівник для власних дій. Ми вважаємо, що в основі передбачення дій інших, необхідного для метакоординації, лежать моделі міжособистісної взаємодії, які формуються на основі праксису стосунків у певній спільноті. Праксис охоплює дію та її рефлексування у вигляді не тільки відбиття дії, а й переосмислення своїх передбачень. Тож фокальна точка – це фактична зустріч цих передбачень, зроблених різними суб'єктами, яка забезпечує розв'язання проблеми. Вигода від фокальної точки полягає в тому, що вона знижує невизначеність щодо того, як діяти в ситуаціях соціальних дилем.

Розвиваючи ідеї Т. Шеллінга, К. Самуельсон та С. Еллісон [147] аргументують, що в якості фокальних точок координації рішень за відсутності прямих інформаційних каналів узгодження можуть використовуватися правила розподілу створеного внесками добра – так званого розподіленого ресурсу. Рівний розподіл ресурсів між членами спільноти приводить до певної метакоординації рішень за відсутності витрат на фізичну координацію. Новітні дослідження Д. Кремера [44] показують, що важливим моментом, який впливає на координацію, є преференції членів групових структур і довіра до лідера. Особливо значущою довіра стає в ситуаціях, коли поріг внесків високий, тоді люди надають перевагу лідерові, який здатен контролювати і здійснювати моніторинг внесків. Коли поріг низький, загальна увага людей зміщується на здатність лідера контролювати розподіл громадського добра, і довіра до нього стає менш значущою. Натомість набирають сили в якості фокальної точки метакоординації правила рівного розподілу і здатність лідера контролювати їх виконання. Обмеженням експериментальних досліджень Д. Кремера є те, що вони не моделюють плинну ситуацію реального життя, в якому можливі

зворотні зв'язки, що значуще впливають як на рівень довіри, так і на прийняття рішень про інвестування у створення спільних ресурсів.

На нашу думку, фокальна точка може вважатися когнітивною схемою, яку використовують групові суб'єкти поряд із такими традиційними когнітивістськими поняттями, як скрипт, сценарій, фрейм та інші типи репрезентацій. Фокальна точка визначається як принципово розподілений між індивідуальними суб'єктами когнітивний ресурс, який ми пропонуємо називати *ресурсом метакоординації*. Наявність таких ресурсів, що створюють основу для здійснення членами спільноти рефлексії власного спільного життя навіть поза можливістю отримати зворотний зв'язок, становить один із аспектів рефлексивного капіталу. Сукупність ресурсів такого типу, які можуть певний час залишатися поза рефлексивним відображенням, і буде складати основу рефлексивного капіталу спільноти – на відміну від інтелектуального чи організаційного капіталу, про які піде мова нижче.

Вводячи поняття рефлексивного капіталу спільноти як певного протоконцепту, похідного від соціального капіталу, ми наголошували на його складній внутрішній структурі. Якщо соціальний капітал стосується насамперед реальності зв'язків у певній спільноті, пройнятих такими психологічними реаліями, як довіра і взаємність, то можна виділити рефлексивний аспект соціального капіталу, який складається із сукупного рефлексивного потенціалу учасників, спрямованого на переосмислення спільного досвіду соціальної активності.

Вивчення рефлексивних механізмів політичної участі, самовизначення і взаємодії, проведені останніми роками в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, показують важливість рефлексії як суттєвої складової суспільного обміну в широкому сенсі. Рефлексивні процеси опосередковують будь-які впливи, розгортаючись під час та після політичних подій, вони не тільки закріплюють події як елемент життєвого досвіду, а й змінюють ментальні репрезентації події. Групова рефлексія стає одним із засобів дослідження масових подій [119] і невід'ємною складовою дискурсу спільнот. Розвиток соціального капіталу потребує переосмислення стереотипів минулого стану суспільства, рефлексії сучасного і самовизначення майбутнього, тобто соціальний капітал розвивається завдяки рефлексивному капіталу спільноти, створюваному в соціальному обміні її членів.

У попередньому розділі ми вже розглянули чотири складові рефлексивного капіталу спільноти, наразі ж наводимо форми операціоналізації складових рефлексивного капіталу, які визначатимуть подальше емпіричне дослідження.

Як знаємо, перша складова визначається усвідомленням сенсу спільності, належності, відданості, єдності, згуртованості. Ця складова є базовою та

передбачає насамперед глибокі емоційні механізми переосмислення власної ідентичності й індивідуальні внески в культуру спільноти. В умовах сучасної полікультуральності територіальних спільнот та ціннісного взаємопроникнення усвідомлення сенсу спільноти не може відбуватися поза рефлексією. Сенс спільноти підтримується синхронізацією емоційних станів, характерних для ситуації спільної участі. В наступному розділі буде проведено спеціальний аналіз динаміки емоційних станів у політичних акціях часів Помаранчевої революції як точки біфуркації розвитку територіальних спільнот. Закономірності капіталізації рефлексії емоційних станів згідно з моделлю нелінійного розвитку фіксуватимуться зміною статистичних зв'язків у системі мотивації політичного вибору.

Друга складова рефлексивного капіталу спрямована на переосмислення сусідства як ресурсу спільноти у розбудові мереж і поліпшенні рівня економічного і політичного благополуччя суспільного середовища. Нормованість, ритуальність, структурованість і організованість потребують усвідомлення як на рівні взаємодії, так і взаєморозуміння та взаємоузгодження для впорядкування сусідських відносин у вузькому і широкому значенні. Для цієї складової характерні протиставлення, розщеплення, диференціація, внутрішні суперечності сусідських відносин, які на різних рівнях аналізу можуть проявлятися в різних феноменах. Опанування проблемністю і конфліктністю, похідною від відбиття нашої рефлексії іншими (сусідніми) суб'єктами, складає основу цієї складової рефлексивного капіталу. Вона є особливо важливою для розуміння перспективи соціальних мереж такого типу, як бізнес-групи, котрі найбільш інтенсивно інвестують у створення спільного ресурсу територіальних спільнот. В емпіричному дослідженні розвитку рефлексії лідерів територіальних спільнот у ході підготовки виборчої кампанії закономірності асиметрії рефлексивних властивостей фіксуватимуться за допомогою психосемантичних методик, а результати капіталізації рефлексивних процесів будуть представлені у формі опитування громадян.

Третя складова рефлексивного капіталу пов'язана із розбудовою колективної ефективності спільноти, в якій інтегруються попередні рівні. У психологічних феноменах уповноваження і наснаження, що дають змогу переосмислити спільноту і себе як її члена, чий внесок може бути доленосним, розкривається сутнісний аспект самовизначення не тільки на самоефективність, а й на колективну ефективність спільноти. В цій складовій, на відміну від попередніх, характер взаємозв'язку рефлексії індивіда і спільноти реалізується принципово іншим чином. Якщо в першому випадку це рефлексія «Індивід, належний спільноті», в другому – «Індивід–індивід як протиріччя самої спільноти», у третьому – «Індивід як утілення всієї спільноти». Тут

рефлексивний капітал торкається реалізації таких метацінностей, як готовність до зобов'язаності та підзвітності, які забезпечують дієвість прийнятих цінностей і насажують рефлексію до рівня ціннісного елемента культури. Фіксація цієї складової рефлексивного капіталу відбувається на основі якісних методів дослідження і феноменологічного аналізу процесу створення первинних територіальних спільнот (об'єднань співвласників багатоквартирних будинків).

Четверта складова, як відомо, об'єднує три попередні, розгортаючи їх у динаміці колективної дії, паритетної громадської участі. На цьому етапі рефлексивний капітал набуває форми глобальної і неперервної, яка супроводжує дію. На відміну від індивідуальних схем рефлексії, за яких рефлексія спрямовується на подолання перешкод, у спільноті вистачає рефлексивного ресурсу для постійного здійснення рефлексії в супровід дії.

РОЗДІЛ 5

Механізми розвитку територіальних спільнот

5.1. Міграція як механізм розвитку територіальних спільнот

Аби краще зрозуміти значущість чогось у нашому житті, доцільно уявити собі його зникнення. Особливо це стосується настільки звичних речей, що ми їх перестаємо помічати. Тож аби збагнути, що значить первинна територіальна спільнота в житті людини, розглянемо ситуацію її втрати внаслідок міграції.

Міграційні процеси є невід'ємною частиною будь-якого суспільства й людства в цілому. Люди завжди кудись пересувалися, перетинаючи гірські хребти і навіть континенти, перепливаючи річки й моря та вступаючи у контакт із мешканцями нових земель. В історичний час основним модусом, що визначав масові міграції, принаймні на євразійському просторі, були війни за контроль над територіями та їхнім населенням. У сучасному світі міжнародна міграція може бути двох категорій: вільна та вимушена [106].

Вільна міграція, або *імміграція*, – це процес, до якого люди залучені за відносно вільним власним вибором: переїхати з однієї країни (регіону, зони) до іншої, щоб оселитися в новому місці. Звичайно, на цей вибір впливають різноманітні фактори у вихідній та приймальній країнах, які часто інтегруються в уявленнях про економічний бік життя. Друга категорія мігрантів – *переселенці* (refugees): вони змушені пересуватися, найчастіше виходячи із потреби безпеки (уникнути страхіть війни, соціальних потрясінь чи переслідувань). Деякі переселенці мріють повернутися, деякі ж розуміють, що ніколи не побачать батьківщини. Глобальний інтегральний вектор таких міграцій на євразійському просторі переважно веде зі сходу на захід. Окремо виділяється така категорія міграції, як *тимчасове перебування* (sojournes), що охоплює студентів, військових, дипломатів, бізнесменів та їхні сім'ї. Пересуваючись у межах чітко визначених термінів, вони знають, що обов'язково повернуться додому.

Хоч би яка була мотивація рішення про міграцію, ті, хто змінює територію мешкання, завжди стикаються з викликами нового поселення, нової територіальної спільноти. Внутрішньогрупові контакти широкої спільноти охоплюють взаємодію між групами і в соціокультурному, і в політичному контексті, що впливає на усвідомлення меж групи та на особливості власної ідентичності мігрантів. Хоча й зазначається двосторонність впливів двох груп – місцевих і мігрантських громад [162], зазвичай саме мігранти є групою, що

потрапляє в умови пригнічення, має менше владних повноважень, менший доступ до соціальних, культурних та матеріальних ресурсів. Це відбивається навіть у термінології, яка використовується у психології спільнот: наприклад, місцева індегенічна спільнота позначається як домінантна.

У сучасній психології спільнот накопичено значний досвід щодо розвитку громад, узагальнення якого у контексті міграції є метою даного підрозділу. В якості одиниці аналізу процесів розвитку громади пропонуємо залучити первинну територіальну спільноту [374], яка стихійно складається із мешканців окремої території, що має визначені фізичні кордони. Контекст міграційних процесів у межах первинної територіальної спільноти трансформується в проблему міжгрупової взаємодії представників різних культур, в аналізі якої ми будемо спиратися на розвідки К. Сонна та А. Фішера, представлені у розділі «Імміграція та адаптація» колективної монографії «Психологія спільнот» [162].

Насамперед позначимо розуміння культури, яке стане вихідним для подальшого аналізу. Культура загалом охоплює спільні цінності, уявлення та норми, що поділяються спільнотою (етнічною, соціоекономічною тощо). В. Лонер та Р. Малпас, редактори відомої книги «Психологія та культура» [134], вважають, що культура пізнається за правилами, згідно з якими ми живемо в суспільстві. Передання культури від одного покоління до іншого відбувається у процесі соціалізації, тобто засвоєння норм і правил поведінки (на основі освіти та практики дитячої взаємодії). Інкультурація – це неформалізований процес засвоєння культури, який триває протягом людського життя і полягає у неспрямованій інтеріоризації соціальних регулятивів та норм, потрібних для того, щоби стати членом суспільства або окремої спільноти.

Жодне суспільство не є монолітною культурою, а процеси міграції роблять іще більш відчутними ті закономірності, що загалом властиві територіальним спільнотам. Г. Трайендіс навіть уводить поняття *культурного синдрому* [183] для опису зразків поділених атитюдів, уявлень, категоризацій, самовизначень, рольових дефініцій та цінностей, які організовані навколо тих, хто розмовляє певною мовою протягом певного історичного періоду і у певних географічних межах. Як впливає із такого визначення, ключовою проблемою міжгрупової взаємодії мігрантської та індегенічної громад буде мова. Проте, звичайно, цією проблемою міжгрупова взаємодія не вичерпується.

Незважаючи на те, що загалом формалізація культури з метою її вимірювання є досить складною справою, більшість кроскультурних досліджень міграції спрямовуються саме на вивчення процесів *аккультурації*. Акультурація описує процес адаптації різних культурних груп одна до одної задля продовження первинного контакту [138]. Для аналізу розвитку

територіальної спільноти важливо зробити наголос на двосторонності процесу акультурації: новоприбульцям звичайно треба більше адаптуватись, пристосовуючись до нових умов існування, але навіть самим фактом свого прибуття вони змінюють умови і для місцевої спільноти, яка також має адаптуватись до цих змін. Тому розглядати акультурацію потрібно як реципрокний, взаємозумовлювальний процес реагування двох спільнот на виклики їх територіального об'єднання у більш широку спільноту.

В дослідженнях акультурації виділяються декілька варіантів. Одним із найбільш відомих є класифікація Дж. Беррі [19], який виділяє *асиміляцію*, *інтеграцію*, *сепарацію* та *маргіналізацію* в якості моделей індивідуальної або групової відповіді на міжгруповий контакт. Асиміляція – це осудження вихідної культури та перехід у домінуючу культуру; інтеграція – збереження вихідної культури разом із участю в домінуючій; сепарація – збереження вихідної культури та мінімізація контактів із домінуючою; маргіналізація – відсутність інтересу як до вихідної, так і до домінуючої культури.

Всесвітньо відомий соціальний психолог Г. Теджвел [174], розглядаючи динаміку ідентичності у процесі акультурації, пов'язував асиміляцію із відмовою від статусу меншини, подоланням комплексу меншовартості. Асиміляція може бути *повною*, коли домінуюча група приймає новачка, або *неповною*, коли той відмовляється від колишньої групи, але нова група його не приймає. Г. Теджвел виділяє також *пассинг* – проходження однієї культури крізь іншу із сепарацією культур, коли вони відторгнені одна одною. На відміну від цього *акомодацією* називається підтримка власної ідентичності, змагання, конкуренція різних груп за окремими аспектами їхніх цінностей. Своєю чергою *інтерналізація* означає присвоєння статусу нижчої вартості. Виділені Г. Теджвелом моделі розкривають різноманітність шляхів міжкультурної інтеграції, які можуть бути прийнятними для обох спільнот, поєднаних міграційним процесом.

Стихийний розвиток територіальних спільнот здійснюється як досить повільний та нецентралізований процес, заснований на багаторазовому повторенні окремих дій та множинному переповіданні інтерпретацій найбільш значущих із них. Завдяки такому поділянню подій членами спільноти складається осередок, внутрішнє тло її існування. На пізнішому історичному етапі, коли спільнота усвідомлює власну мету, поділену всіма її членами, та висуває завдання упорядкування власного життя, вона набуває якості громади. При цьому усвідомлення громадою себе як окремої сутності неможливе поза міжгруповою взаємодією і розгортанням іншого модусу владно-підвладних стосунків – *узалежнення* [240]. Саме опираючись зовнішньому узалежненню, сепаруючись від нього, громада усвідомлює власну окремість. Цей філогенетичний екскурс

окреслює загальний фон для тих процесів, що розвиваються в сучасній територіальній спільноті у відповідь на міграційні виклики.

В соціальній психології нинішніх територіальних громад тісно переплетені організаційні (забезпечення життєвих потреб спільноти у взаємодії її членів) та агенційні (взаємодія суб'єктів ініціативи щодо змін), економічні та владно-політичні аспекти (як у внутрішньогруповому, так і міжгруповому контексті). При цьому владно-політичні аспекти стосуються насамперед прийняття рішень, права публічного оцінювання (в тому числі через ЗМК), контролю та розподілу ресурсів. Міграційні процеси впливають на розвиток територіальної спільноти в усіх її аспектах. Навіть якщо мігрує окрема людина або окрема сім'я, розглядаючи процеси взаємодії у приймальній спільноті, ми маємо зважати на те, що міжгрупова взаємодія розгортається за посередництва окремого суб'єкта, який сам може брати на себе повноваження представляти свою культурну групу.

Центральна частина адаптаційних процесів для міграційної спільноти полягає у створенні власного соціального оточення. Адже однією із втрат мігрантів є втрата основи смислоутворення, яка існує у вигляді суспільного контексту попереднього суспільства. Не всі мігранти бажають брати участь у формуванні такого оточення, досить часто вони насамперед шукають можливості влиття у ширшу громаду. Останнє створює можливості для соціальної мобільності та швидшого отримання позитивних досягнень, але, з іншого боку, може супроводжуватися втратою контактів із попередньою громадою, породжувати відчуття себе як запроданця або ілюзії амбівалентного ставлення з боку приймальної громади. Соціальне оточення мігрантської спільноти як захисний механізм, своєрідний буфер від зовнішніх стресорів забезпечує контекст, в якому ідентичність дістає підтвердження, а необхідні навички можуть вільно розвиватися.

Стосовно розвитку територіальної громади в умовах пригнічення, наслідків расової дискримінації або колонізації демонструє свою корисність модель *соціополітичного розвитку громади* Р. Вотса [189]. Дослідник вважає, що ініціативи суспільства щодо допомоги мігрантській громаді (в її самопобудові та інтервенції в ідентичність її членів) повинні засновуватись на протистоянні негативним стереотипам, похідним від расової та класової позицій мігранта. В якості важливої частини роботи із розвитку громади розглядається забезпечення обізнаності її членів у соціальних та політичних процесах, які впливають на громаду та окремого індивіда. Допомога громаді спрямовується на подолання інтерналізованих громадою та засвоєних окремими індивідами *стереотипів меншовартості*. Р. Вотс виділяє кілька послідовних стадій розвитку соціополітичної свідомості: *акритичну*

(засвоєність відчуття меншовартості та безвладності), *адаптивну* (намагання зберегти позитивний смисл себе через стратегії акомодациї або асоціальні засоби), *передкритичну* (розвиток сумнівів щодо адаптації), *критичну* (розвиток розуміння сил, які утримують пригнічення), *звільнену* (залучення до соціальної активності). Цими стадіями описується логіка подолання комплексу меншовартості мігранта.

Як бачимо, саме усвідомлення та дія забезпечують результат, тобто звільнення від негативних стереотипів, які міграційна спільнота вносить у більш широку громаду і тому лише ізсередини може їх подолати рефлексивним шляхом переосмислення. Р. Вотс зосереджується на напрямку впливу та логіці перетворень, а ми зі свого боку підкреслимо, що засоби та способи втілення цієї логіки можуть бути досить різноманітні й мають обиратися з урахуванням специфіки міжгрупової взаємодії в тій чи іншій конкретній спільноті. Одне залишається істотним: будь-які підтримувальні дії, афірмаційна політика тощо не можуть забезпечити подолання комплексу меншовартості без усвідомлення громадою себе як звільненої від колишніх стереотипів.

Звичайно, у відповідь на міграційні процеси приймальні громади запроваджують систему соціальної підтримки, спрямованої на допомогу індивідам та громадам пристосуватися до змін. Саме ці структури насамперед стають агентами впливу на мігрантів та мають забезпечувати їх звільнення від стереотипів. Проте підготовка соціальних працівників цих служб (зокрема в Україні) недостатньо акцентує увагу на розвитку рефлексивних здібностей та навичок реконструкції стереотипів громади. Рефлексія як професійна компетенція соціального працівника необхідна для глибокого розуміння мігрантської спільноти, формування уміння вичленити стереотипи в неявному знанні мігрантів. Саме ці компетенції працівників соціальних служб мають стати ключовими для розвитку територіальних спільнот у контексті міграційних процесів.

Разом із тим у дискурсі приймальної громади в особі політиків (із помноженням ефекту через ЗМК) та звичайних її членів можна знайти великий спектр негативного ставлення до іммігрантів. Це стосується як Австралії, Америки, так і країн Європи [162]. Пояснювати це лише ксенофобією або расизмом було би спрощенням. Більш глибоко ці феномени пояснюються *теорією реалістичного групового конфлікту* [161] – через інструментальну модель групового конфлікту, засновану на уявленні про конкуренцію груп в умовах браку ресурсів. Саме це сприйняття, базоване на уявленнях про ієрархічно побудований соціальний світ, впливає на міжгрупові відносини, визначаючи відторгнення приймальною громадою новоприбульців, відбивається в етнічній упередженості до мігрантів та побутовій дискримінації.

Загалом корені напруженості у міжгрупових відносинах можуть бути віднайдені у явищі так званого *культурного расизму* [91], прихованого в колективних схемах, стереотипах та ідеологемах домінантної спільноти. Напрямок впливу такого стереотипного уявлення про інших на ставлення до них пролягає від дистанціювання через маргіналізацію аж до дегуманізації. Згадані теорії знаходяться на межі психології спільнот та сучасної когнітивної психології. Зауважимо, що одним із засобів впливу на формування колективних уявлень та інших когнітивних структур членів громад стає сьогодні медіаосвіта, потенціал якої ще недостатньо використовується в контексті допомоги розвиткові громад.

Одним із викликів сучасності, пов'язаним із міграційними процесами, є необхідність оволодіння громадою проблемами своєї мультикультуральності. Якщо раніше громада, територіальна спільнота загалом окреслювалася збалансованою системою цінностей, забезпеченою механізмом їх самовідтворення через колективну пам'ять та систему міжгенераційного передання досвіду (із регульованим конфліктом поколінь) тощо, то сучасний світ вносить зміни в існування спільнот. Більшість із них розвиваються в напрямку полікультуральності, що або призводить до ескалації міжгрупових конфліктів (навіть загостреної у формі тероризму), або має бути розв'язане створенням спеціального формату позаконкурентної міжгрупової взаємодії. При цьому ці формати – конкурентний і позаконкурентний – мають співіснувати, розведені у свідомості членів громади, наприклад, як індивідуальна конкуренція та громадське співіснування. Можливі й інші варіанти розрізнення одночасно існуючих аспектів відносин у свідомості громади та окремих її представників. У термінах Г. Теджвела необхідно концептуально розвинути такий полюс акультурації, як пассинг, вільне проходження однієї культури крізь іншу. Причому доцільно розглядати цю модель не тільки як основу сепарації, а й як один із варіантів неконкурентної інтеграції в одному часі й географічному просторі.

Однією з підтверджених форм мультикультуральності на європейських теренах є багатомовність (мультилінгвізм – на рівні спільноти, полілінгвізм – у межах індивідуального суб'єкта), яка підтримується на рівні державної, освітньої, муніципальної політики. Багатомовність є частиною загальноєвропейської ідентичності і за даними багатьох досліджень чітко корелює з економічною успішністю бізнес-компаній. Одним із показників багатомовності є мови мігрантів, доступні для вивчення в територіальній спільноті.

Трансформація уявлень про світ також видається одним із напрямів, життєво необхідних для розвитку будь-яких громад, в тому числі територіальних спільнот, у контексті міграційних процесів. Спрощення

уявлень, їх стереотипізація стають причинами ускладнених міжгрупових стосунків в оновлюваних завдяки міграційним процесам територіальних громадах. Саме тому складається враження кризи спільнот, яка набирає обертів у протиріччі між зростаючою мобільністю, полікультуральністю та обмеженими можливостями традиційних систем репрезентацій, які спрощують міжгрупове світосприйняття. Цей конфлікт примушує суспільство піднятися до нового рівня рефлексії, в тому числі в розумінні методів і технологій розвитку територіальних спільнот у напрямку звільнення та благополуччя.

Емпіричне підтвердження ролі рефлексії в успішності адаптації мігрантів було отримано нами у тренінговому проєкті «Рефлексивна подорож», дизайн якого полягав у забезпеченні синхронізації і десинхронізації досвіду туриста з місцевою територіальною спільнотою з інтенсивною рефлексією цих аспектів за допомогою процедур групової рефлексії. Подорож було організовано за маршрутом Україна – Греція і в зворотному напрямку. Глибина переосмислення проблем мігрантів, які стали доступні для комунікації внаслідок участі в проєкті, змінила самовизначення молодих учасників проєкту щодо намірів імовірної трудової міграції підвищили усвідомлення цінності власної первинної територіальної спільноти.

Таким чином, проведений аналіз свідчить про вагомую роль рефлексивних властивостей територіальної спільноти у подоланні розривів спільного досвіду, викликаних міграцією окремих членів локальної спільноти на іншу територію. Механізм розвитку територіальної спільноти через міграційні процеси має рефлексивну складову, здатну до капіталізації.

5.2. Використання інтеграції територіальних спільнот як групових суб'єктів демократичних перетворень

Дослідження феноменів та механізмів інтеграції первинних територіальних спільнот стає особливо актуальним у зв'язку із сучасними демократичними перетвореннями в Україні, прийняттям ряду нових законів стосовно землі, комунальної власності тощо.

У цьому підрозділі ми розглянемо інтеграційні особливості територіальних спільнот в умовах великого українського міста, а також спробуємо висвітлити групові соціально-психологічні феномени поведінки, рефлексії членства та прийняття рішень в контексті політичної взаємодії групових суб'єктів.

Аналіз соціально-організаційних чинників політичного вибору та взаємодії, що має досить тривалу історію, втім, характеризується «тишею» наукового соціально-психологічного підходу. Знання в цій сфері дуже близькі

до ресурсів влади й через те переважно закриті для широкого загалу громадян. Опис соціально-психологічних феноменів у сфері організаційних впливів на виборців можемо знайти хіба що в історичних джерелах, присвячених партійній розбудові, агітаційно-пропагандистській роботі тощо.

Щодо історії питання варто звернутися і до узагальнень закордонних авторів, які розкривають зв'язок між різними спільнотами, організаціями та політикою саме у певній ретроспективі. Так, у збірці «Американське суспільство і політика» [6] описується соціально-організаційний феномен мобілізації виборців. «Політична мобілізація, – пишуть автори, – це процес, у ході якого політики чи активісти організують та згуртовують потенційних виборців на підтримку кандидата або програми... Навіть у демократичному суспільстві мобілізація – це не спонтанний процес. Політична система не є зібранням рівних громадян, які просто скупчуються довкола спільного почуття. Це система влади, в якій політики і активісти, що мають нерівну владу, змагаються, щоб здійснити дії, отримуючи певні наслідки, а інші дії зробити неможливими» [6, с. 216]. Таким чином, організаційні впливи виступають механізмом конвертування влади різних спільнот у мобілізувальний вплив на окремого виборця.

Загальна схема мобілізації виборців із використанням соціально-організаційних механізмів опрацьована вже досить давно (в Америці, зокрема, в 1870–1930-ті роки). То були часи залучення робітничих організацій до політичного процесу, часи, коли політична вага навіть найбільшого заводу була значно меншою за владним ресурсом, ніж окреме слово члена міської управи, коли навіть скромні політичні дії потребували значної екстенсивної підтримки. «Організаційна потуга стартувала із жменьки активістів і, спираючись на цілу низку малих перемог, поступово притягувала дедалі більше послідовників, вибудовуючи довіру» [6, с. 217]. Феномен довіри виборця займає ключове місце і в сучасному політичному процесі. Окремої уваги заслуговує орієнтація на події місцевого значення, звичного соціального середовища як привід для старту мобілізаційних зусиль.

Загалом використання соціально-організаційних механізмів вело до значного зростання коштів на проведення ефективної мобілізації виборців. Тільки зайнявши певну нішу у структурі влади, та чи інша політична сила отримувала можливості успішної мобілізації у майбутньому. Механізми ресурсової вартості характеризують і сучасну взаємодію суб'єктів боротьби за владу в політичному просторі. З розвитком демократії цінність політичної діяльності, спрямованої на мобілізацію виборців, зростає.

Як зазначалося, об'єктами нашого дослідження виступають первинні територіальні спільноти – об'єднання за місцем мешкання. Найменшою одиницею інтеграції на сьогодні є *громада співвласників багатоквартирного*

будинку. Саме вона може бути розглянута як модель територіальної інтеграції, в ході якої отримують розвиток свідомість та самосвідомість громади. Які суттєві характеристики територіальної спільноти можна виділити на стику правового і соціально-психологічного простору її існування? Адже нині територіальна громада не є лише фізичною територією або скупченням мешканців: вона існує саме завдяки соціальному перетину психологічних, побутово-економічних та юридичних засад.

Загальна схема організаційного впливу, тобто прив'язування до місцевих проблем і розбудова саморозширювальної мережі довіри всередині спільноти, зберігається в якості моделі мобілізації активності електорату з опорою на інші спільноти. Процеси мобілізації та інтеграції спільноти взаємодіють як взаємно опосередковані: політична свідомість виступає як результатом політичної мобілізації, так і її причиною. Прикладом цього зв'язку можна вважати доместикацію (удомашнення) політики, пов'язану із залученням до неї жінок шляхом поліпшення добробуту їх та їхніх родин, громади в цілому. Хоча це переважно стосується американської історії, копіювання якої на наших теренах може бути помилковим. До того ж у сучасному світі дедалі більшого впливу на політичні рішення набувають бізнес-спільноти – попри їхню інституціональну фрагментарність.

У середині 1960-х років у межах тодішніх суспільних рухів розвивається теорія мобілізації ресурсів, у 70-х роках вона оформлюється як *теорія колективних дій* [124], у якій групова організація визнається головною детермінантою процесу мобілізації. Традиційно ця теорія розглядає колективних діячів, які змагаються за владу, в контексті різних інституцій суспільства, тобто вона описує ці процеси на рівні макроаналізу. Лише у 80-х роках починають аналізувати й мікропроцеси, а саме логіку прийняття колективних рішень. Одним із об'єктів досліджень стає рекрутування в релігійні організації (як саме людина приймає рішення про вступ, як саме організація змінює особистість). Розглядаються чинники процесів мобілізації: а) добір, селекція вигоди, яка надається раціонально налаштованому індивідові; б) доволі мала чисельність групи, аби вигода для індивіда була вища, ніж витрати на захист «колективного добра»; в) наявність у групи привілеїв, які зменшують витрати на колективний добробут.

Як ми бачимо, у теорії мобілізації аналізується насамперед баланс ресурсів індивіда і спільноти. Щоб суспільний рух розвивався, підкреслює теорія, мають бути *підприємці руху* – індивіди, які особисто вмотивовані, наприклад, кар'єрними можливостями. Впливати на потенційних учасників руху такі підприємці можуть, змальовуючи «колективне зло» – ситуацію, яка ще не існує, але може статися (наприклад, екологічні катастрофи, насильство

над правами людини тощо). В таких ситуаціях різниця між колективним та індивідуальним злом стирається і баланс може бути досягнутий значно легше, ніж при змальовуванні колективного добра. Основним бар'єром для розвитку руху слугує відчуття придушення свободи, яке може охоплювати індивідів при їх залученні до внесків у діяльність руху.

У ході порівняння різних спільнот в експериментах на підтвердження теорії мобілізації було помічено різницю між комунальними та асоціативними організаціями [6]. Громада як мала неформальна солідарна група виявилася інстинктивно *реактивною*, спрямованою на *захист автономності* – на відміну від великих асоціацій, спрямованих на впровадження змін. Використання великими асоціаціями засобів масової інформації на відміну від спілкування «обличчям до обличчя» у громаді приводить до зміни балансу ресурсів на користь асоціацій. Другим важливим феноменом, пов'язаним із територіальністю спільнот, є *інертність* спільноти, що проявляється як звичка її членів, потреба зберігати сталість свого буття. Традиційно характеристика інертності пов'язувалась із селянством, але було доведено, що вона властива й мешканцями міст та мегаполісів. Це, безперечно, не відміння феноменів динаміки спільнот, які стають предметом дослідження цілої галузі розвитку спільнот, фахівці якої об'єднані у Міжнародне товариство розвитку громад (Community Development Society) від 1970 р.

Звертаючись до сучасного стану українського суспільства, зауважимо, що реальність громад, базованих на принципі об'єднання мешканців, котрі проживають на одній локальній території, використовується як мобілізаційний ресурс впливу на політичне самовизначення особистості. Яскравим прикладом цього виступає введення до програм кандидатів на виборчих перегонах усіх рівнів суттєвої кількості тем, пов'язаних із потребами виборців саме як членів територіальної громади.

Наведемо деякі результати аналізу матеріалів одного виборчого округу до Київради 2002 р. У Голосіївському районі: зареєстровано кандидатів – 21, аналіз проведено на агітаційних матеріалах 14 кандидатів, які були зібрані у поштових скриньках виборцями двох багатоквартирних будинків округу (всього 38 одиниць аналізу). В матеріалах лише двох кандидатів не позиціонувалися прямо потреби, пов'язані із територією проживання. Варіанти формулювань, що стосувалися потреб мешканців, такі:

- ремонт і належний рівень експлуатації житлового фонду, покращення транспортного забезпечення, створення місць відпочинку у промисловій зоні;
- створення будинкових рад, затвердження на архітектурно-містобудівній раді проектно-кошторисної документації щодо ремонту; оформлення необхідних документів на право користування землею;

– реалізація програми технічного оснащення будинків, благоустрій куточків відпочинку, ремонт парадних, фасадів, асфальтування прибудинкових територій;

– встановлення в кожній квартирі газових, теплових та водолічильників;

– прийняття до комунальної власності району будинків, які належать відомствам, та проведення в них необхідних ремонтних робіт;

– запровадження системи жорсткого депутатського контролю за якістю комунальних послуг, активізація діяльності будинкових рад;

– комплексний ремонт комунальної інфраструктури (каналізації, тепло- і водопостачання); благоустрій прилеглих до будинків територій, їх додаткове озеленення та освітлення, заміна контейнерів для сміття, влаштування бюветів, майданчиків для сімейного та дитячого відпочинку, відведення місць для вигулювання собак; створення територій для паркінгу автомобілів, які б не зашкоджували мешканцям виборчого округу (з рекламних матеріалів кандидата, який переміг у виборчих перегонах).

Як бачимо, більшість формулювань використовують такий засіб мобілізації, як змальовування конкретних негараздів або ж майбутнього «колективного добра», але без розгляду балансу між індивідуальним і колективним.

В якому ж стані перебуває свідомість територіальної громади в Україні, чи достатньо інтегрована спільнота для того, щоби впливати на окремого виборця, чи виступає вона суб'єктом політичного процесу? Чи динамізуються процеси інтеграції у зв'язку із прийняттям законів про територіальне самоврядування, об'єднання співвласників, реформу комунальної власності?

Цикл проведених у 2002 р. глибинних інтерв'ю лідера одного із товариств співвласників житла в Оболонському районі Києва та трьох фокусованих інтерв'ю 35 мешканців району показав, що потреби *збереження власності та забезпечення комфортності побуту* є провідними в усвідомленні можливостей територіальної громади. При цьому рівень поінформованості мешканців щодо власних прав і можливостей дуже низький. Взагалі їхні уявлення про складові життєзабезпечення громади видаються спрощеними: мешканці, зокрема, не орієнтуються в наявності різних суб'єктів виконання комунальних послуг, сприймаючи ЖЕКи як єдиного виконавця. Існує помітна диференційованість щодо сплати/несплати комунальних послуг, причому безпорадність виявляють як ті, хто не сплачує, так і ті, хто не знає, як вплинути на них. Колізія ще не набрала конфліктного характеру, але напруженість доволі висока. Разом із тим результати дослідження засвідчують, що інформування про реальні здобутки окремих товариств співвласників житла сприяє активізації населення в цілому.

Таким чином, проведений аналіз свідчить про наявність у територіальній спільноті діалогів між різними суб'єктами, спрямованих на усвідомлення інтересів громади, використання образу потреб громади у політичних комунікаціях і організаційно-економічних аспектах життя мешканців на спільній території. Це дає підстави вважати продуктивною стратегію рефлексивного наснаження лідерів місцевих громад для організації взаємодії з мешканцями задля розвитку рефлексивної потужності територіальної спільноти в переосмисленні колективних дій. Умови продуктивного залучення членів місцевої громади до взаємодії на прикладі політичної участі буде розглянуто нижче.

5.3. Колективна участь як механізм розвитку територіальної спільноти

У концептуальному апараті політичної психології поняття політичної участі займає особливе місце. У ньому відбивається вся складність і суперечливість розвитку галузі на перетині політичних і психологічних наук. До середини 1950-х років політична участь вивчалася західними соціологами переважно як участь у державному управлінні та виборах. Поступово дане поняття набуває наукового статусу і входить до числа ключових категорій чотирьох соціологічних концепцій: демократії, модернізації, політичної культури і масового суспільства. Вперше ґрунтовний аналіз цієї категорії дали Г. Алмонд та С. Верба, кваліфікуючи її як показник політичної культури.

Посилення інтересу до політичної участі саме в цей період було не випадковим з кількох причин: по-перше, з огляду на необхідність пояснення політичних процесів у країнах, що звільнилися від тоталітаризму й вступили на шлях модернізації; по-друге, унаслідок зміни методологічної парадигми в американській політичній соціології (від аналізу інституціональних структур до дослідження політичної поведінки) і, по-третє, як результат політичної практики західних демократій в напрямку розбудови громадянського суспільства. Відтоді в західній соціології та політології накопичено чималий досвід і традиції досліджень політичної участі. Що ж до психологічного розуміння даного явища, то воно вельми складне й показує переплетіння дослідницьких інтересів дотичних наук, котрі в міждисциплінарному просторі вивчають цей феномен.

Участь як форма демократії. Відомо, що в політичних науках категорія політичної участі нерозривно пов'язана з розвитком демократії як політичної системи. Так, концепція *демократії участі* (партисипативної демократії) надає особливого значення феноменові участі громадян у політичному житті. Рядові

громадяни «скоріше керують самі собою, ніж через обрання представників... це радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім'я громадян» [227, с. 33]. Концепція партисипативної демократії сформувалася в 1960-х роках одночасно з приходом у політичні науки поведінкового підходу та інституціоналізацією політичної психології як окремої галузі. Соціальними умовами формування цієї концепції було яскраве втілення феномена політичної участі у практиці інтенсивних студентських заворушень і молодіжних рухів того часу. Автором концепції вважається американський вчений Л. Мілбрет [114], надалі її розробляли С. Верба, Н. Най, С. Макферсон, К. Пейтмен та ін. [38].

Основним ціннісним імперативом демократії участі виступає активне залучення членів громади не лише до голосування на виборах представницької влади, а й до інших форм масової участі, у тому числі до власне політичного процесу: підготовки та прийняття політичних рішень, їх упровадження в життя, контролю за діями посадових осіб і т. ін. Політична участь громадян має запобігати зловживання владою, бюрократизації суспільства, сприяти більш повному відображенню інтересів різних його верств, подоланню відчуження індивіда від влади тощо. Політична участь розглядається як основа розвитку сучасного громадянського суспільства. Саме в різних формах політичної участі може бути врахована психологія людини як самодетермінованого суб'єкта незалежно від того, яке місце у політичній ієрархії вона посідає.

Участь: розширене тлумачення як поведінки. Попри те, що термін політичної участі використовується в межах політичних наук як характеристика механізмів сильної демократії та громадянського суспільства, існує й більш розширене його тлумачення: це «дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності» [227, с. 51]. У такому розумінні поняття політичної участі характеризує лише ординарну взаємодію елементів політичної системи і, відповідно, втрачає своє якісне наповнення та певне ідеологічне забарвлення як механізм партисипативної демократії. Таким чином, ми окреслили першу зону омонімічної невизначеності, що потребує чіткого з'ясування, про які саме реалії веде мову дослідник: про загальні механізми взаємодії суб'єктів у будь-якій політичній системі чи про особливу форму демократії політичної участі та притаманні їй феномени і дії певних суб'єктів.

Водночас у політичній психології виникає складність у вибудовуванні зв'язків політичної участі з традиційними психологічними категоріями, дотичними до політики, а саме: політичної поведінки, політичної активності, політичної діяльності. Вихід із цієї, другої, зони невизначеності стає можливим завдяки психології, яка накопичила достатній досвід розвитку концептуального апарату, заснованого на конструктах, що позначають континуум

феноменологічної реальності між крайніми полюсами проявів. Якщо розглядати політичну участь як конструкт у широкому розумінні, то це буде континуум феноменів взаємодії суб'єктів політичної системи, один із полюсів якого утворюють форми, характерні для партисипативної демократії. На іншому ж полюсі розташовуватимуться такі форми, що умовно можуть позначати феномени відсутності дій із боку частини суб'єктів політичної системи, зокрема вияви політичного абсентеїзму (коли громадяни не беруть участі в голосуванні), відчуження від влади, байдужості до політики, аномії (відсутності уявлень про політику) тощо. На позначення цього конструкта пропонуємо використовувати термін «політична поведінка», а «не політична участь». Це дасть змогу запобігти змішуванню протилежних полюсів реальності та уникнути лінгвістичного парадоксу, коли політичною участю називаються і участь, і неучасть. Додаткові аргументи на користь такої пропозиції наведено нижче, де аналізується співвіднесеність понять політичної діяльності та політичної поведінки.

Тож політична участь у специфічному розумінні окреслюватиме особливу якість взаємодії суб'єктів у межах демократичного суспільства, спрямовану на реалізацію ціннісного імперативу партисипативної демократії. Абсентеїзм як відсутність індивідів у певному місці в певний час (наприклад, під час голосування) і пов'язане із цим невиконання ними певних суспільних функцій (здійснення політичного вибору представника своїх інтересів до владної структури) визначатиме протилежне політичній участі поняття. Розгортаючись у різних формах, політична участь індивідів залежатиме від політичної культури певного суспільства, в якій ті чи інші форми будуть більш або менш прийнятними. Поняття політичної участі застосовне до дій індивідів, груп, спільнот, які прилучаються до взаємодії у сфері політики, щоб тим чи іншим чином (своєю підтримкою чи, навпаки, протестом) вплинути на існуючу систему влади в суспільстві.

Участь і діяльність. Поняття політичної участі, як зазначалося, пов'язане з категоріями діяльності та активності. У вітчизняній психологічній науці однією з основних категорій є діяльність як активна взаємодія з оточенням, у ході якої жива істота постає як суб'єкт, котрий цілеспрямовано впливає на об'єкт, задовольняючи таким чином свої потреби [433, с. 91]. Перетворення категорії діяльності на центральну в радянській психології пояснюється превалюванням матеріалістичної методології, що постулювала принципи діяльнісного опосередкування свідомості, міжособових стосунків тощо. Формування і розвиток індивідуальних та групових психічних явищ розглядалися виключно в діяльності й відтворювали у своїй структурі й динаміці основні її властивості.

Саме цією усталеною традицією пояснюється те, що чимало дослідників визначають політичну участь саме у діяльнісному дискурсі. Так, наприклад, О. Мелешкіна бачить політичну участь як «більш-менш регулярне і, зокрема, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, за допомогою якого громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень» [357, с. 154], а О. Чемшит – як «будь-яку дію чи бездіяльність, спрямовану на зміну чи збереження чинного способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства» [502, с. 254].

Можна погодитись із В. Бортніковим, що на сучасному етапі розвитку науки найоптимальнішим варіантом співвіднесення категорій «політична участь» і «політична діяльність» можна вважати такий: «політична діяльність індивідів може здійснюватись як політична участь і політичне функціонування. Політична участь охоплює непрофесійну сферу політичного життя суспільства. Політичне функціонування ж сукупно означає професійну політичну діяльність» [227, с. 53]. Щоправда, сам автор наголошує на певній умовності такого твердження, адже в політиці не завжди вдається провести чітку грань між професійною і непрофесійною діяльністю. Крім того, протиставляти суб'єкти (громадянина і професійного політика) через їхню належність до різних сфер також некоректно, адже будь-який політик є громадянином, тобто, здійснюючи професійну політичну діяльність, він тим самим реалізує певну форму політичної участі. «Функціонування» також належить до загальноновживаних термінів і може використовуватися не тільки у значенні «функціонерства» як виконання елементом системи певної функції. Утім, попри всі наведені обмеження розгляд політичної участі як однієї з форм політичної діяльності може бути прийнятним у межах діяльнісного підходу (наприклад, для аналізу структури чи мотивації політичної участі) або в межах протиставлення таких суб'єктів політики, як владна еліта і маси.

Дуже часто, розглядаючи політичну діяльність, розрізняють широке і вузьке тлумачення цього поняття. Політична діяльність у широкому значенні – це діяльність політичної сили як важливого елемента політичної системи (легальної влади), що спрямовує життя соціуму. Політична діяльність у вузькому розумінні – це активність суб'єктів, пов'язана з реалізацією їхніх інтересів у суперництві з іншими суб'єктами з метою представництва в органах управління.

Ми пропонуємо тлумачити політичну діяльність як обстоювання певних інтересів у спільноті, що передбачає взаємодію з різними партнерами. Ця діяльність охоплює усвідомлення своїх інтересів і розробку плану втілення їх у життя, створення умов для реалізації цих задумів і конкретні дії щодо їх виконання. Проводити свою політику – означає бути владним, тобто мати у

своєму розпорядженні ресурси (матеріальні, організаційні, ідейні). Оскільки владу можна розглядати як механізм організації групи в єдине ціле і/або відповідну структуру, що здійснює цю функцію, то політична діяльність поряд із публічними, інституціональними засобами впливу на ситуацію передбачає і неформальні взаємодії всередині організації, приховані від стороннього спостерігача. Який із цих засобів матиме більше значення, а значить і вплив, залежить від устрою спільноти, її історії і традицій, здійснення управлінських функцій інституціональною системою влади тощо.

Існують й інші варіанти співвіднесення понять політичної діяльності та політичної участі. Так, В. Бебик вважає, що політична діяльність може здійснюватися на громадських або на професійних засадах. Зауважимо, однак, що такі спроби виходять за межі політико-психологічного трактування категорій, оскільки залучають в якості критеріїв розмежування економічні реалії (чи сплачується винагорода за політичну діяльність, чи ні). Такі підходи не можуть вважатись оптимальними в розв'язанні науково-термінологічної проблеми.

Варто наголосити, що в українській політичній психології є тенденція такого визначення політичної участі, яке розширює межі діяльнісного дискурсу. Зокрема, М. Пірен тлумачить політичну участь як «залучення членів соціально-політичної спільноти до наявних усередині неї політичних відносин і структури влади» [416, с. 62]. Цей варіант суголосний з англійською традицією, у межах якої розглядається низка близьких до участі (participation) термінів: політичне залучення (involvement), політична зайнятість (engagement), активізм (activism), мобілізованість (mobilization) тощо. Слід зважати і на цю зону термінологічної невизначеності, зумовлену лінгвокультуральним походженням джерел, які визначають особливості наукового дискурсу. Так, в англійській традиції та у більшості перекладів терміни «діяльність» і «активність» (від англ. activity – діяльність) використовуються як синоніми.

Участь і активність. Змістове наповнення поняття «активність» залежить від контексту розуміння політики загалом. Сьогодні найбільш поширеними є два погляди на зміст політики. Перший ґрунтується на твердженні, що цим змістом виступають відносини між соціальними групами з приводу завоювання, утримання і використання державної влади. Другий погляд визначає основний зміст політики як розв'язання проблем формування, узгодження і представництва суспільних інтересів. Залежно від того, яке розуміння береться за точку відліку, поняття політичної активності розглядається або в контексті психологічних характеристик, закономірностей та феноменів політичного лідерства, професійної політичної діяльності (перший погляд), або ж у контексті психології політичної залученості різних

соціально-демографічних груп (другий погляд). Проте у кожному випадку наголошується на відповідному змісті та особливостях мотиваційно-цільового, операціонального і результуючого компонентів політичної діяльності.

У соціальній психології поняття «активність» вживається, коли йдеться про: а) спосіб існування, вияву особистості чи групи (тобто активність розглядається як атрибутивна властивість, невід’ємна риса індивідуального і колективного суб’єктів); б) властивість, рису, характеристику особистості чи групи або ж їхніх дій, діяльності, поведінки. У цьому разі «активність» поляризується з «пасивністю», відтак виділяються активні й пасивні групи, активна й пасивна поведінка тощо.

Згідно з вітчизняною традицією пропонуємо під політичною активністю розуміти інтенсивність участі суб’єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності. Активність – це певний вимір, вісь, на яку можуть «насаджуватися» різні значення, що й слугуватимуть критеріями виділення різних форм політичної участі, про які йтиметься трохи нижче.

Участь і поведінка. Співвіднесення понять політичної участі та політичної поведінки потребує звертання до інших лінгвокультуральних джерел. Для англомовної політичної психології центральним концептом традиційно виступає поняття політичної поведінки (behavior), що охоплює всі види дій у політичній сфері (бездіяльність також вважається формою поведінки). Це й слугує основним аргументом для використання поняття політичної поведінки на позначення континууму і значного спектру всіх форм політичної участі в широкому значенні слова. Поведінка загалом визначається відносно категорії свідомості, характеризуючи зовнішні прояви людської активності. Під терміном «політична поведінка» розуміють як дії окремих осіб, так і масові виступи, як акції організованих суб’єктів влади, так і стихійні дії натовпу. У цьому полягає основна відмінність категорії поведінки від категорії діяльності, яка навіть у груповому вияві не втрачає цілеспрямованості і певної психологічної структури, залишається довільною, а не стихійною. Структура діяльності, крім зовнішніх компонентів (дії, операції), містить ще й внутрішні складові (потреби, мотиви, цілі), тоді як політична поведінка визначається як «сукупність людських дій (учинків), які спостерігаються зовні, у сфері розподілу та здійснення влади» [208, с. 209].

Політична участь у широкому розумінні збігається з поняттям політичної поведінки, особливо при розгляді різних її форм. Наприклад, голосування на виборах різного рівня (від національних до місцевих) розглядається як одна з головних форм політичної участі. Тож фактично дослідження політичної поведінки виборців розкривають механізми політичної участі в суспільствах, де голосування є формою участі громадян у політиці. Можна виділити два основні

напрями дослідження політичної участі, зумовлені практичними соціальними запитами: з'ясування механізмів прийняття рішення про участь у голосуванні (зменшення політичного абсентеїзму) та визначення детермінант політичного вибору певного кандидата.

Історично склалося так, що в західній політичній психології поведінка і свідомість виборця розглядаються насамперед під кутом зору визначення механізмів вибору певного кандидата. Існує три найбільш усталені моделі політичної поведінки, які розкривають зв'язок між свідомістю виборця і його діями: *соціологічна*, *соціально-психологічна* та *раціонально-поведінкова* (див., напр., аналіз Д. Позняка [419]).

Соціологічна модель хронологічно є найстарішою з представлених. Експериментальне дослідження проблеми поведінкових механізмів політичної свідомості виборців започаткували представники Чиказької соціологічної школи, де вже від 30–40-х років ХХ ст. проводилися прикладні наукові розвідки. Підсумком цих досліджень, невдовзі підтриманих співробітниками Мічиганського і Колумбійського університетів, стала так звана соціологічна теорія голосування [18; 96; 101; 290]. Прихильники цього напрямку дотримуються думки, що механізмами політичної свідомості є ідентифікація виборців із референтними соціальними групами (родиною, колегами тощо), прагнення індивіда приєднатися до більшості та певний тиск групи. Тож поведінка виборців тут істотно детермінована самою соціальною стратою, до якої вони належать, тобто характеристиками найближчого оточення. Провідна роль у дослідженнях соціологічної школи належить вивченню зовнішньої мотивації виборчої активності.

У соціально-психологічній моделі увага дослідників концентрувалася на глибинних психологічних детермінантах політичної активності виборців. В основу моделі було покладено ідею про те, що провідними механізмами політичної активності громадян є партійна або політична ідентифікація, ставлення до політичних платформ кандидатів (ідеологій) та їхніх персоналій і до подій дня. Першими у політико-психологічній практиці дію цих механізмів дослідили американські вчені А. Кемпбел і Ф. Конверс [27] у термінології соціальних настанов. Загалом соціально-психологічна модель підкреслює когнітивні чинники політичної поведінки, зокрема механізм соціальної категоризації, який полягає у спрощенні процесу соціального сприймання шляхом класифікації соціальних суб'єктів за певними спільними характеристиками. Ідеології використовуються як характеристики, котрі поділяють соціальний простір на «своїх» (ін-група) і «чужих» (аут-група), що відповідно слугує основним чинником вироблення ставлення (ін-груповий фаворитизм та аут-групова дискримінація) і здійснення вибору. Друга течія у

межах соціально-психологічної моделі спирається на досягнення психоаналізу і зосереджує увагу на вивченні групових та індивідуальних захисних механізмів для підтримання позитивних «Ми-образу» та «Я-образу» в політичній взаємодії. Важливу роль при цьому відіграють захисні механізми проектування, вміщення, ізоляції, компенсації, ототожнення, раціоналізації, ескапізму, перенесення та ін. Суттєвим ціннісним імперативом психоаналітичного підходу є визнання існування загрози у соціальній взаємодії, наявності ворожих суб'єктів; тому основними інструментальними засобами впливу стають формування і трансформація образу загрози чи ворога.

Третім напрямом, який дав змогу розширити розуміння проблеми поведінки виборців, стала теорія раціонального вибору, що являє собою синтез психологічних, соціологічних та економічних підходів до дослідження людської поведінки. У межах цієї теорії, що почала розроблятися ще в 1960-х роках, індивід розглядається як «максимізатор вигоди», що спрямовує свою поведінку, керуючись прагненням поліпшити по змозі свій моральний і матеріальний добробут [47]. Одним з орієнтирів морального добробуту є соціальне схвалення. Таким чином, можна виділити два ключові механізми політичної поведінки, які розробляються на основі даної моделі: егоцентризм, коли вибори виступають інструментом досягнення особистих цілей, і солідарність, яка спонукає індивіда голосувати певним чином в обмін на дружнє ставлення та емоційне схвалення референтних для нього осіб і груп.

Звичайно, наукові надбання політичної психології в дослідженні поведінки виборців не вичерпуються розглянутими моделями. Останнім часом з'явилися моделі, зумовлені потребами виборців у самоствердженні, концепції «ірраціонального вибору» та ін. [419]. В українській політичній психології означилася тенденція інтегративного підходу, згідно з яким наведені теорії розглядаються не як альтернативи, а як підґрунтя для об'єднання різних бачень реальності. Так, у дослідженнях мотивації політичного вибору, які протягом останніх трьох років проводяться Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, кожна з теорій робить свій внесок у розуміння мотиваційного розмаїття, оскільки пояснює електоральний вибір певної частини виборців.

Разом із тим у політичній психології набувають дедалі більшого масштабу дослідження інших, крім голосування, форм політичної участі. Вирізняють політичну участь активну і пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну. Особливо актуальною проблема класифікації форм політичної участі виглядає у світлі кроскультурної перспективи сучасних політико-психологічних досліджень.

Найбільш розлогою моделлю політичної участі, створеною українськими політичними психологами, є комплексна модель Л. Кияшко [302]. Це структурно-функціональна модель політичної участі, яка визначає взаємозв'язки її різних складових і придатна для аналізу соціально-політичних чинників участі молоді в політиці, зокрема соціально-психологічних. Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина в політичному процесі, а й водночас виступає дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

Створюючи модель політичної участі, українські дослідники спиралися на концепцію Л. Мілбрата [114], у якій розроблено типологію факторів, що є передумовами політичної поведінки та участі. Ці фактори розглядаються як результат дії різноманітних зовнішніх і внутрішніх стимулів. Типологія Л. Мілбрата – чотирікластерна класифікація. Системотвірними стають зовнішні (суб'єктивно-об'єктивні) групи факторів. Два зовнішніх рівні поділяються на: суб'єктивний, зумовлений безпосереднім особистісним оточенням, і об'єктивний, пов'язаний із зовнішнім середовищем, включно із соціоекономічними, соціокультурними, соціополітичними та іншими факторами. Внутрішні рівні типології Л. Мілбрата представлено суб'єктом та особистісними факторами політичної дії, які також поділяються на суб'єктивну групу, пов'язану з атитюдами, орієнтаціями і рисами характеру особистості, та об'єктивну групу факторів, представлених характеристиками соціально-економічного статусу особистості і вимірюваних соціодемографічними показниками (освіта, дохід, вік, національність, стать і т. ін.). Остання група розглядається як сукупність факторів, що визначають об'єктивно-особистісні ресурси суб'єкта політики.

На відміну від концепції Л. Мілбрата в українській структурно-функціональній моделі соціально-психологічними факторами, що впливають на політичну участь, визнаються об'єктивні: гендерно-вікові, соціально-економічні, середовищно-суспільні (мікросередовище – родина, друзі; макросередовище – місце проживання, територіальні громади тощо). До суб'єктивних факторів віднесено мотиваційно-ціннісні (мотиви політичної участі, ставлення до політичних рухів), конативні (вольові риси та навички політичної взаємодії), а також когнітивно-рефлексивні (ідеологічні настанови, стереотипи, фактори прийняття рішень щодо політичної поведінки).

У вимірі політичної активності політична участь поділяється на чотири рівні, що відповідають певним складовим: перший – політично-апатичний; другий – ситуативно-споглядальний (пізнавально-когнітивна складова), ситуативно-діалогічний (вербально-комунікативна складова), побутово-підтримувальний (поведінково-вольова складова); третій, відповідно до

складових, – пошуково-інформативний, дискусійно-регуляційний, нормативно-організаційний; четвертий – творчо-аналітичний, переконувально-впливовий, лідерськи-активізуючий. Рівні політичної участі корелюють із показниками мотивації (нігілістично-заперечувальної, індивідуально-егоїстичної, раціонально-прагматичної, соціально-альтруїстичної) та рівнями громадянської відповідальності (безвідповідальним, вибірково-ситуативним, ситуативно-прагматичним, усвідомлено-вчинковим). У такий спосіб було концептуально визначено матричну структуру політичної участі.

Така розлогість наведеної моделі, на нашу думку, є дещо надмірною, оскільки до поняття політичної участі введено, наприклад, інтерес до політики, а також такий когнітивний чинник, як політичні знання, що переводить проблему визначення чинників політичної участі в завдання виявлення взаємозв'язків між компонентами моделі. Зручна в інструментальному використанні, така модель, однак, хибує на згадані нами раніше зони невизначеності, що може утруднювати подальшу наукову комунікацію її розробників із представниками інших позицій. А втім, у ході дискусії належний рівень рефлексивної культури, що враховує термінологічні контексти і теоретичні обмеження, дасть змогу досягти порозуміння.

Разом із тим ще раз наголосимо на традиції розведення понять політичної участі (як певних форм активної дії громадян у сфері політики) та форм зайнятості в політиці, до яких відноситимемо споживання політичних новин, спілкування на політичні теми тощо. За межами специфічно і строго визначеної політичної участі традиційно залишаються соціальні настанови, політичні знання, громадська і соціальна пов'язаність суб'єктів, відчуття сенсу спільності, колективної ідентичності тощо. Для цих форм політичного залучення використовуватимемо поняття *психологічних ресурсів політичної участі* [83].

Одним із найбільших емпіричних досліджень політичної участі молоді став потужний проект Міжнародної асоціації з оцінювання освітніх досягнень, реалізований у 1999–2000 рр. Завданням проекту було вивчення ефективності громадянської освіти у 28 країнах світу (Австралія, Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Греція, Гонконг, Данія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Колумбія, Кіпр, Італія, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, США, Угорщина, Чехія, Чилі, Швеція, Швейцарія). Репрезентативними національними опитуваннями було охоплено понад 140 тис. юнаків і дівчат, що досягли віку 14 і 18 років (час першої участі у виборах).

Виявилося, що 80% 18-літніх планують брати участь у своєму першому голосуванні. Парадоксальним видається той факт, що у більшості країн виявлено велику розбіжність між планованим і реальним показниками електоральної політичної участі молоді, яка залежить від рівня політичної

культури країни. Відомо, що під час парламентських виборів у 2000–2007 рр. середній показник участі громадян країн Західної Європи становив 72,7%. Зауважено стабільну тенденцію зниження цього показника принаймні з 1960 р. (за цей період він упав майже на 10%) [445].

В усіх 28 країнах виявлено таку закономірність: що більше підлітки знають про демократичні інституції та процеси, то упевненіше вони планують свою участь у виборах, коли подорослішають. До того ж: що більше вони переконані в тому, що вчителі прищепили їм усвідомлення важливості участі у виборах, то активнішим стає їхнє бажання голосувати. Попри різні обставини в різних країнах спостерігається зв'язок між створенням сприятливого для дискусій клімату в класі та розвитком громадянських знань, зростанням залученості молоді до участі в політичному житті [182].

В усіх досліджуваних країнах половина випускників загальноосвітніх шкіл зазначила наявність власного інтересу до політики. Зауважимо, що в них він більш виражений, ніж у їхніх 14-річних співвітчизників. Характерно, що в більшості країн головним постачальником політичних новин є телебачення.

Факторний аналіз запитань, що ставилися в ході проекту, показав доречність використання чотирьох відмінних одна від одної шкал політичної участі.

Перша шкала стосується намірів брати участь у виборах. У розрізі міжнародної вибірки в середньому від 78% (серед 14-річних) до 85% (серед 18-річних) юнаків і дівчат планують стати виборцями. Діапазон показників тут досить широкий – від 97% для молоді Данії до 42% – Швейцарії.

Друга шкала демонструє активність участі молоді у громадських рухах: збирання підписів на петиціях, грошей на колективні потреби, участь у мирних масових політичних акціях тощо. Частка молоді, що має такі наміри політичної участі, значно менша: у середньому по вибірці вона становила трохи більше половини всіх опитаних (60% готові збирати підписи, 40% – гроші, 50% – брати участь в акціях). Відмінності між країнами за цими показниками досить істотні. Наприклад, лише 19% чеської молоді воліють брати участь у збиранні грошей на громадську благодійність (іще менша ця частка серед хлопчиків – 12%), тоді як кіпрські та чилійські підлітки готові до такої форми участі – серед них охочих 85 і 82% (а серед дівчат цей показник іще вищий – 89 і 85% відповідно). Це може бути пов'язано з тим, що за чисельністю благодійних організацій окремі країни можуть суттєво відрізнятися.

Третя шкала стосується конвенційної політичної активності, тобто інтегрує такі індикатори: а) членство в політичних партіях; б) листування з газетами щодо соціальних і політичних справ; в) готовність виступати кандидатом на виборах до органів місцевого чи міського самоврядування.

Рівень участі в такій формі значно нижчий: за міжнародною вибіркою він становить лише 10% для 14-річних і 9,7% для старших юнаків і дівчат. У чотирьох країнах (Данія, Кіпр, Чехія і Росія) дівчата виявляють більшу активність за цією шкалою, хоча середні значення гендерної різниці не виходять за межі 1%.

Четверту шкалу складають форми політичного протесту, що можуть бути незаконними: блокування транспорту, захоплення приміщень, політичні графіті тощо. Незначна частина підлітків, переважно хлопчики, зазначають, що вони бажали б долучитися до такого типу активності. У більшості країн ця шкала має найменші значення, але загалом у межах вибірки 10% молоді виказують свою готовність брати участь у блокуванні транспорту і близько 13% – у захопленні приміщень та розписуванні стін. Останнє виявилось більш прийнятним для 14-річних, ніж для старших учнів (з віком частка охочих знижується від 20 до 13%). Утім, це не свідчить про зменшення протестного потенціалу загалом, адже критичність ставлення до політики за цей час, навпаки, зростає, що підтверджується падінням рівня довіри молоді до органів державної влади. У межах четвертої шкали майже у всіх країнах (крім Швейцарії) дівчата менше, ніж хлопці, схильні до протестних форм політичної участі.

Міжнародна вибірка також відобразила залученість учнів до різних видів шкільної та позашкільної громадської роботи, дотичної до сфери політичної участі (волонтерські організації, шкільне самоврядування, громадська діяльність). Від 5 до 33% європейської молоді реально залучені до участі в учнівському самоврядуванні, молодіжних відділеннях політичних партій, екологічних організаціях чи об'єднаннях із захисту прав людини, у місцевих волонтерських групах тощо. Цей показник значною мірою залежить від особливостей політичної культури досліджуваних країн. Так, 67% школярів-кіпріотів брали участь в учнівському самоуправлінні, тоді як у Польщі цей показник становив лише 9%. Частка молоді, залученої до молодіжних відділень політичних партій, загалом по масиву досліджуваних країн не перевищує 10% (хоча знову ж на Кіпрі цей показник сягає 34%). Відсоток юнаків і дівчат, які беруть участь в організаціях із захисту навколишнього середовища, менше 20 у більшості країн, тільки в Польщі він складає 25. Найнижчий рівень участі молоді в різноманітних організаціях (до 10%) було зафіксовано в Естонії, Латвії, Росії та Польщі. У більшості країн дівчата беруть активнішу, ніж хлопці, участь у волонтерських організаціях. Простежується зв'язок між відкритістю шкільного (класного) середовища до дискусій і залученістю молоді до громадської роботи.

Загальний висновок цього масштабного міжнародного дослідження більш ніж очевидний: участь юнаків і дівчат у шкільному житті та залучення їх до

широкої мережі соціальних стосунків значно сприяють формуванню високого рівня їхньої політичної участі, коли вони стають дорослими.

Моделювання чинників, що визначають наміри молоді брати участь у виборах (за результатами досліджень у 13 країнах), дало змогу виділити три провідні, які мають приблизно однакову силу: 1) загальний рівень громадянських знань про функціонування і цінності демократії; 2) роз'яснювальна робота в школі щодо важливості участі в голосуванні; 3) інтерес до політики. Близька факторна структура, отримана для обох груп юнаків та дівчат, підкреслює провідну роль шкільного навчання у формуванні намірів політичної участі молоді. Значущість цих трьох факторів для передбачення рівня участі в майбутніх виборах зберігається практично в усіх досліджуваних країнах (за винятком останнього фактора – інтересу до політики, який виявився незначущим для Ізраїлю і Росії).

До чинників середнього рівня прогностичності можна віднести частоту перегляду новин по телебаченню і читання новин у газетах і журналах. Відкритість класного колективу для дискусій та участь у шкільному самоврядуванні справляють помірно позитивний вплив на рівень участі в майбутніх виборах. Родинна грамотність (наявність і обсяги домашньої бібліотеки), освітній рівень батьків, чисельність сім'ї не здійснюють прямого впливу на участь у виборах, але є важливим опосередковувальним чинником для першого фактора – формування громадянських знань.

Кроскультурне вивчення психологічних чинників і ресурсів політичної участі молоді порівняно з дорослим населенням показало, що молодь репродукує форми участі, характерні для політичної культури своєї країни. Тож особливості політичної участі дорослого населення України можуть дати уявлення про умови, в яких формується політична участь нашої молоді. Щоб з'ясувати це, скористаємося виділеною у згаданому міжнародному дослідженні факторною структурою. На жаль, Україна не брала в ньому участі, проте ми можемо екстраполювати результати численних вітчизняних опитувань.

Так, у моніторингових дослідженнях електоральних намірів українська молодь 18–25 років загалом суттєво не відрізняється від дорослого населення у своїх намірах брати участь у голосуванні. При цьому рівень участі юнаків і дівчат у діяльності громадських організацій дуже низький: лише 3,5% молоді віком від 18 до 29 років (загалом по вибірці цей показник становить 3,8%). Проте позитивом виглядає намір 46,1% молодих людей у майбутньому брати участь у роботі таких організацій (загалом по вибірці – 35,9%) [380].

Окреме місце в українській політичній психології відводиться аналізу участі в мітингах і демонстраціях, тобто мирних політичних акціях. Загалом готовність громадян брати участь у мітингах можна оцінювати як стабільно

високу – протягом 1998–2007 рр. цей показник не опускався нижче 31%. Не менш як 24% громадян готові також брати участь у демонстраціях. У листопаді 2005 р. (до річниці Помаранчевої революції) рівень готовності долучитися до масового мітингу сягав 48,9% [380].

За даними моніторингових досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, рівень протестної активності громадян протягом останнього десятиліття суттєво змінювався: кількість респондентів, що вибрали відповідь «Обов'язково візьму участь у масових виступах протесту, якщо вони спалахнуть у моїй місцевості», зменшилася від 23,5% у листопаді 2000 р. до 9,9% у грудні 2007 р. У тому самому році особисто погодились би взяти участь у страйках 16,8% опитаних громадян, у пікетуваннях місцевих та державних органів влади – відповідно 9,9 і 8,0%, у масових заворушеннях – 5,6%. Готовність до більш радикальних форм протесту виражена менше: у блокуванні шляхів сполучення погодились би взяти участь 3,9% опитаних, у захопленні приміщень органів влади – 2,6%, у голодуванні – 2,4% [380].

Дослідження чинників політичної участі молоді тісно пов'язане з вивченням причин абсентеїзму. З одного боку, в демократичному суспільстві людина має право вільно вибирати форми своєї політичної поведінки, тому певний рівень абсентеїзму є ознакою демократії. Тиск на виборця, який зобов'язує його брати участь у голосуванні, несумісний з демократичними принципами. Саме тому повна відсутність абсентеїзму характеризує тоталітарні режими. З іншого боку, що більше виражена політична участь, то міцніша демократія. Вихід із цієї уявної суперечності полягає в тому, що в розвинутій демократичній системі вибори не становлять єдину форму політичної участі: йдеться про необхідність розвивати насамперед громадські рухи та інші конвенційні форми такої участі.

Виявлені в численних дослідженнях закономірності зв'язку різних форм участі в житті спільнот різного масштабу підкреслюють значущість психологічно грамотної організованої комунікації. Досвід участі в житті дитячої шкільної громади переноситься як патерн взаємодії з територіальною спільнотою більшого масштабу. Таким чином, ключову роль у розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти відіграє взаємодія суб'єктів у межах біографічного часу життя людини.

5.4. Рефлексія історичних травм територіальною спільнотою (на прикладі Голодомору 1932 – 1933 років)

Поряд із просторовим аспектом розвитку рефлексивних властивостей не менш важливим є часовий аспект: конструювання спільного ретроспективного

бачення минулого і перспективи спільного майбутнього. При цьому стосовно трагічного минулого спільноти рефлексія здатна виступати потужним реабілітаційним ресурсом зцілення від історичної травми. Розгляду питання взаємодії поколінь у ході рефлексивного переосмислення історичного досвіду присвячено цей підрозділ, мета якого – показати, яким чином рефлексія сприяє зціленню від історичної травми.

Поняття «історична травма», як воно найчастіше сьогодні використовується, означає кумулятивне (сукупне) емоційне і психологічне враження, накопичене як протягом життєвого шляху окремої людини, так і в наступних поколіннях; враження, спричинене травматичним досвідом великої групи, членом якої людина себе вважає [75].

Історична травма має трансгенераційні механізми передання, які нині досить добре вивчені [1; 117]. Зокрема, виявлено, що основою такого передання виступають порушення інтрасуб'єктивності [2]. Остання розуміється як певний проміжний стан між об'єктивністю і суб'єктивністю, котрий переживається в якості персонального досвіду не одним суб'єктом. Іншими словами, інтрасуб'єктивність – це поділяння суб'єктивного стану одного суб'єкта багатьма суб'єктами. Інтрасуб'єктивність трактують [151] трьома різними способами: 1) як *узгодженість*, коли декілька людей згодні зі змістом або визначенням ситуації; 2) як *загальну думку* – поділене значення, сконструйоване людьми в їхній взаємодії одне з одним, що використовується як повсякденний ресурс для інтерпретацій елементів соціального і культурного життя; 3) як *позначення поділеної (частково поділеної) дивергенції значень і смислів*, коли користуються не однаковим розумінням ситуації, а двома відмінними (це відбувається, приміром, коли людина каже неправду, жартує тощо), коли оперують двома суб'єктивно відмінними визначеннями реальності. Наявність когнітивного поділяння та консенсусу вважається необхідною умовою існування інтрасуб'єктивності.

Групова рефлексія забезпечує утримання дивергентних відмінностей, перетворюючи когнітивні процеси на процеси нової якості – суб'єктивно об'ємні, тобто такі, що дозволяють охопити інтрасуб'єктивність без зведення її до «єдино правильного відбиття об'єктивної реальності». Реальність неможлива без інтрасуб'єктивності з природною дивергенцією різних суб'єктивних інтерпретацій, і навіть ширше – співвідношень форматів дискурсу різних суб'єктів. Навіть помилкова суб'єктивна інтерпретація подій одним суб'єктом має статус об'єктивної реальності для іншого суб'єкта. Особливо важливими ці моменти стають у сфері стосунків між суб'єктами. Нездатність одного із них адекватно розуміти стани іншого, коли інтерпретації мають систематичну похибку (внаслідок психотравми, наприклад), створює такі умови

інтерсуб'єктивності, які закладають дивергентність смислів у саму картину суб'єктивного світу іншого суб'єкта, котрий через це втрачає чіткі межі реальності, спільності, індивідуальності.

Потрібно зважити на те, що людство тільки-но починає жити за відсутності історичних травм великого масштабу на кшталт світових воєн. Натомість спостерігаємо локальні історичні травми, які накладаються на трансгенераційні наслідки попередніх травм. Відтак перетворення ментальності, котрі відбудуться при подоланні приводів історичної травматизації, сьогодні важко передбачити. Не виключено, що патерн історичної травми, який існує в колективній свідомості людства, буде відновлюватися на інших рівнях, стимулюючи травматизацію і відволікаючи від вирішення нагальної проблеми «кінця природного світу», тобто екологічної катастрофи планети.

Чи потрібно пам'ятати події, які призвели до психологічного травмування? Чи, можливо, краще для здоров'я було б забути про них і рухатись далі? Чи мають освітяни використовувати пам'ять про ці події, аби репродукувати групову ідентичність, відчуття належності до спільноти?

Питання не тільки в тому, пам'ятати чи ні певну історичну подію, але в тому, як саме інтерпретувати цю подію. Історичний спадок і колективна пам'ять вбудовані в колективну ідентичність. Історію творять люди, чия пам'ять є вибірковою (цей закон пам'яті відкрито дуже давно, і ніким не доведено протилежне). Відповідно, в пам'яті різних людей із різною груповою ідентичністю постає різна історія минулого.

Що ж до спільнот, то існує досвід розщепленої спільноти, тобто такої, де одна частина має один поділений між учасниками досвід, а інша – інший. Яким має бути шлях конструювання нової солідарної ідентичності? Чи все ж таки будувати «амнезійну» ідентичність, засновану на забуванні?

Колективна пам'ять – поняття, яке мало два народження. Перше відбулося в середині минулого століття, коли французький філософ і соціолог М. Холбах за допомогою цього терміна позначив репрезентацію минулого в соціальній уяві; тобто колективна пам'ять – це колективно поділена репрезентація минулого [68]. Надалі пропонувались альтернативні поняття – соціальна пам'ять, колективне згадування, національна пам'ять, публічна пам'ять тощо. Всі ці концепти виходили із припущення про взаємопов'язаність минулого і теперішнього, індивідуального і колективного.

Дилема між минулим і теперішнім, індивідуальним і колективним формулюється так: чи має індивід право забути минулу травму задля конструювання нової ідентичності, яка не замкнута в минулій груповій ідентичності, якщо індивід перебуває сьогодні у ситуації примирення? Але

навіть якщо всі науковці одноставно вирішать, що індивід має таке право, колективна ідентичність з її технологіями пам'яті від цього аж ніяк не зникне.

Виходом із цього парадоксу, на нашу думку, може бути лише парадоксальна теорія пам'яті Г. Середи, який вважав, що пам'ять – це механізм конструювання майбутнього. У сконструйованому нами сьогодні спільному майбутньому має бути та точка відліку, та позиція, з якої ми маємо дивитись у минуле, реінтерпретувати психотравми, з повагою ставитися до психологічних страждань минулого, звільняючись із трансгенераційних пасток та вибудовуючи нову колективну ідентичність. Проте шлях від ідеї до її реалізації вимірюється десятками років.

Поняття рефлексії історичної травми спільнотою, яке ми вводимо, дає можливість розглядати психологічні наслідки історичних подій не лише в межах долі окремої людини чи родини, але всієї територіальної спільноти як єдиного багатокomпонентного групового суб'єкта.

На цьому рівні розгляду можна виділити додаткові феномени, похідні від того, що здійснювана рефлексія характеризується гетерохронністю: одні члени спільноти вже усвідомили історичну травму, інші ж перебувають на етапі її відкидання. Аутсорсинг рефлексії може бути утруднений через різні види спротиву новим наративам, їхній формі, змісту, каналу комунікації тощо. Тяжкі історичні травми не долаються в межах одного покоління. Наслідком переходу до наступної стадії відреагування історичної пам'яті, яка відбувається в наступних поколіннях, є певна дивергенція поділеного досвіду, що виникає між батьками й дітьми. Тобто суперечність між представниками опозиційного досвіду в межах одного покоління переводиться у певну міжгенераційну дивергентність поділеного досвіду аж до розриву поколінь.

На прикладі психологічного аналізу такої контроверсійної в історії України трагічної події, як Голодомор 1932–1933 років, спробуємо показати особливості рефлексивних процесів у територіальній спільноті, окремі частини якої мають дивергентний поділений досвід.

Голодомор – одна із найжахливіших подій української історії ХХ століття – й досі залишається малодослідженим із соціально-психологічного погляду. Разом із тим ця тема викликає сьогодні не тільки тяжкі емоції, психологічний біль, а й протистояння різних інтерпретацій історії. Голодомор – це страждання, пам'ять про яке стає частиною ідентичності сучасного українця (національної, політичної, родинної, особистісної). Голодомор – це страждання, спричинене політичною технологією. Голодомор – це страждання, котре триває й досі внаслідок психологічної травми, яка має значний трансгенераційний потенціал. Про наявність трансгенераційного перенесення травми Голодомору свідчить, зокрема, емоційність, яку викликає у представників наступних поколінь

обговорення цієї теми, у тому числі майже масове бажання уникнути страждання, яке актуалізується, коли хтось згадує про цю трагедію.

Узагальнюючи різні психологічні джерела, можна зробити попередні висновки про довготривалі наслідки українського Голодомору. Насамперед для сучасної суспільної психології характерне глибоке витиснення всього, що стосується теми голоду, небажання порушувати цю тему, що пояснюється страхом навіть перед згадкою про травму. Можна припустити, що українському менталітетові властива психологія жертви в цьому питанні. Суспільство наскрізно інфіковане соціальними страхами, і як наслідок – політичний нігілізм, що проявляється у відсутності довіри до влади як такої. Не менш примітними рисами українського менталітету є замкненість, інтроверсія, прагнення приховати від оточення не лише власний внутрішній світ, а й життя своєї родини, глибоко заховані негативні емоції та почуття, які превалюють над позитивними, найбільш патогенні серед них – ірраціональні фонові: сором, заздрість до інших, почуття провини тощо. Руйнування традиційної картини світу спричинює соціальну апатію та нестабільність індивідуального життєвого світу українців, і це пояснює численні психологічні та психотерапевтичні проблеми наших співвітчизників. Зрозуміло, що причини всіх особливостей психічного стану сучасних українців не варто шукати тільки в 1932–1933 роках, проте можна з упевненістю стверджувати, що переживання й опрацювання суспільством психічної травми Голодомору в необхідному для цього масштабі лише розпочато.

Аналітична робота, опрацювання наявних документів, опублікованих свідчень, залучення результатів етнографічних, історичних, біологічних досліджень дають змогу зробити деякі узагальнення.

У період 1932–1933 років унаслідок тривалого голодування у психічному стані населення України відбувалися значні зміни. Людина переживала тяжкі фізичні й психічні страждання, підсилені соціальним тиском і політичним терором. Сила та масштаб страждань перебували за межею адаптаційних ресурсів психіки, пригнічених вимушеною безпорадністю. Деформації у сфері відчуттів і сприйняття, уявлень та пам'яті, бажань і прагнень, характеру й темпераменту, в усій сукупності душевного життя особистості спричинили звуження свідомості на домінантній потребі виживання – потребі в їжі. Відбувалося депресування практично всіх чинників, що детермінують поведінку людини: самозбереження і порогів ризику, репродуктивного статевого потягу, релігійних, моральних, естетичних почуттів тощо. Такий суттєвий злам психіки населення, що проживало на території України, має віддалені наслідки як історична травма, усі ознаки трансгенераційного передання подальшим поколінням.

Особливості подолання історичної травми Голодомору полягають в тому, що стадії соціального реагування мали свою специфіку. Головна риса – відсутність публічності, закритість інформації про події, яка формує розрив інтимного досвіду трагедії та байдужості суспільства, влади, інституцій до психологічного болю. Ці переживання стають дедалі менш доступними для рефлексії, неможливими до переосмислення; проте забування із прощенням та відновленням викривленої інтерсуб'єктивності відбутися не може. Ми отримуємо характеристику ментальності, архетип, особливість характеру народу, які контекстуально впливають і на індивіда (через культуру), і на систему стосунків, втрачаючи можливість встановлення чітких причиново-наслідкових зв'язків. Ризиком такого розвитку подій є систематичне «наступання на ті самі граблі», повторення сценарію суспільних відносин попереднього етапу життя спільноти, але вже в іншій формі.

Соціокультурну рефлексію психотравми Голодомору було заблоковано протягом багатьох поколінь, що не дало можливості перейти до стадії відновлення. На нашу думку, це є ще одним великим злочином Голодомору, який був психологічним насильством над інформаційним простором життя цілої нації. Результати цього злочину важче ідентифікувати, усвідомити, простити. А відтак психологічний смисл Голодомору – зломити суб'єкта вимушеною безпорадністю, придушити його волю, загальмувати думки, підірвати емоційні сили – продовжує діяти.

Трансгенераційна передача травми забезпечується механізмом зміни стосунків у такій системі, як родина. Під впливом трагічних зовнішніх обставин виникає відчуття незворотної руйнації світу, в якому жила до цих подій людина. Розірваний життєвий світ змінює стан людини, і її поведінка змінюється: надконцентрація на дії, необхідній для виживання, «заморожує» внутрішній світ, для уникнення болю звужується свідомість, німіє і блокується рефлексія. У дитини, яка під час боротьби матері за виживання не отримала необхідного емоційно комфортного єднання, спотворюється її психічний розвиток: виникають тривожність, невпевненість та інші ознаки «недолюбленості». Детально механізм передання травми наступним поколінням через логіку стосунків описано Л.Петрановською на прикладі переживання травми війни [409; 410]. Дитина, що мала порушену інтерсуб'єктивність (розчиненість в єдиній спільній з матір'ю емоції), втрачає здатність до управління межами власної ідентичності.

Допомога матерям, які пережили психотравму і стикаються з описаними вище проблемами із власними немовлятами, будується саме за принципом відновлення психічної функції в обхід локально травмованих структур, які заблокували певні елементи системи. Так самовідновлюється здатність читати і

писати, коли дрібна моторика заміщується крупною (обведення контуру букви всією рукою), що показано в нейропсихологічних експериментах А. Лурії. Відповідно до цієї схеми заблоковану емпатію на емоційному рівні поділяння інтерсуб'єктивності, вдається «обійти» через інші способи зробити явними стосунки і переживання.

Одним із дієвих способів подолання блокування або порушень інтерсуб'єктивності внаслідок психотравми виявилася *техніка сесій клінічного супроводу відеоаналізу зворотного зв'язку*, запропонована Д. Счеттером [150]. Ця техніка полягає у перегляді в присутності психолога відеозафільмованих фрагментів реальної взаємодії матері і дитини, ігор дитини, ситуації розділення матері і дитини, інших подібних стресових ситуацій. Далі йде обговорення цих відеоматеріалів із психологом: він просить маму подумати про те, що може відчувати її дитина під час цих подій, під час перегляду цих подій тощо. Таку схему переосмислення емоційного досвіду автори називають менталізацією [58]. Тобто за посередництва і з використанням ресурсу особистості клінічного психолога очевидне невідрефлексоване у стосунках матері й дитини підлягає осмисленню і переосмисленню в груповій рефлексії (в інтерсуб'єктивності з психологом) саме в напрямку відновлення адекватної поділеності станів. Доведено спроможність методу розстановок допомогти жертві трагедії подолати посттравматичний синдром [145]. Зрештою після зцілення людини індивідуальна травма не передається її нащадкам.

Коллективна пам'ять історичної події, як і індивідуальна психотравма, не може передаватися наступному поколінню нескладним прямим способом. Механізмом трансгенераційної передачі травми може бути підвищена амбівалентність, яка за певних обставин робить людину відкритою до надбання нової ідентичності. Освітній аспект полягає в тому, щоб зосереджуватись на понятті створення нової солідарності без забування минулих травм, завдяки засобам полегшення станів у наративі болю і пропонуванню переходу до оптимістичнішого наративу надії. Закономірності розвитку рефлексивних властивостей суб'єкта в подоланні історичної травми спільноти виявляються завдяки теоретичному аналізу результатів дослідження процесу подолання трагічних історичних подій в багатьох країнах.

Психолог Б. Конвей, котрий досліджував роль пам'яті трагічних подій Кривавої неділі 1972 р. у формуванні ідентичності мешканців Північної Ірландії [39], виділив два аспекти використання колективної пам'яті: перший – поділені людьми спогади про минулі події; другий – пам'ять про минуле, вбудована в «технології пам'яті», такі як фільми, книги, документи, поеми, пісні та подібне, що дає можливість передати згадки наступним поколінням. Зв'язок між пам'яттю й ідентичністю реалізується у двох важливих напрямках:

1) підкреслення політичної та емоційної цінності колективної пам'яті, адже репрезентації минулого зберігаються в соціальних та ідеологічних практиках (поминальних ритуалах, національних пам'ятних датах, військових і шкільних парадах тощо); 2) наголос на важливості взаємодії між людьми з приводу минулого, оскільки зв'язок між пам'яттю та ідентичністю полягає в тому, що пам'ять про минуле постійно відтворюється у повсякденних інтеракціях людей, а також у соціальному і політичному контекстах життєдіяльності спільнот. Тобто сама колективна пам'ять як сконструйована людьми реальність, відображена у різних формах, матиме певний ранг рефлексивності, характерний для суб'єктів, що її конструюють. За нульового рангу колективна пам'ять і події минулого сприймаються як тотожні реальності. Вищий рівень рефлексивності мають форми колективної пам'яті, що враховують різні варіанти інтерпретації минулого, сконструйовані різними суб'єктами. Подолання міжсуб'єктних суперечностей і протистоянь минулого потребує третього рангу рефлексії, який ураховує способи конструювання пам'яті. Блокування рефлексії і зниження її рангу в комунікації унеможливають прийняття альтернативних інтерпретацій минулого, а відтак закладають протистояння між нащадками в майбутньому, продовжуючи історичну травму. Таким чином, підвищення рангу рефлексії колективної пам'яті – основна закономірність розвитку рефлексивних властивостей суб'єктів, необхідна для подолання наслідків історичної травми. Дуже важливу роль тут відіграють рефлексивні властивості групових суб'єктів – територіальних і професійних спільнот, зокрема рефлексивні структури панівного дискурсу в педагогічній спільноті.

Канадський педагог і історик К. Монтгомері [117] виділяє дві складові формування *офіційної пам'яті* через технології: 1) відбір і організація того, що мають знати діти про національну державу та її за загальною думкою славетних героїв; 2) легітимізація існування і управління країною як нормальною і неproblemною. Поняття офіційної пам'яті дуже важливе для освітянина, оскільки він перебуває в системі «офіційної версії історії», забезпеченій затвердженням навчальних програм, підручників тощо.

Основою формування офіційної пам'яті є уявлення про *небезпечну пам'ять*. Такою пам'яттю є, наприклад, думка, що Ізраїль і Палестина завжди були і будуть ворогами, що унеможливує солідарність, усвідомлення поділеного історичного досвіду і гетерогенності цього досвіду. Небезпечна пам'ять у цьому контексті – це практика створення і використання технологій пам'яті, яка протистоїть панівному історичному наративу [199].

М. Зембіас та З. Бекермен, які вивчали освітянські проблеми Ізраїлю та Кіпру [199], небезпечною вважають таку пам'ять, що спричинює руйнування, розривання, розколення чинного статус-кво, тобто провідної культури

зміцнення і увічнення існуючих групових ідентичностей. Ризик, який несе небезпечна колективна пам'ять, – це маргінальна ідентичність нащадків, котрі втрачають історичне коріння. У протистояннях нащадків жертв історичної травми розрізняють дві форми наративу: наратив болю і наратив надії. Наратив болю визначається позицією людини, яка готова закликати інших забути їхню трагедію, але не готова забути свою. В українському контексті наратив болю і протистояння проявляється з обох боків як небажання забути власний біль і одночасно як заклик до опонентів залишити їхній біль у минулому (і з боку нащадків воїнів УПА, і нащадків воїнів Червоної армії). Сутність наративу надії полягає в тому, що відбувається трансформація образу колишнього ворога: це вже не монстр, а така сама людська істота у певних життєвих обставинах, яка може бути вразливою і може бути готовою до прийняття чужого болю. Така трансформація фантомного ворога є необхідною ланкою для вибудовування спільного досвіду і поступового відпускання трагедії в минуле. Не цілковите забування трагедії, але полишення свого болю в минулому, що дає надію на спільне майбутнє. Цей досить тонкий перехід від однієї форми до іншої є ключовим компонентом конструктивної взаємодії, спрямованої на подолання психологічних наслідків психотравми і примирення нащадків супротивників територіального, та й будь-якого іншого історичного конфлікту.

Відсутність рефлексивних трансформацій призводить до іншого полюсу небезпечної колективної пам'яті, яка закликає до солідарності на базі консервації спільного людського страждання. «Пам'ять страждання – це саван для нації», – казав німецький політичний теолог Дж. Метц [113]. Людина пам'ятає насамперед свої страждання, тому їй недоступні в колективній пам'яті страждання інших. Така асиметрія зазначалася нами і на рівні первинної територіальної спільноти при дослідженні явища цькування. Згадування власного страждання в минулому породжує почуття страху, гніву і помсти. Таким чином, пам'ять про страждання, яка є суттєвою частиною історичної травми, здатна породжувати цикл насильства, особливо через освітянську практику, якщо вона буде спрямована на підтримку насильства і розпалювання ненависті.

Разом із тим пам'ять страждання дає можливість усвідомити біль інших, робить нас здатними протистояти селективності власної пам'яті, яка обслуговує інтереси тих, хто отримує вигоду від підтримки статус-кво ситуації без змін і переосмислення. Наратив селективної пам'яті формується на основі дискурсу з нульовим рангом рефлексії, тому для нього характерно описувати «нас», які протистоять жахливим «їм». У такому наративі автоматично постають не просто бар'єри, а цілі барикади, адже протистояння стає елементом власної ідентичності. *Праксис пам'яті* (дія з рефлексією) ґрунтується на солідарності з маргіналізованими іншими. Це той шлях солідарності, в якому оздоровлюється

наратив селективної пам'яті. На персональному рівні солідарність вимагає постійної відкритості й критичності стосовно власного «Я», трансформування і воління усвідомлювати наші зв'язки зі стражданням інших – через увагу до їхньої пам'яті страждань. Необхідні вислуховування «їхніх» історій, співпраця «з ними» для полегшення «їхнього» болю. Таким чином ми починаємо бачити і нас самих як взаємозалежних і уразливих до несправедливості, коли хтось блокує наш власний голос страждання.

Надзвичайно важливими для нашого аналізу є висновки Дж. Метца відносно пр�ксису пам'яті, адже в них точно окреслено сутність взаємоперетину дискурсів нащадків жертви і насильника – увага до пам'яті страждань іншого. Саме через культивування такої уваги можливе подолання дивергентного досвіду подій нащадками тих частин спільноти, які мають опозиційний досвід. Крім того, ці результати підтверджують тезу про необхідність рефлексії для подолання наслідків травми на рівні досвіду спільноти, а не тільки на рівні сімейних стосунків.

Американський філософ М. Нусбаум [123] вважає, що «страждання з іншими» є абсолютно необхідним для демократичного громадянства, тому що вдячність за мудрість, яку досягнуто через стосунки з іншими і розуміння уразливості є необхідними для полегшення страждання. Солідарність зламає логіку насильства, дає можливість залишити в минулому причини страждань. Така анамнестична солідарність з іншими – минулими жертвами – забороняє неретлексивні інструментальні привласнення попередніх історичних наративів, вимагаючи натомість критичної та довірливої переоцінки колективної пам'яті, наголошує німецький філософ М. Пенскі [132]. Критичність означає відсутність примусу, нав'язування конвенційних форм колективної пам'яті й ідентичності, укоріненій в стосунках з іншими, в тому числі з тими, хто страждав. Для цього потрібні спільні розмови, умови для розповіді про досвід, не заблоковані панівним дискурсом.

Таким чином, певна співпричетність стражданням виконує позитивну функцію формування ідентичності, проте несе загрозу продовження травмування і протистояння, якщо рефлексивні структури дискурсу узвичаюють нульовий ранг рефлексивних властивостей партнерів із діалогу. Інша справа – забезпечення екологічності інформації про трагічне минуле для дитини. Зважаючи на стан дитини, дорослий має визначити, чи готова вона до співпереживання стражданням, чи стане їй душевних і духовних сил співчуття і осмислення трагедії саме зараз. Дорослий не має права перетворювати почуття дитини на інструмент досягнення формалізованої мети, він несе відповідальність за емоційні та екзистенційні наслідки зустрічі дитини з трагедійним минулим, яке може завдати їй травми.

Стадія відновлення характеризується тим, що людина каже собі: «Досить болю» – і відпускає історичну подію в минуле. Характерним для цієї стадії є збільшення споживання, акцент на задоволенні тілесних, матеріальних потреб, перехід до нагальності сьогодення. Від травми Другої світової війни ми перейшли до цієї стадії. Порівняно з минулим поколінням безідейність, споживацтво, сексуалізація, характерні для нового покоління, – це хоч і своєрідні, але явні ознаки відновлення суспільства. Проте з такою самою очевидністю про стадію відновлення від психотравми Голодомору мова не йде. Неможливо відпустити в минуле те, що не висловлене, не пережите, те, що продовжує боліти.

Роль рефлексії як механізму подолання травми доведена в багатьох дослідженнях. Так, трансгенераційне передання травмованою сексуальним насильством матір'ю полягає саме у блокуванні групової рефлексії: мати внаслідок власних сильних емоційних переживань утрачає здатність адекватно «прочитувати» стани власної дитини. За зовнішніми проявами внутрішніх станів дитини мати не може зрозуміти її внутрішніх станів. Коригування саме цієї заблокованої ланки в ході психотерапії через розвиток рефлексивної здатності дає можливість зцілення матері й перериває трансгенераційне передання травми. У національному масштабі досвід подолання розривів у досвіді розділеної спільноти за рахунок активізації рефлексивних механізмів демонструє Німеччина. Складні суперечності між східними і західними спільнотами після падіння Берлінського муру потребують переходу від дискурсу відчаю, спрямованого в минуле, до дискурсу надії. Переосмислення трагедії голокосту з концентрацією на тому, щоби визнати факти, вислухати біль і переживання, прийняти трагедію минулого, зафіксувати пам'ять – єдиний шлях до зцілення спільноти.

Стосовно історичної травми Голодомору перехід від дискурсу страждання і болю до дискурсу надії відбувається повільно і ускладнено. Навіть фахові науковці, що вивчають ці сторінки історії, у своєму дискурсі ще не здатні подолати розриви спільного досвіду внаслідок історичної травми. Про це свідчить дискусія між С. Кульчицьким [326] і Г. Касьяновим [299]. Підтримування технологіями пам'яті дискурсу страждання дало можливість висловити за давнини біль. Відсутність узгодженості в баченні історичних подій нащадками блокує подальше зцілення. Рефлексивний дискурс щодо асиметрії усвідомлення подій нащадками учасників із різних таборів також потребує технологічної підтримки. Пришвидшення переходу до наступної фази переосмислення без визнання і прийняття різного бачення причин трагедії лише продовжить передання напруження наступним поколінням. Ознакою змін у дискурсі в напрямі готовності до діалогу стануть публікації спогадів не тільки жертв, але й людей, які були учасниками з боку організаторів Голодомору. Без

цього подолати асиметрію відображення подій і розривів у спільному досвіді буде надзвичайно важко.

Досвід психології рефлексії та закономірності подолання наслідків травми завдяки відновленню рефлексивних властивостей указують шлях конструктивного подолання історичних травм.

5.6. Рефлексивний капітал у розв'язанні соціальних дилем розвитку територіальних спільнот

Творчість – це явище, яке не обмежується стінами наукових лабораторій, конструкторських бюро тощо. У будь-якій життєвій ситуації, коли людина стикається із завданням, спосіб розв'язання якого їй не відомий, вона вступає в царину творчості. Але є особливий клас завдань, вирішення яких передбачає здійснення вибору з певних альтернатив і зайняття чіткої позиції. Такі завдання називають дилемами. Як правило, дилема – це вибір між двох альтернатив, які не мають, на перший погляд, іншого варіанту розв'язання. Існує також особливий клас дилем, розв'язання яких залежить від того, яку позицію займає суб'єкт, що здійснює вибір, – індивідуалістичну чи колективістську, а також від того, на що спрямована дія суб'єкта – на захист власних одноосібних інтересів чи на захист інтересів громади.

Дослідження рефлексивних механізмів творчості мають багаторічну історію. Вже давно доведена продуктивна роль групової рефлексії в забезпеченні ефективності як індивідуальної, так і спільної творчості. Проте в якості завдань, на прикладі яких досліджувалися ці рефлексивні механізми, не використовувалися дилеми, характерні для буденного життя територіальної спільноти. Утім, саме через розв'язання таких дилем дана спільнота набирає рефлексивної потуги повноцінної громади, що усвідомлює свої інтереси.

Соціальна дилема – це ситуація, за якої громада має працювати разом задля однієї мети, яку кожен з її членів окремо досягти не може. Соціальні дилеми є формою усвідомлення суперечливості взаємозв'язку індивіда і громади у вигляді формулювання альтернатив для подальшого самовизначення. Загальний формат дилеми такий: бути чи не бути, діяти чи не діяти, робити власний внесок чи не робити і т.п. У соціальній дилемі альтернативи формулюються на основі протиставлення індивідуальних і громадських наслідків здійсненого вибору в різній часовій перспективі.

Соціальні дилеми діляться на два типи: *дилема громадського добра* (створення спільного блага) і *дилема спільних ресурсів* (трагедія надмірного використання спільних ресурсів). У дилемі громадського добра коротко термінові втрати індивідів (інвестиції) протиставлені довготривалим вигодам гро-

мади: сьогодні потрібно зробити свої власні внески для того, щоб потім з'явився спільний ресурс, яким усі зможуть користуватися. Другий тип соціальних дилем стосується суперечності отримання короткочасової індивідуальної вигоди із довготривалими негативними наслідками для громади (наприклад, неекономне використання води веде до знищення джерела, якщо воно не встигає відновлюватися).

Вивчення соціальних дилем започаткували економісти у 1930-х роках, розглядаючи зовнішні чинники, які впливають на їх розв'язання. Від 1970-х років розпочалося систематичне дослідження психологічної складової процесу прийняття рішень, у тому числі соціальних дилем: адже розуміння способів впливу на розв'язання дилем є необхідним для компетентної взаємодії політика з громадою. Усвідомлювати довготривалі наслідки власних дій не тільки для особистої перспективи, а й для майбуття громади, – ця максима набуває особливо гострого звучання завдяки процесам глобалізації.

Як уже зазначалося для створення нового громадського добра, як і будь-якого спільного ресурсу, що їм можуть користуватись усі без винятку члени громади, необхідно поєднання індивідуальних внесків членів громади. Окремий внесок індивіда на створення громадського добра справджується лише тоді, коли інші теж взяли у цьому участь (мінімальна кількість інвестицій учасників називається соціальним бар'єром). Ми вже наводили приклад із будівництвом мосту: якщо внесків буде зібрано на спорудження лише половини мосту, то вся акція втрачає сенс. Така сама схема соціального бар'єру може бути використана для аналізу будь-якої ситуації об'єднання ресурсів членів громади. На жаль, ці природні для традиційної громади схеми зазнають дедалі більшої деформації внаслідок формалізму, відчуженості, забюрократизованості, непрозорості взаємозв'язків у сучасних територіальних спільнотах.

Розв'язання дилеми громадського добра – це, зрештою, подолання соціального бар'єру. Визначатись із власним внеском у громадське добро часто доводиться в ситуації необізнаності з намірами інших, тому уявлення людини про рішення інших членів громади є суттєвим чинником розв'язання цієї дилеми. Із зростанням численності групи, що створює громадське добро, дилема загострюється: що більша група, то, здається, менша залежність спільного результату від окремого члена, й, відповідно, сильніше проявляються так звані соціальні лінощі та феномени «вільного вершника», або «зайця». Разом із тим інформація про збільшення кількості тих, хто вже зробив внесок, позитивно впливає на розв'язання дилеми громадського добра. Що вища довіра до інших, то впевненіше громада розв'язує подібні дилеми. Цьому сприяють також наявність групової ідентичності членів громади, координація спільних дій, формування відповідних норм і цінностей.

У 1990-х роках соціолог Е. Остром [128] вивчала різні спільноти, які користуються спільними ресурсами: лісовими в Японії, пасовищними в Швейцарії, іригаційними в Іспанії. Так звана трагедія спільного ресурсу (вперше сформульована Г. Гардін [72]) в усіх цих випадках полягає в тому, що індивіди у гонитві за власною вигодою починають безупинно збільшувати своє користування спільним ресурсом. Як наслідок цього – ліси вирубано, пасовища витоптано, водні джерела виснажено. Порівнюючи спільноти, Е. Остром виявила, що існують такі людські групи, які здатні організуватись і ефективно управляти своєю поведінкою. Ці ефективні щодо розв'язання соціальних дилем групи відрізняються від інших сімома ознаками: 1) межі групи чітко визначені; 2) правила управління використанням колективного блага максимально відповідають місцевим потребам і умовам; 3) більшість індивідів, на яких поширюються правила, можуть брати участь в модифікації цих правил; 4) право членів спільноти вводити власне правило визнається і підтримується зовнішньою владою; 5) існує система моніторингу поведінки членів спільноти, які самі задіяні в цьому моніторингу; 6) використовується градуйована система санкцій; 7) члени спільноти мають доступ до недорогого (низьковитратного) механізму розв'язання конфліктів [128, с. 44].

Попри те, що виділені властивості ефективних груп мають здебільшого організаційний та економічний характер, за ними стоять соціально-психологічні феномени, пов'язані з рефлексією. По-перше, рефлексія є механізмом встановлення меж у різних середовищах життя суб'єкта. По-друге, запровадження будь-яких правил зазвичай потребує здійснення рефлексії, а оцінити відповідність правил потребам громади неможливо без визначення критеріїв відповідності, що також вважається рефлексивною функцією. По-третє, якщо ті суб'єкти, що підкоряються правилам, не можуть брати участь у їх створенні, зникає важливий інструмент підтримки внутрішньої мотивації виконання правил. По-четверте, коли є можливість для суб'єктів установлювати (або змінювати) правила, останні виконують саморегуляційну рефлексивну функцію. У протилежному випадку вони стають декларативними, а їх виконання мусить забезпечуватися системою зовнішніх санкцій і прийомів, як це характерно для тоталітарного суспільства. У п'ятому пункті схарактеризовано взаємодію системи громади із надсистемою в аспекті владних стосунків, що є традиційним для розгляду механізмів критичної рефлексії. Для шостого пункту важливим є те, що система санкцій не є спрощеною, а рефлексія виступає необхідним чинником утримування всієї складності цієї системи. Остання ознака теж пов'язана із функціонуванням рефлексивних механізмів розв'язання конфліктів без надмірних витрат часу та інших ресурсів.

Наразі варто згадати про стратегії впливу, за допомогою яких можна рефлексивно управляти процесом прийняття рішень. Тож дослідження доводять, що однією з найбільш ефективних стратегій впливу на розв'язання дилеми громадського добра є створення в громаді уявлення про *цінності санкцій* щодо тих членів, які не роблять внесків. Тобто всі повинні чітко усвідомлювати, що на таку особу буде здійснено соціальний тиск, вона зганьбить себе, а ставлення до неї оточення погіршиться.

Таким чином, рефлексивний підхід до розв'язання соціальних дилем, спрямований на забезпечення усвідомлення взаємозв'язку та взаємозумовленості наслідків рішень і дій для індивіда і для громади, є перспективним шляхом розвитку територіальних громад.

5.7. Розвиток територіальних спільнот в інформаційну добу: активізація творчості віртуальних спільнот

Зрушення в сучасному суспільстві, викликані переходом до інформаційної доби, потребують відповідного розвитку психологічної науки. З'являються її нові напрями – кіберпсихологія, медіапсихологія, віртуалістика. Всі вони спрямовані на досягнення нових реалій інформаційного суспільства, змін у внутрішньому світі людини, на забезпечення ефективності та психологічного благополуччя особи, групи, спільноти.

Проблематика творчості концентрує в собі найголовніші сучасні проблеми психологічної науки, адже в ній найадекватніше відбивається сутність повноцінного людського існування. Сьогодні мова іде не лише про наукову чи технічну творчість, які перетворилися в потужну силу виробництва нових знань, ресурс конкуренції, суттєвий чинник розвитку технологій і загалом цивілізації. Варто ставити питання про творчість як цінність, про соціальну творчість (створення нових форматів спілкування, нових норм взаємодії), про творення психологічного благополуччя як необхідного елемента сучасної культури. Інформаційні технології дарують людині технічну базу для авторства власних творів (мобільні телефонні камери, мережа Інтернет, комп'ютери). Проте зростання творчого самовираження не збігається із реальним розвитком творчості. Чи дійсно віртуальний світ створює принципово нові можливості для творчості, чи лише кількісно помножує канали поширення її результатів? Чи існує специфіка творчості групи, спілкування між членами якої опосередковано комп'ютерними технологіями? Яким чином можна сприяти ефективності співтворчості у віртуальних командах, онлайн-ком'юніті та інших формах віртуальних спільнот? Чи змінюється роль рефлексії при переході до віртуальних спільнот? Ці та інші питання потребують серйозного опрацювання.

Протягом останніх років кардинально змінюються наукові уявлення про групу. Якщо раніше основними концептуальними засадами розуміння групи були безпосередня взаємодія («обличчя-до-обличчя»), певний розмір групи, членство в ній, то сьогодні традиційна модель групи «тут і тепер» рухається до моделі «весь час і будь-де», за бажанням учасників. Відсутність обмежень часу і простору відкриває можливість членства в одній і тій самій реальній групі географічно і культурно віддалених осіб. Таких заснованих на можливостях Інтернету груп існує дуже багато: це групи за інтересами (зокрема групи новин) або тисячі груп підтримки, кожна з яких збирає сотні асинхронно взаємодіючих учасників.

Зростання онлайн-груп має вибуховий характер і в соціальному, і у виробничому, професійному житті. Наприклад, у 2001 р. 90 млн американців, що використовували Інтернет, мали контакт із різними типами онлайн-груп (професійними, хобі- чи інтерес-групами, групами локальних спільнот, групами підтримки тощо). У середньому кожний користувач (юзер) контактував із чотирма групами. Присутність у мережі стала звичайною справою: приблизно половина менеджерів працювали у віртуальних командах. У 2000 р. 75% виробничих організацій США мали доступ до Інтернет, а 40% створили внутрішні мережі, що привело до формування різних типів організаційних груп, пов'язаних комп'ютерними технологіями.

Бум Інтернету, який відбувся в Америці на межі тисячоліть, докотився до нас із невеликим запізненням і фактично розгортається на наших очах. За даними Всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України наприкінці 2007 р., 44,4% дорослого населення України користувалися комп'ютером, серед учнів і студентів ці показники удвічі вищі (81,1 та 90,4% відповідно). Для виходу в Інтернет комп'ютер використовували 17,1% дорослих, 57,6% студентів та 60,1% учнів старших класів. На запитання «З якою метою Ви використовуєте комп'ютер?» більшість дорослих відповідали: «для роботи» (33,4% усіх опитаних дорослих, тобто три чверті всіх користувачів), а більшість учнів та студентів – «для навчання» (відповідно 63,1 і 84%). Крім того, на користування комп'ютером витрачається вільний час. Розподіл витрат вільного часу населення України (і дорослих, і молоді) на найпоширеніші кіберпрактики порівняно з медіапрактикою і таким важливим для здоров'я способом дозвілля, як спорт, залежно від місця мешкання наводиться в табл. 5.1.

Із таблиці (витягу із [356, с. 6-10]) видно, що витрати вільного часу на інтернет-практику доволі суттєві не лише у великих містах. Тривожить, що в Києві ця практика вже перевищує кількість людей, що займаються спортом. У розподілі вільного часу домінує медіапрактика, але в ній людина лише

сприймає, а не виробляє творчий продукт. Натомість інтернет-практика дозволяє повніше реалізуватися творчому потенціалу молоді. Примітно, що істотна кількість опитаних (18,5% старшокласників та 23,4% студентів) користуються комп'ютером для творчості (комп'ютерний дизайн, комп'ютерна графіка, анімація, веб-дизайн, редагування фотографій, малювання тощо).

Таблиця 5.1

**Уподобання населення України щодо розподілу вільного часу
(окремі варіанти відповідей)**

Варіанти проведення дозвілля	Київ	Обласний центр	Місто	Селище міського типу	Село
Дивлюся телепередачі чи відеозаписи	89,9	83,8	79,1	81,4	76,9
Займаюся спортом	17,4	14,2	11,7	8,1	9,2
Граю в комп'ютерні ігри	10,1	9,3	11,1	4,3	5,0
Користуюся Інтернетом	18,8	13,0	12,2	6,8	6,2

Крім того, досить поширене створення комунікаційних середовищ, опосередкованих комп'ютерними мережами, в тому числі Інтернетом, в яких розгортаються дискусії з приводу побаченого або почутого. Такі середовища зорієнтовані на соціальну творчість. Якщо для задоволення інформаційних потреб молодь використовує найчастіше Інтернет (63% студентів та 44,6% старшокласників), то беруть участь у спільнотах новин відповідно 31,8 та 24,7%, спілкуються в чатах 24,4 та 26,9%. Зростає не тільки кількість онлайн-груп, а й їх розмаїття. Наприклад, існують ЛАН-групи, в яких друзі створюють локальну мережу, щоб разом грати в онлайн-ігри. Члени таких груп співприсутні та віртуально спілкуються одне з одним. Флеш-моб – це групи, які взаємодіють через Інтернет тільки для того, щоб просигналізувати, в якому саме місці треба з'явитись і з якою метою. Віртуально започатковані масові акції у вигляді організованого натовпу «в реалі» – нове явище сьогодення, яке поки що використовується для розваг, але має потужний і зовсім не досліджений потенціал соціальної творчості. Багато розмов точиться про соціальні мережі, які організують для полегшення можливості спілкуватись і розширювати дружні мережі (яскравим прикладом є мережа «Однокласники», мода на яку стала для деяких підприємств економічною проблемою, бо відволікає співробітників від праці). Нові віртуальні середовища інтернет-ігр теж сприяють згуртуванню особливих спільнот. Цілком очевидно, що із очікуваним зростанням кількості користувачів Інтернет у світі зростатимуть і масштаби явища онлайн-груп і різноманітних віртуальних спільнот.

Але звернімося до термінологічної проблеми, оскільки на позначення суб'єктів, що об'єднують свої зусилля у кіберпросторі, використовується

велика кількість різноманітних термінів, похідних від початкових теоретичних концепцій. Насамперед нам необхідно уточнити саме поняття «віртуальна група», стосовно якого в англomовній психологічній літературі вже декілька років точиться дискусія.

Відомо, що група визначається як певна сутність, що охоплює людей, які мають взаємозалежні цілі, які знайомі та взаємодіють одне з одним, а також мають сенс належності, пов'язаний з їхнім членством. Термін «онлайн-група» стосується груп, що використовують інформаційні та комунікаційні технології, найчастіше Інтернет, а також інші опосередковані комп'ютером засоби, зокрема в локальних мережах.

Від появи комп'ютерно опосередкованого спілкування склалася традиція протиставляти віртуальні групи та групи безпосереднього спілкування. Одні від одних відрізнялися просторовою конфігурацією (розпорошеністю) і технологічно опосередкованою комунікацією [17]. Надалі визначення віртуальності починають спиратися на протиставлення таких аспектів, як роль членів (мультирольова проти єдиної ролі), життєвий цикл (дискретний проти безперервного) і часова розподіленість (розподілене асинхронне проти реально-часового синхронного спілкування). Проте подальший розвиток технологій ставить під сумнів ці критерії, забезпечуючи можливість синхронного територіально розподіленого спілкування. Особливість опосередкування письмовою мовою, так звана текстова комунікація, змінюється можливістю отримувати не тільки аудіо-, а й відеоінформацію (наприклад відеоконференції) в синхронному режимі. Ведеться мова про подолання навіть таких обмежень, як нерухома позиція веб-камери, якою можна буде керувати на відстані.

Віртуальність стосовно групи перетворюється із номінативної характеристики на кількісну: про групу вже можна казати як про більш чи менш віртуальну. В цьому сенсі для оцінювання віртуальності використовують три виміри: рівень технологічної підтримки (високий чи низький), відсоток часу, витрачений на відокремлене виконання завдання, і фізична дистанція (близька чи далека). За цими критеріями виділяють також три типи груп: традиційна («обличчя-до-обличчя»), віртуальна (відсутні фізичні зустрічі на спільній території) і гібридна, яка поєднує риси попередніх.

Що більше соціальні й організаційні групи оснащуються технологіями (і-мейл, мобільні телефони тощо), то складніше знайти групи традиційні – «обличчя-до-обличчя». Шукаючи відповідь на питання, чи визначають технології особливості онлайн-груп, науковці виділяють три підходи: технологічний детермінізм, соціальний детермінізм та інтеракціоністський підхід. У межах останнього, найсучаснішого, акцент ставиться на тому, як

індивіди, групи й Інтернет взаємодіють між собою. Головною виступає думка про взаємність, реципрокність усіх впливів: як групи вибирають і модифікують технології для своїх цілей, так і технології певною мірою визначають особливості взаємодії. Технології презентують певні правила і операції для груп, але групи вирішують, як саме вони будуть використовувати певні риси технологій, і соціально конструюють сам смисл технологій.

Підхід до груп як робочої мережі знань розглядає групи в якості мережі агентів – людських і технологічних (знаннєве сховище – репозиторій, веб-боти тощо); кожний такий вузол займається розташуванням інформації та створенням нових знань. Інформаційні й комунікаційні технології забезпечують інфраструктуру, яка дає змогу вузлам знаннєвої мережі розвивати відносини. Технології тут відіграють і модеруючу, і медіаторну роль, залежно від типу технології.

Таким чином, дискусія точиться довкола ролі технологій в опосередкуванні чи перетворенні груп на принципово нові утворення. Остаточної відповіді в цій дискусії іще не знайдено. На нашу думку, напрямок її пошуку може бути визначений при переході від термінології груп до поняття віртуальної спільноти. Це дасть можливість чіткіше окреслити сутнісні ознаки: по-перше, спільнота, на відміну від групи, об'єднана спільним сенсом, довірою, активністю; вона передбачає мережу стосунків і розмаїття діяльності. По-друге, поняття територіальної спільноти дозволяє концептуально розв'язати питання розпорошеності спільноти. Є локальні спільноти, об'єднані єдиною територією, але є спільноти, які не передбачають такої території. Тож спільноти, зв'язок між членами яких відбувається за допомогою засобів комунікації, і будемо називати *віртуальними спільнотами*.

Необхідно відрізнити віртуальні спільноти від уявних, адже інколи поняття «віртуальність» використовують на позначення не тільки комп'ютерних симуляцій, але й чогось нереального. На нашу думку, це надмірне розширення поняття віртуальності з часом буде скориговано. Разом із тим варто зазначити, що можливості, які надають інформаційні технології, можуть бути використані й для експериментування особистості зі своєю ідентичністю. Так можуть з'являтися різні віртуальні суб'єкти, за якими буде стояти один автор. Віртуальна спільнота тоді набуватиме змішаної якості, де тілесна просторова розпорошеність, як у традиційних групах, не виконуватиме функцію розрізнення суб'єктів у спільноті. Саме тому питання довіри у віртуальній спільноті стає не менш важливим, ніж питання присутності.

Приклади феноменів, які неможливі у традиційних групах, можна продовжити, і дослідження механізмів їхнього впливу на творчі процеси

виступає головним завданням *психології творчості віртуальних спільнот* як нового напрямку психологічної науки, оформлення якого, ми впевнені, стоїть на часі.

Далі нам доцільно коротко проаналізувати низку підходів до активізації творчості, які сьогодні використовуються в контексті вивчення віртуальних спільнот. Те, що ми свідомо зосередили свою увагу лише на закордонних авторах позитивістського спрямування, жодним чином не відкидає необхідності використання вітчизняних моделей.

У межах англomовної традиції класичними вважаються три основні підходи: *лінійний, інтуїтивний і компонентний*. В лінійних моделях творчий процес розглядається з боку визначення послідовності логічних етапів розв'язання задач. Інтуїтивні моделі роблять акцент на змінах у сприйнятті, активізації уяви, залученні інтуїції задля отримання інсайту нового бачення. За компонентного підходу творчий процес розглядається у зв'язку із цілою низкою здібностей, навичок, рис і процесів, які в сукупності забезпечують ефективність творчої поведінки.

Лінійний підхід об'єднує декілька моделей творчості, які поділяють процес на певні стадії, етапи, кроки. Найбільш відомою, мабуть, є модель брейнстормінгу А. Осборна [127], яка була вперше опублікована у 1963 р. і спиралася на головну ідею необхідності розділення у творчості генерувальної та оцінювальної стадій. Осучаснені лінійні моделі й досі успішно використовуються для забезпечення продуктивності групової роботи. Так, наприклад, у моделі М. Басадур [13], описаній у 1994 р., творчий процес поділяється на три головні стадії, в межах кожної з яких виокремлено два мисленеві процеси: 1) генерація ідей без їх оцінювання; 2) оцінювання корисності запропонованих ідей. Ці три стадії охоплюють творчий процес в усій повноті його практичного використання групою. Далі стадії діляться на кроки і утворюють циклічну структуру.

На першій стадії – *пошуку проблем* – здійснюється три кроки: 1) власне пошук проблем, у ході якого середовище первинно сприймається і сканується з метою ідентифікації наявних і можливих в майбутньому проблем; 2) пошук фактів, які активно збираються в ході повторного сприйняття ситуації у світлі виділених проблем; 3) визначення проблеми, коли зібрані факти оцінюються за корисністю і можливістю їх використання для постановки можливої до розв'язання проблеми.

Далі творчий процес входить у другу стадію – *розв'язання проблеми*, яка складається з двох кроків: 4) генерація ідеї розв'язання проблеми та 5) оцінювання та селекція, в ході яких виробляються критерії добору ідей, найбільш придатних для втілення: вони й переходять на наступну стадію.

Третя стадія – це *рішення про впровадження*; ключовим моментом тут є усвідомлення суб'єктом того, що реальне розв'язання проблеми не завершується тільки формулюванням рішення. Необхідно здійснити ще три кроки: 6) планування дій щодо реалізації рішення; 7) пошук прийнятності, коли генеруються альтернативні шляхи отримання вигоди, визначаються власники ідеї, розглядаються імовірні наслідки реалізації ідеї для тих, кого стосуватиметься впровадження запропонованого рішення; 8) реалізація дій. Утім, ця модель вважається дев'ятикроковою, оскільки для утворення циклу цим останнім кроком стає здійснення першого кроку (пошуку проблем) у нових умовах. Адже кожна реалізована дія з упровадження нового рішення автоматично породжує зміни, нові можливості, а відтак і проблеми. Оскільки елементи середовища переструктуруються, необхідно здійснити пошук проблем, оскільки раніше вони не могли бути сприйняті.

Використання віртуальними спільнотами лінійних моделей уже багато років підтверджує свою ефективність. Інструментом організації спільної творчості виступає контроль переходу до наступного кроку лише після оцінювання попереднього як достатнього.

Головним обмеженням лінійних моделей є те, що вони не дають відповіді на питання, як активізувати саму генерацію ідей, коли попри суворе дотримання правила відсутності критики й оцінювання результати генерації є недостатніми.

На опрацювання цієї зони проблем найбільше спрямовані інтуїтивні моделі. Найдавнішим прикладом таких моделей є «мистецтво думки» Г. Велеса, яка була вперше опублікована іще в 1926 р. На перший погляд ця модель могла б бути віднесена до лінійних, оскільки розглядає стадії творчості, проте вона ґрунтується на іншому розумінні психологічних механізмів забезпечення ефективності творчого процесу.

Виділені в цій моделі чотири стадії творчості (*підготовка, інкубація, ілюмінація та верифікація*) досі залишаються важливими для організації творчості, причому не тільки групової, а й індивідуальної. Стадія підготовки включає розвідку і прояснення ситуації, пошук реальних проблем, роздуми щодо необхідності рішень, збирання й огляд необхідних даних. Стадія інкубації – це свідомо зупинка ретельної роботи над проблемою. Це вхід у зону свідомого мовчання, переключення на інше, відпочинок, перерва зовнішньої зосередженості (проте не зупиняється робота психіки, якій вже було задано певний напрям). Інкубація триває доти, доки несвідомо буде знайдена відповідь, яка спалахує як інсайт і вбачається у звичному. Це нове бачення знаменує перехід до стадії ілюмінації – «Еврика!», характерною рисою якої є радісне збудження, сплеск енергії. Подальша стадія верифікації полягає в

залученні логічного мислення для раціональної трансляції інсайту в прийняте рішення, яке відповідало би вимогам об'єктивних критеріїв.

Головний імператив інтуїтивних моделей стверджує, що творчість не є довільним процесом. Це швидка і невллова ментальна трансформація поточного мислення, нове сприйняття, яке дає можливість новій ідеї, смислу чи рішенню негайно відкритися суб'єктові. Неможливо розкласти цю миттєву з'яву інсайту на якісь послідовні стадії чи кроки, які могли би бути довільно виконані індивідом чи командою для отримання осяяння. Низка відомих інтуїтивних технік (активізація уяви, медитація, візуалізація тощо), які розвиваються на основі такого розуміння творчого процесу, спрямовані на розвиток внутрішнього стану готовності до прийняття інтуїтивного рішення, коли воно виникне.

Інтуїція забезпечує перехід від стану відсутності знання до стану наявності знання. Але розуміння того, як саме слід розв'язати проблему, з'являється лише тоді, коли суб'єкт може впізнати певну ідею як рішення. Ресурс спільноти може бути використаний на цьому етапі впізнання ментальної перебудови в іншій людині іще перед тим, як вона сама це усвідомила.

Найбільш ефективними інтуїтивні техніки вважаються для ситуацій, що містять значну частку невизначеності, коли немає можливості опрацювати повноту інформації, виокремити чіткі альтернативи для вибору, коли існують значні обмеження часу. В ситуації, яка вимагає негайної дії, просто фізично неможливо пройти всі логічні стадії творчості – тоді головним ресурсом стає розвинена інтуїція.

Нарешті схарактеризуємо компонентний підхід, який є спробою поєднати попередні підходи. Однією з перших моделей такого класу можна вважати соціальну психологію творчості Т. Амабіль [4; 5], яка була розроблена в 90-х роках минулого століття. Ефективна творчість високого рівня, на думку авторки, може бути забезпечена належним розвитком кожного із трьох компонентів: 1) предметно-відповідні навички (в межах певного домену знань), тобто фактичні знання, технічні уміння, спеціальні здібності й таланти; 2) креативно-відповідні навички – такі як прийнятний когнітивний стиль, знання евристики, певний стиль роботи в команді; 3) мотивація на завдання, яка охоплює настановлення індивідів і самосприйняття цих настановлень. Особливо важливим останній компонент стає в мультикультурних віртуальних спільнотах, коли адекватне розпізнання і сприйняття настановлень перетворюється на реальну силу згуртування команди.

Компонентний підхід видається найповнішою із напрацьованих на сьогодні моделей, що робить її найбільш прийнятною для розгляду творчості віртуальних спільнот. Емпіричні моделі оптимізації творчості віртуальних спільнот, наприклад, модель Дж. Неро, опублікована у 2004 р., ґрунтуються

саме на компонентному підході. Провівши аналіз діяльності понад двох десятків реально існуючих віртуальних спільнот, авторка виділяє типові етапи організації спільної творчості. Вони відмінні від етапів роботи традиційної групи за своєю послідовністю та змістовим наповненням, це: 1) генерація ідеї, конституїрована діалогом; 2) паралельний розвиток ідеї та спільноти у здійсненні проекту; 3) фінішування – завершення і закриття проекту; 4) оцінювання ефективності та наслідків здійсненого проекту.

Творчість віртуальної спільноти починається тоді, коли двоє людей говорять одне одному щось на кшталт «А що, як нам зробити X» або «Нам потрібно зробити X». Перед тим творчий процес відбувається індивідуально і може вбирати описану раніше стадію пошуку проблем. Ініціатори узгоджують проблему, і починається первинне оформлення ідеї, тобто надання своїм потенційним віртуальним партнерам початкової схеми, до якої можна приєднатися та побачити свою частку імовірного індивідуального внеску в спільну роботу. Завершується перша стадія формулюванням первинного ставлення спільноти до початкової схеми.

Якщо спільнота прихильна до ідеї, розпочинається наступна стадія – розвитку. Вона відбувається у формі активного обміну результатами індивідуальних напрацювань у вигляді схем, прототипів, малюнків, зворотних зв'язків. Цикл цього обміну інтегрує індивідуальну і групову роботу з одночасним розширенням та розбудовою віртуальної спільноти у творчій колективній дії.

Третій етап – фінішування – розпочинається з узгодження знайденого рішення як прийнятного для впровадження. Закриття проекту здійснюється безпосередньо перед початком впровадження, як останнє зусилля перед перенесенням знайденого рішення у широкий світ, за межі творчої віртуальної спільноти.

Сам процес упровадження може здійснюватися навіть не членами творчої віртуальної спільноти. Тому остання стадія творчого процесу – це оцінювання впровадження, коли спільнота збирається для визначення слабких і сильних сторін отриманих результатів і процесу власної творчості.

Проведений аналіз з очевидністю приводить до розуміння, що описані моделі спрямовані на відображення насамперед бізнесового сектора творчої співпраці віртуальних спільнот. Саме тому моделі не розділяють суто творчий процес та інноваційний процес (упровадження рішення). На нашу думку, це досить продуктивна інтеграційна тенденція. Але за межами цих моделей залишаються інші види творчості віртуальних спільнот, наприклад соціальна, політична, громадська, саморозвивальна (освітня) тощо. На часі пошук нових моделей, які б відбивали психологічні механізми творчості віртуальних

спільнот за межами лише позитивістського Гольфстріму, хоч інтеграція його здобутків залишається поки що актуальною.

На завершення теми спробуємо намітити тематичні напрями або проблеми дослідження, особливо актуальні для розвитку психології творчості віртуальних спільнот. Тож необхідно особливу увагу приділити соціально-психологічним реаліям віртуальних спільнот, дослідити вплив на ефективність творчого процесу таких характеристик, як форма мережі (віяльна, модульна, ітераційна), структура лідерства (ротація, фасилітація, координація чи взагалі варіації без лідерства). Okремо варто розглянути особливості побудови стосунків у віртуальній спільноті та визначити їхній вплив на творчий процес, адже відбувається не лише тривіальний обмін інформацією – будується довіра, без якої творчість віртуальної спільноти неможлива.

У ході спільної творчості відбувається розвиток самої спільноти. Це ставить завдання дослідження умов приєднання нових членів, управління процесом поєднання компетенцій у співпраці та забезпечення підтримки персональної продуктивності, згуртування спільноти новими викликами тощо.

Завдяки забезпеченій технологічною підтримкою віртуальній співпраці члени спільноти сягають високого рівня автономії та свободи, що неможливо у традиційній групі. Тож потребує дослідження процес функціонування механізмів утримання єдності спільноти (як складаються норми співпраці, що сприяють ефективності спільноти, тощо).

Okремим напрямом убачається вивчення впливу технічних ресурсів та програмного забезпечення як інструментів інфраструктури творчого процесу. Це відповідатиме духові дискусії щодо ролі технологічних впливів, про яку ми згадували вище.

Перелік напрямів досліджень, звичайно, не може вважатися вичерпаним, але навіть попередній огляд демонструє вагомість і масштабність викликів, які ставить перед професійною психологічною спільнотою інформаційна доба. Очевидно, що необхідним є прорив не тільки в теорії, а й у методології, яка має бути релевантною сучасній віртуальності. Слід задуматись і над внесенням змін у стандарти підготовки психологів, які поєднували б компетенції: наприклад, психологи-програмісти, кіберпсихологи, медіапсихологи, оскільки складні сучасні проблеми потребують потужної рефлексії та комплексних рішень.

Попри довгий список перспективних напрямів дослідження варто наголосити, що віртуальні спільноти стають важливим механізмом розвитку територіальних спільнот, зокрема сприяють формуванню стосунків у первинній сусідській спільноті. Такі феномени ми спостерігали при формуванні сусідської спільноти на основі спільноти інвесторів, які спочатку спілкувалися лише за допомогою Інтернету, а після спорудження будинку стали співвласниками

квартир у ньому. Відтоді вони починають спілкуватися «в реалі», об'єднуватися для проведення вільного часу і вирішення спільних проблем експлуатації будинку. Тож рівень культури спілкування в інтернет-середовищі, який є елементом загальної медіакультури, стає впливовим чинником розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот.

РОЗДІЛ 6

Емпіричні дослідження психології територіальних спільнот різного масштабу в Україні

6.1. Колективна участь і емоційні стани учасників масових політичних акцій в контексті різних територіальних спільнот

На підтвердження впливу рефлексивних властивостей територіальної спільноти на наслідки колективних дій розглянемо емоційні стани у структурі такого механізму масової взаємодії спільнот, як *емпауермент* (переживання уповноваженості й наснаження владою). Спробуємо показати роль емпіауерменту в інтеграційних процесах сучасного суспільства, а також у поточному формуванні ідентичності (суб'єктної позиції «Ми») через політичну участь. Для цього проаналізуємо дві тривалі масові політичні акції, пов'язані з виборами Президента України 2004 року, – в Києві та Донецьку як окремих територіальних спільнотах.

Традиційно інтеграційні процеси в суспільстві пов'язують із двома тенденціями: активізацією мобілізаційних процесів, суб'єктами яких виступають політичні сили (партії, об'єднання тощо), та розвитком громадянського суспільства, прообразом якого є активна самоорганізаційна робота різноманітних громадських організацій. У широкому розумінні поняття інтеграційних процесів відбиває різноспрямовані тенденції в житті суспільства та враховує динаміку не лише посилення, а й ослаблення інтеграції. Інтеграція при цьому розуміється як забезпечення цілісності, згуртованості, єдності людей в окремих спільнотах і загалом в суспільстві.

Інтегрованість суспільства може бути розкрита через охоплення не стільки суспільних процесів різного рівня, скільки взаємозв'язку, взаємовпливу і співіснування індивідів – учасників цих процесів. Така налаштованість дає змогу вийти за межі традиційного структурного підходу у вивченні інтеграційних процесів, який робить наголос не на процесах, а на їхніх наслідках. На відміну від цього розгляд перебігу суспільних змін через динаміку станів залучених до них індивідів у їхній міжперсональній і міжгруповій взаємодії розгортає іншу перспективу розуміння інтеграційних процесів у суспільстві. Саме така перспектива, на наш погляд, відповідає соціально-психологічному підходові, на відміну від соціологічного.

Водночас постає проблема обґрунтування відповідних індикаторів суспільної інтеграції, які давали б можливість оцінювання динаміки інтеграційних процесів і при тому могли масштабуватися відносно різних рівнів аналізу: суспільство, окремі спільноти (в тому числі соціальні категорії), окремі територіальні (локальні) спільноти, окремі часові періоди, окремі суспільні події тощо. Одним із інструментів вивчення стану суспільства в динаміці змін, які з ним відбуваються, є систематичне дослідження громадської думки, яке дає можливість узагальнення оцінок індивідами тих чи інших суспільно значущих об'єктів і подій. Іншим варіантом інструментального вирішення методичної проблеми вивчення інтеграційних процесів може бути відстеження динаміки психологічних переживань, насамперед емоційних станів учасників масових подій: адже первинно інтеграція здійснюється не на рівні думки, а на рівні безпосередньо пережитого емоційного єднання.

У психології спільнот опрацьовано низку понять, котрі можуть стати в пригоді при операціоналізації теорій інтеграційних процесів суспільства. До найбільш придатних для цього належить передусім поняття соціального капіталу спільноти, на якому ми вже докладно зупинилися. Наразі ж зосередимось на таких дотичних до нього поняттях, як *сутність групи* і вже заявлений *емпауермент*.

Як відомо, соціальний капітал складається із чотирьох елементів: сенсу спільноти, сусідства, колективної ефективності та громадської участі. На особливу увагу заслуговує перша складова, яка може бути розкрита через співвіднесення з таким поняттям традиційної соціальної психології як «сутнісність групи» (entitativity). Розглядаючи ознаки, властиві соціальній групі, Ч. Стенгор свого часу дійшов висновку, що навіть найважливіші з них (схожість членів, взаємодія та взаємозалежність, групова структура, норми, ролі, статус) не є визначальними для створення групи. В якості саме такої ознаки Ч. Стенгор використав термін «сутнісність», який передбачає переживання людьми відчуття спільності. Лише за такої умови сукупність індивідів являтиме собою групу.

При емпіричному оцінюванні за цією характеристикою найвищий рейтинг отримують професійні спортивні команди, члени родини, учасники рокерських гуртів, друзі, що роблять щось разом. Були виявлені також похідні від сутнісності феномени. Скажімо, якщо ми вважаємо якусь групу сутнісною, то, знаючи якості одного з її членів, ми віримо, що інші будуть на нього схожі. Якщо група сприймається як сутнісна, полегшується формування стереотипів щодо неї завдяки уявленням про її згуртованість та уніфікацію. Врешті-решт існує психологічний стан, характерний для відчуття себе спільнотою, який може бути впізнаний суб'єктом через свої емоційні переживання та їх фіксацію.

Дотичні до цього висновку положення знаходимо в дослідженнях процесу смислоутворення в організаціях [191]. К. Вейк розглядає смислоутворення із двох боків: з одного боку, смисл постає завдяки тому, що власна поведінка починає розцінюватися людиною як зобов'язання і стає незмінним аспектом її персонального світу, над яким надбудовуються інтерпретації (насамперед ретроспективні); з іншого боку, поведінка стає точкою відліку відповідальності завдяки публічності, остаточності та вольовому зусиллю [191, с. 13]. Застосування концептуального апарату вітчизняної психології дозволяє трактувати ці складові не просто як поведінку чи окрему дію, але як *вчинок*, завдяки якому і формуються подальші інтерпретації та створюється смисл існування організації. Одним із чинників формування зобов'язаності є переживання почуття відданості, віри в те, що хтось має на тебе надію, тобто тут має місце соціальність. Як бачимо, емоційно насичені психологічні стани є невід'ємною складовою інтеграції індивідів.

Обидва описані концепти (сутнісність групи та її смисл) на рівні аналізу локальної спільноти об'єднуються поняттям сенсу спільноти, яке є першою складовою соціального капіталу і основою культури тієї чи іншої спільноти. Саме цю складову соціального капіталу спільноти можна операціоналізувати, на наш погляд, через визначення модальності емоційних переживань її членів, через безпосереднє впізнавання наявності чи відсутності справжнього смислу переживання сенсу спільноти.

Введення індикатора безпосереднього впізнавання емоційного переживання сенсу спільноти потребує обов'язкової триангуляції отриманих даних, поєднання фіксації суб'єктивного емоційного стану і його розгорнутого вербального опису та інтерпретації носієм та різними спостерігачами. Мова йде про те, що суб'єктивна оцінка власного стану часто вважається недосконалою, оскільки не підлягає об'єктивному вимірюванню. Проте інформацію про суб'єктивні переживання людини навряд чи можна замінити будь-якою іншою, якщо метою є дослідження саме суб'єктивних переживань смислу спільноти. Тому попри можливість помилки суб'єкта в інтерпретації власного стану під час тієї чи іншої події (вона, помилка, може стати очевидною, наприклад, у ретроспективній рефлексії) він фіксує свій стан так, як його впізнає саме в цей час. Відтак суб'єктивне впізнавання власного емоційного стану або модальності емоційного переживання (навіть якщо припустити помилку самосприйняття) стає об'єктивною складовою масового процесу.

Думка про об'єктивний характер суб'єктивної помилки не нова, вона широко обговорюється в економічних науках. Зокрема в одному із бестселерів Дж. Сороса – «Алхімія фінансів» [163] – стверджується, що психологія учасників будь-якого історичного процесу є його невід'ємною компонентою;

перебуваючи у безперервній взаємодії з реальністю, вона викликає явище рефлексії: реальна ситуація впливає на мислення (і поведінку) учасників, а їхнє мислення впливає на розвиток ситуації, визначає природний перебіг події, долаючи принципову невизначеність. Той, хто перший збагне джерела і тенденції невизначеності та зробить свій внесок у подію, досягає успіху.

Тепер перейдемо до розгляду такого явища, як емпauerмент, з акцентом на емоційній його складовій. Поняття емпauerменту досить популярне в англomовній психології спільнот, дослівно *empowerment* перекладається як уповноваження. Аналіз словотворення показує походження його від кореня *power* (влада), префікс *em-* використовується для створення дієслів, які позначають приведення до якогось стану (тобто до стану владного). Феномен емпauerменту виділено при вивченні процесів суспільного опору дискримінації, боротьби з утисками окремих верств населення [62]. Коли люди відстоюють не лише власні інтереси, а починають вважати власні негаразди результатом суспільної системи, коли, виступаючи проти власного гноблення, вони захищають спільноту, виникає емпauerмент. Він полягає в тому, що, відчуваючи себе уповноваженою від спільноти, людина сповнюється додаткової сили, сенсу, ресурсу і здатністю до влади.

Емпauerмент визначається як соціально-психологічний стан віри у власну здатність кинути виклик владним відносинам, які домінують у суспільстві. Як результат колективної дії емпauerмент відображує ступінь, коли людина розуміє власну дію як актуалізацію своєї соціальної ідентичності. Вважається, що у протестній акції при зіткненні двох протилежних колективних ідентичностей народжується нова персональна ідентичність, наснажена відчуттям уповноваженості за долю зіткнення колективних ідентичностей. Доведено існування тісного зв'язку між емоційними станами учасників протестних акцій і особливостями розвивальної ідентичності, що виникає у процесі колективної участі.

Вивчаючи протестні акції в локальних територіальних спільнотах при зіткненні інтересів різних верств населення, дослідники виявили важливі закономірності емоційних станів, колективних дій та емпauerменту. Сам факт колективної участі стає основою виникнення дуже сильних емоційних переживань, причому конструюються образи спільнот, які протистоять і відносно яких можна зафіксувати когнітивну асиметрію, схожу на явища когнітивного дисонансу та ін-групового фаворитизму разом з аут-груповою дискримінацією. Колективні акції можуть енергетизувати явище емпauerменту як щодо індивіда, так і щодо колективу як цілого, і це типово супроводжується позитивним афектом. Особливостями колективної участі є висока емоційна насиченість, переживання значущості ситуації протистояння, почуття єдності,

відповідальності, надії. Зміст емоційних станів зосереджується довкола відчуття справедливості стосовно своєї спільноти. Пережитий суб'єктом стан емпатерменту залучається до найбільше насиченого смислом (навіть можна сказати – екзистенційного) особистого досвіду, і цей стан зберігає свій ресурсний потенціал іще довго після завершення подій.

Власна дія сприймається людиною не просто як дія окремого індивіда, але особи, уповноваженої виразити інтерес усієї спільноти – у цьому і полягає феномен емпатерменту. Формується особлива *поточна* (enduring) *ідентичність*, завдяки якій учасник колективної дії набуває додаткового особистого ресурсу, наснажується силою спільноти, яка діє в тому числі завдяки його особистим внескам. Це відбивається в емоційних станах учасника, у переживанні ним почуттів віри, гордості, радості, піднесення.

Виходячи із того, що існує тісний зв'язок між емпатерментом та емоційними переживаннями, ми вважаємо можливим використання концепції емпатерменту в якості методологічного підґрунтя для розробки експрес-методики оцінювання емоційного стану протестної маси в окремій події. Тут існує певне обмеження: індивідуальні суб'єкти, розпізнаючи й ідентифікуючи свої емоційні стани, відображають їх інколи відокремлено, а інколи – у злитті з тими емоціями, що циркулюють в юрбі завдяки навіюванню, наслідуванню і зараженню. Проте завдання фіксації та оцінювання емоційного стану маси в цілому (а не окремого її учасника), необхідне для розуміння інтеграційного характеру впливу тієї чи іншої події на локальну спільноту, по суті знімає це обмеження.

Залежно від того, які саме емоційні стани, характерні для емпатерменту, переважають у масі протягом колективної акції, наскільки одні й ті самі емоції охоплюють всіх учасників, можна робити висновки про інтегративний потенціал події для локальної спільноти.

Експрес-методика самооцінювання емоційних станів [388], розроблена і апробована при дослідженні масових політичних акцій, полягає у врученні респондентам спеціального бланку із завданням відповісти на запитання «Що ви зараз відчуваєте?». Самооцінювання емоційного стану проводиться учасниками у формі вибору серед запропонованих 30 слів, що відбивають різні емоційні стани (див. табл. 6.1). За модальністю ці стани можуть бути поділені на позитивні, негативні та нейтральні. До переліку були включені дев'ять основних модальностей почуттів: інтерес, радість, подив, страждання, гнів, відраза, зневага, страх, сором (за К. Ізардом [287]). Список був доповнений емоційними станами, які згадувались в різних характеристиках масових подій у наукових та публічних джерелах і могли стати значущими для розуміння особливостей стану учасників даної масової акції.

Експрес-методика дає можливість проводити дослідження власне у ході масової події, оскільки вирізняється простотою процедури. Оцінити рівень відокремленості й автономності учасника щодо масового настрою юрби експрес-методика не дає можливості. Мета використання експрес-оцінювання полягає в тому, щоб відобразити насамперед стан маси в цілому, а не окремого учасника. Об'єкти, які викликають наявні емоції, експрес-методика також не дає можливості аналізувати. Для цього існують додаткові методи – інтерв'ю, анкетування, спостереження, дискурсивний аналіз, контент- та інтен-аналіз комунікації в події, ситуаційний аналіз контексту події тощо.

Таблиця 6.1

Бланк експрес-оцінювання емоційних станів юрби

Інтерес	Подив	Гнів	Страждання	Відразу	Страх
Радість	Обурення	Агресію	Зневагу	Злість	Заздрість
Втому	Провину	Пригнічення	Піднесення	Гордість	Натхнення
Спокій	Єднання	Любов	Протистояння	Силу	Безнадію
Сором	Збудження	Виваженість	Приниження	Гідність	Віру

Серед слів, які пропонувались для вибору учасникам масової події, були такі, що відповідають станові емпайерменту: сила, гордість, гідність, радість, піднесення, натхнення, віра, любов, єднання (позитивна модальність) та обурення, протистояння, гнів, сором, злість (негативна). Крім того, в негативній модальності позначені стани, пов'язані з фазою, яка передуює виникненню емпайерменту, — пригнічення, приниження, безнадія, провина, зневага, страх. Через співвіднесення цих груп емоційних станів між собою в межах окремої події можна дати кількісну і якісну оцінку самої події як осередка реалізації емпайерменту її учасниками. Переважання емоцій, пов'язаних із позитивною модальністю феномена емпайерменту, і стане підтвердженням інтеграційного впливу масової події на стан локальної спільноти.

Головні напрями обробки отриманих даних – підрахунок частот представленості тих чи інших емоційних станів (їхніх модальностей), оцінювання динаміки змін у розподілі частот протягом події. Для аналізу рівня охоплення певним емоційним станом маси учасників нами був запропонований принцип кваліфікації частоти його згадування опитаними учасниками: домінантна (якщо охоплення перевищує 50 відсотків учасників), масова (від чверті до половини всіх учасників), секторальна (від 10 до 25 відсотків), часткова (від 10 до 3) і поодинокі. Домінантні та масові стани характеризують усю юрбу в цілому, вони самовідтворюються і підтримуються циркулярними реакціями. Секторальні емоційні стани не функціонують постійно, не відновлюються циркулярними реакціями масово, вони охоплюють або окремі

сектори маси, її підгрупи, або виникають як тимчасові реакції, що не мають постійного підкріплення. Часткове і поодиноке охоплення включає емоційні стани, які доволі мало представлені в гамі масових переживань. Така різноманітність, на наш погляд, дуже важлива, бо протистоїть тезі тотального знеособлення індивіда в масі. Наявність індивідуальних емоційних станів, що не витісняються масово представленими емоціями, показує відносну незалежність, автономію індивідуальних переживань.

Масові події 2004 р., пов'язані з виборами Президента України, які супроводжувались значною участю громадян у протестних акціях, слугували емпіричною моделлю нашого дослідження. Індикатором формування емпіричного моделювання як соціально-психологічного механізму інтеграції спільноти через колективну участь у протестній масовій акції виступало самооцінювання учасниками власних емоційних станів за описаною вище методикою.

Вивчення динаміки емоційних станів будувалося за схемою моніторингу: було проведено 12 замірів із періодом в 1 – 1,5 доби серед учасників масових подій в період від 22 листопада до 4 грудня 2004 р. в Києві (аналізуються відповіді на 915 заповнених учасниками анкетах) та три заміри з періодом в одну добу від 15 до 17 січня 2005 р. в Донецьку (аналізуються відповіді на 103 заповнених анкетах). Строге статистичне порівняння динаміки емоційних станів учасників цих двох подій не може бути досконалим через досить велику кількість змінних, які впливали на людей. Проте в межах дослідження зв'язку емоційних станів з інтеграційними процесами важливо зафіксувати їхню модальність, аби визначити, чи сприяли ці переживання наснаженню і, відповідно, самим інтеграційним тенденціям.

Розподіл частот ідентифікованих емоційних станів учасників двох масових акцій наводиться у таблицях 6.2 і 6.3. У дослідженні на київському Майдані взяли участь особи віком від 16 до 78 років (середній вік – 32 роки), серед них чоловіків – 59%, жінок – 41%. Соціальний склад був досить різноманітний: студенти – 23%, службовці, ІТП – 17%, робітники – 10%, підприємці – 10%, учителі та викладачі – 4%, працівники сфери обслуговування – 3%, пенсіонери – 3%, безробітні – 2%, селяни, військові, домогосподарки (до одного відсотка) та інші. В Донецьку соціальний склад акції був дещо інший: службовці – 24%, робітники – 16%, студенти – 15%, підприємці – 8%, пенсіонери – 8%, сфера обслуговування – 7%, домогосподарки – 6%, вчителі та викладачі – 5%, безробітні – 1%, інші – 8%.

У масовій події, що відбувалась у Києві, виділяються домінуючі стани (віра, єднання, гордість), які на донецькому Майдані мають також найвищу частотність. Проте в Донецьку жоден емоційний стан не сягає такої частоти, щоб потрапити в категорію домінуючих.

Таблиця 6.2

**Частотні групи емоційних станів учасників київського Майдану
(у відсотках відповідей)**

Домінтна		Масова		Секторальна		Часткова		Поодинок	
Віра	64,7	Радість	42,2	Обурення	19,9	Гнів	6,6	Страждання	3,0
Єднання	58,8	Піднесення	40,4	Протистояння	16,5	Втома	6,4	Безнадія	2,2
Гордість	57,0	Сила	36,8	Інтерес	13,0	Спокій	6,4	Агресія	2,1
		Гідність	36,4	Збудження	13,0	Сором	5,1	Пригнічення	2,1
		Любов	31,8	Виваженість	11,8	Зневага	4,6	Злість	1,9
		Натхнення	30,4			Подив	4,3	Відраза	1,8
						Приниження	4,2	Провина	1,7
								Страх	1,1
								Заздрість	0,4

Таблиця 6.3

**Частотні групи емоційних станів учасників донецького Майдану
(у відсотках відповідей)**

Масова		Секторальна		Часткова				Поодинок	
Віра	37,86	Сила	21,36	Агресія	10,68	Страждання	4,85	Зневага	2,91
Обурення	36,89	Сором	20,39	Протистояння	9,71	Спокій	4,85	Заздрість	1,94
Єднання	31,07	Піднесення	19,42	Любов	9,71	Злість	4,85	Втома	1,94
Гордість	25,24	Радість	18,45	Збудження	8,74	Відраза	4,85	Пригнічення	0,97
		Гідність	17,48	Виваженість	8,74	Безнадія	4,85	Провина	0,97
		Інтерес	15,53	Натхнення	8,74	Подив	3,88	Страх	0,97
		Гнів	14,56	Приниження	7,77				

Порівняння частот охоплення маси тим чи іншим емоційним станом у двох досліджуваних подіях дає можливість виділити, по-перше, два стани негативної модальності емпauerменту, які значно частіше трапляються в Донецьку, ніж у Києві. Це обурення та сором (відмінність більше 15%) і два стани позитивної модальності – любов і натхнення (відмінність більше 20%). По-друге, бачимо, що два стани різнилися за категорією охоплення: протистояння – секторальна в Києві і часткова в Донецьку, агресивність – поодинок в Києві та часткова в Донецьку (відмінність більше 5%).

Із порівняння середніх значень частот емоційних станів учасників двох подій з урахуванням їх віднесення до феномена емпauerменту впливають істотні відмінності (див. табл. 6.4).

Емоційні стани, що характеризують передумови виникнення емпauerменту в масових політичних акціях, які відбувались у Києві, виражені значно більше. Це пов'язано, зокрема, із контекстом протистояння, оскільки в Києві одночасно з акцією на Майдані проходили зібрання на підтримку іншого кандидата. Протест проти фальсифікацій виборів був спрямований саме на подолання негативних характеристик владних стосунків. Що ж до подій у Донецьку, то вони мали носили скоріше реактивний характер – збурення проти результатів попередніх протестних акцій.

**Порівняння середніх частот емоційних станів різних модальностей
емпауерменту в масових подіях у двох містах
(у відсотках)**

	Київ	Донецьк
Емоційні стани передумови емпайерменту	7,14	2,93
Позитивна модальність емпайерменту	44,28	21,04

Більш яскравим є порівняння позитивних і негативних станів, які характеризують емпайермент двох акцій. Як бачимо, у Києві позитивні стани переважають негативні більш ніж учетверо. Тоді як у Донецьку відмінність між ними досить маленька, вони майже врівноважені. Позитивні переживання підсилюють ресурсний потенціал особистості, сприяють її наснаженню більшою мірою в ході київських акцій, що свідчить про виникнення позитивної поточної ідентичності. Як показують результати аналізу інтерв'ю, проведених іншими дослідниками [14], це був досвід ідентифікації особистості з народом, нацією, українством. Масштаб територіальної спільноти в цьому випадку збігається з межами країни, тому може розглядатись як чинник національного розвитку, як чуттєвий показник сенсу національної спільноти.

У донецьких подіях позитивний потенціал представлений майже вдвічі меншою частотою емоційних станів, а поточна ідентичність перебувала на регіональному рівні. Незважаючи на наявність емоційних станів негативної модальності, емпайермент на цьому рівні уповноваженості мав місце, хоча й не дуже виразне. Проте для інтеграційних процесів у локальній спільноті такий результат може бути навіть більш суттєвим, ніж у масштабах усієї країни.

Тож події Помаранчевої революції дали можливість пересвідчитися, що соціальний капітал спільноти може існувати в різних формах: не тільки в інституалізованих соціальних мережах, а й у прямій участі великих мас у значущих соціальних подіях із наступним їх усвідомленням, осмисленням і переосмисленням.

6.2. Рефлексивні аспекти регіональних відмінностей у динаміці мотивації політичної участі протягом 2004 – 2010 рр.

Політична система є однією із суспільних форм, покликаних забезпечувати зв'язок індивіда і суспільства через усвідомлення суб'єктами політики взаємозалежності інтересів. Електоральна мотивація громадян – один

із найважливіших показників ефективності політичної системи, а його змістове наповнення характеризує стан розвитку громадянського суспільства. Кризь призму динаміки електоральної мотивації видається можливим концептуалізувати відмінності у становленні територіальних спільнот як громад, що усвідомлюють власні інтереси, а відтак починають використовувати свій рефлексивний капітал як ресурс саморозвитку.

Емпіричним матеріалом для аналізу динаміки мотивації політичного вибору стали результати масових загальноукраїнських опитувань, здійснених протягом 2004–2010 рр. Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України. Кожний щорічний цикл проводився на репрезентативній вибірці, що представляла доросле населення України за параметрами статі, віку, рівня освіти, а також екологічних характеристик типу мешкання (міське, сільське) в усіх регіонах країни.

У межах моніторингового дослідження електоральних намірів громадян респондентам пропонувалось оцінити набір різноманітних варіантів дискурсу, залучених у ролі ймовірних причин політичного вибору особистості. Серед запропонованих мотивувань були індикатори рівнів концептуалізації (зокрема ідеологічного) та певних вимірів політичного простору (орієнтація на Захід чи Схід, варіантів ідентичності (національна, релігійна, територіальна, групова), короткотривалі чинники (особистісні риси кандидатів, поточні проблеми), сценарії вибору (прогнозування шансів, орієнтація на довіру, на найменше зло, оцінювання результатів діяльності політичної сили) тощо. Запитання ми сформулювали таким чином: «Якщо Ви маєте намір проголосувати на виборах за певну партію (виборчий блок), то чи керуєтеся у своєму виборі наведеними нижче міркуваннями та аргументами?» Аналіз отриманих даних було спрямовано на підкреслення екологічних змінних: характеристик мешкання, регіональних відмінностей.

З огляду на становлення рефлексивного капіталу спільноти насамперед важливо описати раціоналістичні компоненти, а саме стан ідеологічної концептуалізації та її місце в мотивації політичного вибору громадян України. Для цього звернімося до результатів опитування, проведеного у жовтні 2004 р. – напередодні масових політичних акцій.

Розгляньмо розподіл вибору мотивування, що формулюється так: «Ця партія (блок) обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю». На таблиці 6.5 чітко видно регіональні розбіжності щодо кількості респондентів, які керуються цим мотивуванням, здійснюючи свій політичний вибір при голосуванні.

Порівняно з даними класичних американських досліджень (де повідомляється про 20% громадян, які мають ідеологічну мотивацію) рівень

вибору цього мотивування в нашому випадку може здатися досить високим. Утім, зважаючи на відмінності в методології дослідження (в американському враховувалися варіанти спонтанного дискурсу, у нашому – пропонувані мотивування), говорити про вищий рівень заідеологізованості українських громадян слід досить обережно. Проте в регіональному розрізі можна виділити місцевості, де виборці керуються ідеологічними міркуваннями більшою чи меншою мірою. Максимальні регіональні розбіжності в межах цього варіанта мотивації досить істотні – 30,3%. Найбільш заідеологізованим регіоном виглядає Галичина, на протилежному полюсі – Крим. Якщо ж розглядати весь спектр мотивації згідно з рейтинговим принципом, то немає жодного регіону, де б мотивація поділяння ідеології увійшла до групи найвищого рейтингу.

Таблиця 6.5

Регіональний розподіл вибору респондентами ідеологічної мотивації у 2004 р. (у відсотках)

Мотив	По вибірці в цілому	Правобережний Центр	Північний Схід	Схід	Галичина	Захід	Південь	Крим	Донбас	Київ
Ця партія (блок) обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	56,9	50,1	62,9	56,4	73,9	59,2	61,0	43,6	49,8	59,0

Яким же чином розподіляються рейтинги серед запропонованих індикаторів мотивації політичного вибору? На загальноукраїнському рівні найвищі рейтинги (за кількістю громадян, що використовують дану мотивацію при голосуванні) має та, що належить до так званих короткочасових (ситративних) чинників політичного вибору на кшталт: «Він наведе порядок» (76,6%), «Позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність» (74,4%), «Він захищає інтереси таких, як я» (72,4%), «Приваблюють особистісні якості» (69,9%). Тобто керуються подібною мотивацією більш ніж дві третини опитаних.

Регіональні відмінності найбільш рейтингових мотивувань не стосуються ідеологічного індикатора: у жодному з регіонів він не посідав місце вище за п'яте. В усіх регіонах до групи найвищого рейтингу увійшли індикатори орієнтації на наведення порядку і оцінки діяльності попередньої влади. Орієнтацію на груповий інтерес було представлено в усіх регіонах, крім Сходу, Донбасу і Криму, де до групи рейтингових потрапило мотивування «Бо це найменше зло». У Південному регіоні та в Центрі до рейтингових віднесено обидва індикатори: «найменше зло» і «груповий інтерес». На відміну від перелічених п'яти регіонів на Заході України мотивація «найменше зло» не входить до групи високого рейтингу, натомість до неї потрапляє протестний індикатор «проти влади» (нагадаємо, що на момент опитування влада

персоніфікувалася в особі Президента Л. Кучми). До яскравих регіональних відмінностей мотивації можна також віднести введення до високорейтингової мотивації орієнтацію на європейський напрям розвитку країни (найвищий рейтинг у Галичині) та орієнтацію на Схід, у бік Росії (другий рейтинг у Криму). Крім цих двох регіонів, в жодному мотивація геополітичної орієнтації не набирала високих балів.

Варто також звернути увагу на те, що загальний рівень використання запропонованих варіантів мотивації теж має регіональні відмінності: найвищим він був у Галичині, найнижчим – у Криму, що загалом можна інтерпретувати не тільки як активність мотиваційних чинників, а й як рівень усвідомлення. Що більший відсоток людей здатен звітувати про використання мотивувань, то вищим має бути рівень усвідомлення власної мотивації політичного вибору, а відтак інтенсивніше має відбуватися становлення рефлексивного капіталу тієї чи іншої спільноти. Разом із тим про високий рівень усвідомлення може свідчити і рівень відторгнення певних варіантів мотивації. Усереднений рівень вибору варіанта «важко визначитися» характеризує недостатньо усвідомлену мотивацію і нераціоналістичний варіант вибору. Найчастіше дають таку відповідь респонденти Криму і Півдня України.

Таким чином, можемо констатувати наявність деяких регіональних відмінностей у мотивації політичного вибору громадян України в 2004 р. за параметрами геополітичної орієнтації (проєвропейська в Галичині та проросійська в Криму), протестної мотивації (характерна для Західного регіону), вибору найменшого зла (в усіх регіонах, крім Західного).

Утім, загальна орієнтація населення на мотиви впорядкування країни й оцінювання діяльності попередньої влади при здійсненні політичного вибору виявилася переважаючою, регіональних відмінностей тут не було зафіксовано. Тобто загальні мотиваційні чинники політичного вибору були більш значущими порівняно з регіональними.

Другим напрямом аналізу мотивації стало виявлення рівня соціоінтеграційних орієнтацій при здійсненні політичного вибору, похідних від феномена ін-групового фаворитизму (за параметрами національної, релігійної і територіальної ідентичності). Аргументацією вибору кандидата «тому що земляк» скористалися лише 19,4% опитаних. Проте щодо цього мотиву маємо дуже яскраві регіональні відмінності: на Донбасі він був важливим для 58,6% респондентів, що перевищує мотивацію «тієї самої національності» (46,1%). У Західному регіоні та в Криму орієнтація на земляцтво найнижча (відповідно 4,6 і 5,3%), набагато менша від орієнтації на національну ідентичність (25,3 і 15,8%). Загалом 45,3% опитаних визнали, що керувалися мотивацією, пов'язаною з національністю кандидата. Можна виділити регіони, де

національна складова мотивації представлена більш яскраво. Так, для 74,5% мешканців Галичини, 62,6% північно-східних областей, 48% киян і 46,3% жителів Правобережного Центру України питання національності неодмінно враховувалося при здійсненні політичного вибору. Розбіжність між максимальним і мінімальним показниками використання цієї мотивації надзвичайно висока – понад 50 пунктів.

Менші регіональні розбіжності виявлено щодо мотивації, пов'язаної з релігійною ідентичністю – «того самого віросповідання» (усього цим аргументом скористалися 34% респондентів). Найвищі значення цього показника – в Галичині (46,7%), у східних (42,7%) і північно-східних областях (42,2%), найнижчі – у Криму (12,8%). Максимальна розбіжність тут становить близько 33 пунктів.

Якщо розглянути соціально-демографічні відмінності у використанні мотивації, пов'язаної з ін-груповим фаворитизмом (наданням переваги представникам групи, до якої зараховує себе сам виборець), то варто зазначити відсутність зв'язку між використанням національно-ідентифікаційної мотивації і віком, статтю, освітою. Більш актуальною ця мотивація виявилася для росіян (36,4%) і менш актуальною – для українців (25,8%), при середніх значеннях цього показника для представників інших національностей – 28,8%. Використання територіально-ідентифікаційної мотивації (земляцтва) не залежить від статі та віку (відмінності різних груп не перевищують 3%). Проте можна простежити зв'язок із рівнем освіти: зі зростанням освіченості респондентів рівень орієнтації на земляцтво знижується. Серед громадян із вищою освітою керуються цією мотивацією 13,7% опитаних, а серед тих, хто має незавершену середню, – 21,9%. Робітники частіше посилалися на цю мотивацію (26,4%), ніж селяни (15%).

Аналізуючи екологічні змінні соціально-ідентифікаційної мотивації політичного вибору (залежно від типу мешкання), можна зауважити явну тенденцію її переваги серед жителів містечок чи поселень міського типу перед селянами і жителями великих міст (табл. 6.6). Водночас орієнтація на групові інтереси у містечках чи пмт є найнижчою. А рівень мотивації довіри («Люди, яким я довіряю, збираються голосувати за нього») практично не залежить від масштабу та урбанізованості поселення, залишаючись у межах похибки. Відмінності не є кількісно значущими, але звертають на себе увагу як певні тенденції.

Мотивацію, пов'язану з орієнтацією на людей, яким респондент довіряє, ми відносимо до соціально-організаційних чинників. Розгляд цього індикатора в регіональному розрізі може дати, на наш погляд, картину потенційних можливостей впливу територіальної громади на психологічну детермінацію політичного вибору (табл. 6.7).

Таблиця 6.6

Розподіл вибору респондентами соціально-ідентифікаційних мотивувань залежно від типу мешкання (у відсотках)

Індикатори мотивації	Село	Містечко (пмг)	Місто
національність	49,3	51,3	41,1
віросповідання	31,8	39,4	33,4
земляцтво	13,7	24,7	21,2
групові інтереси	71,8	68,8	73,7
мотивація довіри	58,1	59,0	60,3

Представлені дані можуть мати двоїсту інтерпретацію: з одного боку, вони відбивають рівень орієнтації на інших людей при здійсненні власного вибору, а з другого – непрямим чином свідчать про наявність осіб, кому респондент довіряє, в його безпосередньому оточенні, про електоральні наміри яких він поінформований. Не ставлячи за мету розрізнення цих складових у нашому аналізі, зазначимо, що комплексний характер індикатора дає можливість охопити суб'єктивну картину орієнтації політичного вибору на довіру людям.

Таблиця 6.7

Регіональний розподіл вибору респондентами соціально-організаційної мотивації (у відсотках)

По вибірці в цілому	59,4
Правобережний Центр	56,1
Північний Схід	49,7
Схід	64,3
Галичина	69,4
Захід	62,8
Південь	52,3
Крим	48,4
Донбас	67,0
Київ	46,7

На відміну від варіантів мотивації, що передбачають належність до певних груп, тут оцінюється не феномен ін-групового фаворитизму, а довірчі міжособові стосунки. Ідеться як про механізми конформізму і навіюваності, про зменшення автономізації та незалежності власного вибору, так і про механізми, пов'язані з явищем емпauerменту, що базується на довірі до найближчого соціального оточення. За рейтингом цей варіант потрапляє до мотивації середнього рівня. Загалом у 2004 р. 59,4% респондентів, здійснюючи політичний вибір, послуговувалися цим мотивуванням. Регіональні розбіжності тут найменші, вони ледве сягають 20 пунктів. Найбільше представлена орієнтація на людей, яким довіряють, серед мешканців Галичини (69,4%),

Донбасу (67%), Східного (64,3%) та Західного (62,8%) регіонів. Як бачимо, цей чинник об'єднує території України, що відрізняються за багатьма іншими соціально-ідентифікаційними характеристиками мотивації. Найменше представлена мотивація довіри у Криму (48,4%) та в Києві (46,7%).

Загалом можна констатувати, що мотивація намірів голосування на виборах Президента України у 2004 р. слугувала своєрідним медіатором, що опосередковував вплив соціоінтеграційних, соціально-ідентифікаційних та соціально-організаційних чинників на психологічну детермінацію політичного вибору особистості. Найбільш вагомою і високорейтинговою виявилася мотивація, пов'язана з усвідомленням групових інтересів і сподіваннями, що політик буде «захищати інтереси таких, як я». Саме цей чинник потрапляє до групи найвищого рейтингу майже в усіх регіонах і має мінімальні розбіжності. Орієнтація на належність до тієї самої національної, релігійної та територіальної спільноти відіграє помітно меншу роль у політичному виборі, але має чіткіші регіональні розбіжності.

Наступним нашим кроком стане з'ясування динаміки змін у системі мотивації політичного вибору, що відбулися протягом трьох років після виборів Президента України 2004 р. Головними чинниками впливу на ці зміни, що ми й бажаємо обґрунтувати, були самоорганізувальні процеси в територіальних громадах, викликані масовими політичними акціями осені 2004 – зими 2005 р., та подальше переосмислення цього досвіду. Не вдаючись до політологічного аналізу подій і наслідків Помаранчевої революції, спробуємо на соціально-психологічному рівні зрозуміти ті зрушення в суспільстві, які відбулися. Інструментом такого аналізу слугуватиме порівняння мотивації політичного вибору жовтня 2004 р. (переддень виборів Президента України) [364] і березня 2006 р. (вибори до Верховної Ради України) [493]. Попри відмінності у типах виборів вважаємо за можливе провести аналіз зсуву в системі мотивації під кутом зору опосередкування соціально-організаційних територіальних чинників. До нашого аналізу залучено варіанти мотивації, що були запропоновані в обох дослідженнях і піддаються порівнянню.

Насамперед представимо зміни рейтингів використання цих мотивувань (див. табл. 6.8). Найбільш яскравою зміною в системі мотивації протягом 2004–2006 рр. є значне зростання рейтингу ідеологічної мотивації: з восьмої позиції у 2004 р. вона переміщується на третю і входить до групи найвищого рейтингу (в абсолютних значеннях зростає від 56,9 до 72,3%). Протилежні зміни відбуваються з мотивацією наведення порядку – з першого рейтингового місця вона зміщується аж на п'яте (зменшується з 76,6 до 70,7%). Зниження рейтингу і абсолютних значень (із 59,4 до 50%) спостерігається також щодо мотивації довіри в міжособовому спілкуванні при здійсненні політичного вибору. Як

бачимо, у Донбасі, Криму і на Півдні України зниження цього показника не є вельми значним, тоді як у Галичині воно набуває просто катастрофічного характеру: з найбільшого по вибірці (69,4%) падає до чи не найменшого (39,2%). Іще менший рівень спостерігається лише в зоні традиційно найнижчих показників цього мотиву – в Києві (32,3%). Пояснення цього феномена потребує спеціальних досліджень.

Таблиця 6.8

**Динаміка вибору мотивів політичного вибору в період 2004–2006 років
(у відсотках)**

Жовтень 2004 р.		Березень 2006 р.	
Індикатори мотивації за рейтингом	Рівень використання мотивів, N=2008	Індикатори мотивації за рейтингом	Рівень використання мотивів, N=2011
1 – Він наведе порядок	76,6 ↓↓	1 – Цю партію очолює політик, якому я довіряю	76,4
2 – Позитивної оцінки заслуговує його попередня діяльність	74,4 ↓	2 – Захищає інтереси таких, як я	74,6
3 – Він виражає й захищає інтереси таких, як я	72,4 ↑	3 – Обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	72,3
4 – Мене приваблюють особисті якості кандидата	69,9 ↓	4 – Позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність партії	72,2
5 – Серед усіх кандидатів він є найменшим злом	66,9 ↓	5 – Ця партія наведе порядок	70,7
6 – Під його керівництвом будуть краще працювати	65,6	6 – Приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії	67,7
7 – З ним зробимо Україну європейською державою	61,1	7 – Ця партія має добрі шанси на обрання	64,1
8 – Люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цього кандидата	59,4 ↓↓	8 – Ця партія є найменшим злом	56,7
9 – Він обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	56,9 ↑↑	9 – Представники цієї партії дбають про інтереси народу і держави більше, ніж про власні	55,1
10 – Він має найкращі шанси на обрання	56,7 ↑	10 – Хочу, щоб не перемогла якась інша партія	50,8
11 – Хочу, щоб не переміг хтось інший	55,8	11 – Люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цю партію	50,7
12 – Він виступає проти нинішньої влади	51,3	12 – Ця партія виступає проти нинішньої влади	45,6

На нашу думку, чималу роль тут відіграло розчарування найбільш радикально проєвропейськи налаштованого регіону, викликане згортанням зусиль у цьому напрямі. Крім того, на рівень довіри, безумовно, впливають такі чинники політиків, які масова свідомість може кваліфікувати як зраду виявленій довірі. Серед особливостей динаміки мотиваційної системи галичан зазначимо висування ідеологічної мотивації на перше місце в рейтингу (78,5%). Аналогічні зміни відбулися також у Східному регіоні і в Криму (75,6 і 65,6%).

Окремо слід зупинитися на динаміці мотивації в Донбасі. Особливістю цього регіону є значне зростання усвідомлення самої мотивації. Так, рівень використання найбільш рейтингових варіантів мотивації за абсолютними значеннями набагато випереджає будь-який інший регіон. Перше місце займає груповий інтерес (91,4%), на другому залишається орієнтація на впорядкування (90,7%), на третьому – ідеологія (90%). Орієнтація на наведення порядку залишається в зоні найвищих рейтингів іще у двох регіонах: у Києві (70,6%) і на Півдні (81,4%). Загалом для Півдня характерною є динаміка мотивації, подібна до донецької. Якщо у 2004 р. найвищі рейтинги мотивації на Півдні перебували на рівні 64,1–61,3%, то у 2006 р. – уже на рівні 85,2–80,3% (майже досягали найбільшого рівня усвідомлення й активності мотивації 2004 р., який було зафіксовано в Галичині). Цим загалом підтверджується важливість локального емпauerменту протягом масових акцій як предиктора соціального єднання і територіальної інтеграції. Фактично сплеск позитивних емоцій у Києві не вилився у зростання довіри як чинник мотивації політичного вибору, тоді як за регіональної спрямованості емпauerменту в Донбасі не тільки упереджується тенденція зниження довіри, а й зростає активність і усвідомлення мотивації політичного вибору.

Моніторинговий режим вивчення динаміки мотивації передбачав проведення наступного зрізу, який припав на позачергові вибори до Верховної Ради України. Ми спробували провести модифікацію методики опитування, яка дала б змогу вивчити вплив форми запитання на визначення особливостей мотивації.

Методична змінна в опитуванні щодо мотивації стосувалася способу оцінювання варіантів [290]. Традиційною методикою було оцінювання кожного з мотивувань, варіативною – вибір із запропонованого переліку лише тих, якими респондент керується, здійснюючи вибір. Розуміючи, що завдання опитувальника запускають різні процеси усвідомлення мотивації, ми передбачали, що вибір із переліку є менш активувальною процедурою. Фактично для відповіді за варіативною методикою потрібне лише впізнавання мотивації, тоді як оцінювання кожного з варіантів потребує більшої завантаженості рефлексивного процесу. Разом із тим природне здійснення

вибору може набувати досить спонтанного характеру, без розгорнутого рефлексивного оцінювання власної мотивації. Тому варіант упізнання мотивації більш адекватно відображає механізми вибору, без примусового зсуву мотивації в раціоналістичність. Відмінності ж отриманих даних можуть дати підстави для ґрунтовнішого аналізу рефлексивного капіталу територіальних спільнот.

Дійсно, порівняння рівня активності й усвідомлення мотивації вибору в традиційній і варіативній методиках вибору з переліку дало значно нижчі показники. Так, найбільш рейтингові мотивування у варіативній методиці ледве перевищували рівень 30% використання, на відміну від попередніх даних, що сягали за 70%. Така кількісна розбіжність підтверджує думку про те, що загалом мотивація політичного вибору є слабо усвідомленою, а її рефлексування провокується завданням оцінювання кожного з варіантів мотивувань. Наскільки цей вплив важливий, можемо побачити, порівнявши рейтингову структуру мотивації, отриману за допомогою різних методик.

Хочемо звернути увагу на те, що при зниженні вимог до рефлексивного рівня обробки відповідей найвагомішою мотивацією стає вибір за принципом найменшого зла, який у традиційній методиці ввійшов до групи найвищих рейтингів лише в Києві. Непрямим чином цей факт може свідчити про те, що для територіальної громади столиці характерний вищий рівень рефлексії мотивації політичного вибору, який не викликає значних розбіжностей у даних за структурою мотивації у разі зміни методики. Тож рефлексивний потенціал громади виявляється вищим, ніж бар'єр між оцінюванням і впізнанням окремих варіантів мотивувань.

Цікавим видається результат порівняння даних за двома методиками щодо ідеологічної мотивації. Якщо в рефлексивно насиченому варіанті опитування ми констатували регрес цієї мотивації, то у більш спонтанному варіанті методики цього не спостерігається, ідеологічна мотивація залишається у групі найвищих рейтингів на третьому місці. Це може свідчити про те, що в структурі мотивації цей чинник є досить активним, проте слаборефлексованим. Свідома оцінка ідеологічної мотивації сприяє розширенню складності когнітивної структури, яка відображає політичну сферу суспільства, і в цій складності ідеологія перестає виконувати провідну функцію. Отже, можемо стверджувати, що саме ідеологічна мотивація є найбільш чутливою до рівня задіяності рефлексивних процесів. Можливо, саме тоді, коли надається свобода самовизначення щодо рівня рефлексування у нерегламентованому дискурсі (як в американських дослідженнях), поза пропозицією вибрати чи оцінити запропоновані мотивування (а на основі експертного кваліфікування якості висловлювань), ідеологічний рівень виявляється зниженим до 20%. Утім,

194

феномен мінливості ідеологічної мотивації залежно від особливостей рефлексування всієї мотиваційної системи потребує додаткового вивчення.

У разі використання традиційної форми, коли респондентів просили оцінити кожний з варіантів мотивації («керуються», «не керуються», «важко відповісти»), ми отримали таку структуру рейтингів, яка була характерною для 2004 р. Виняток становить лише специфічне для парламентських виборів мотивування «Цю партію очолює політик, якому я довіряю», котре залишається на рівні найвищого рейтингу (72,7%). Друге місце здобуває мотив «Позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність партії» (але разом із підвищенням рейтингу на один пункт зменшується абсолютне значення – до 67,4%). Третє місце посідає мотивування, яке піднялося вище з п'ятої позиції – «Ця партія наведе порядок» (проте значення 67,2% менше, ніж у 2006 р., коли було 70,7%). Нагадаємо, що у 2004 р. ця мотивація мала найвищий рейтинг і становила 76,6%. Тобто тенденція повернення до попередньої структури мотивації не супроводжується поверненням до такого самого рівня активності й усвідомлення цього мотиву. Стабільно залишається в зоні найвищих рейтингів мотивація групових інтересів, посідаючи в 2007 р. четверте місце (67,1%), що дає змогу кваліфікувати групову ідентифікацію через спільні інтереси найвагомим і найстабільнішим соціально-організаційним чинником психологічної детермінації політичного вибору особистості.

Досить цікавою є тенденція зниження рівня ідеологічної мотивації (шосте місце при значенні 63,2%), особливо після збільшення ваги цього чинника у 2006 р. Відбувається подальше зниження значення мотивації довіри (48,8%) за незначної зміни рейтингу із 11-ї на 10-ту позицію.

Загалом можна вважати, що в період Помаранчевої революції відбулися зміни у структурі мотивації. Вони стосувалися передусім активізації територіальних громад та глибшого усвідомлення ними мотивів вибору.

Регіональні відмінності в групі найвищих рейтингів мотивації полягають у тому, що повернення значущості мотивації впорядкування не поширюється на Західний регіон (хоча у 2004 р. цей мотив був тут визначальним). Тобто для Заходу України структура мотивації не зазнає редукції за цією ознакою. Другою відмінністю є невключення в групу найвищого рейтингу мотивації оцінювання діяльності попередньої влади як найбільш раціоналістичного мотивування у Південному регіоні (у 2004 р. ця мотивація була притаманна всім регіонам України). Тобто аналіз показує, що тенденція відновлення мотиваційної структури залежить від соціально-організаційних чинників територіальної громади регіонального масштабу, і явище повернення не є тотальним. Зміни мотивації в Західному і Південному регіонах не повертаються до попереднього стану мотиваційної структури.

Заслуговує на увагу новий аспект, що з'являється у групі найвищих рейтингів мотивації в Криму, – вихід протестної мотивації (проти влади) на другу позицію (зафіксовано зростання майже вдвічі, до 64,2%). У 2006 р. Крим виявився єдиним регіоном з високорейтинговою протестною мотивацією, хоча, як пам'ятаємо, у 2004 р. така мотивація була характерною виключно для Західного регіону України і досить слабо представлена в Криму (передостанній показник – 31,9%, менший лише в Південному регіоні – 31,6%). У 2007 р. протестна мотивація мешканців Криму залишалася найвищою серед усіх регіонів, хоча її рівень знизився до 53,2% [493]. Тож можемо констатувати інверсійну динаміку протестної мотивації між Західним і Південним (у тому числі Кримом) регіонами. Причини її зростання потрібно вивчати додатково, хоча можна припустити, що описана динаміка спричинена недолугістю розв'язання владою земельних питань, зокрема щодо врахування потреб кримськотатарської етнічної спільноти в Криму.

Не менш цікавою видається динаміка мотивації довіри в регіональному вимірі. За період 2006 – 2007 рр. можемо зафіксувати тенденцію зниження цього типу мотивації у Східному регіоні (до 47,9% порівняно з 51,4% у 2006 р. і 64,3% у 2004 р.). Водночас у Південному регіоні маємо протилежне: після незначного зниження від 52,3% у 2004 р. до 50,8% у 2006 р. спостерігається посилення цієї мотивації до 60,6% у 2007 р. (найвищий рівень серед усіх регіонів України). Це характеризує особливості розвитку мотивації на Півдні: зростає не раціоналістична мотивація вибору, не спрямованість на оцінювання діяльності партії чи блоку, а саме особистісна складова соціального впливу. Таке спостереження може стати основою прогнозу про переміщення соціально-організаційних активізувальних чинників інтеграції України на традиційно досить інертний щодо цього Південь. Принаймні варто звернути увагу на процеси, що відбуваються саме в територіальних громадах Південного регіону, які досі залишались осторонь найбільш яскравих відмінностей між Сходом і Заходом України. Не виключено, що особливості впливу територіальних чинників на політичний вибір особистості тут опосередковано резонансними неполітичними подіями в житті громади (наприклад, масштабні лісові пожежі літа 2007 р.), які посилили потребу єднання громади для подолання спільної біди, а це вплинуло й на мотивацію політичного вибору.

Аналіз змін у системі електоральної мотивації за результатами опитування, проведеного напередодні виборів Президента України 2010 р. (N=2004) [494], показує подальше посилення згаданих вище тенденцій (див. табл. 6.9). Продовжує падати рейтинг ідеологічної мотивації (дев'ята позиція, 57% опитаних), і зростає значущість мотивування «Цей кандидат наведе порядок» (друге місце, 72,9%). Новим феноменом стало висування на перше

місце в рейтингу ситуативного мотивування «Хочу, щоб не переміг інший кандидат», яким послуговується переважна більшість респондентів (76,3%). Прикметним є також найнижчий рейтинг мотивування «Цей кандидат дбає про інтереси народу і держави більше, ніж про свої власні», хоча 39% громадян, здійснюючи свій політичний вибір, використовують саме цю аргументацію.

Таблиця 6.9

Система електоральної мотивації напередодні виборів 2010 р.

Якщо Ви маєте намір проголосувати в другому турі виборів Президента України за одного з кандидатів, то чи керуєтесь у своєму виборі наведеними нижче міркуваннями та аргументами?	Серед тих, хто має намір голосувати за одного з кандидатів (у %)	Рейтинг
Хочу, щоб не переміг інший кандидат	76,3	1
Цей кандидат наведе порядок	72,9	2
Позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність цього кандидата	72,1	3
Цей кандидат є найменшим злом	67,9	4
Цей кандидат має добрі шанси на обрання	67,5	5
Цей кандидат виражає й захищає інтереси таких, як я	62,4	6
Цей кандидат виступає проти нинішньої влади	62,2	7
Приваблюють особисті якості кандидата	62,1	8
Цей кандидат обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	57,0	9
Люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цього кандидата	53,0	10
Цей кандидат очолює партію (блок), членам якої (якого) я довіряю	43,8	11
Цей кандидат дбає про інтереси народу та держави більше, ніж про свої власні	39,0	12

Отже, результати досліджень свідчать про вагомість рефлексії як соціально-інтеграційного чинника розвитку територіальних громад у психологічній детермінації політичного вибору. Рефлексивна властивість операціоналізується як розбіжність результатів оцінювання. Динаміка системи мотивації політичного вибору може слугувати показником, що характеризує становлення рефлексивного капіталу територіальної громади.

6.3. Регіональні відмінності рефлексивних складових медіакультури територіальних спільнот в Україні

У зв'язку із зростанням віртуалізації життя характеристика рефлексивних властивостей територіальної спільноти розкривається через рефлексивні

компоненти медіакультури різних верств населення. З огляду на часовий вимір рефлексивних властивостей спільноти порівнюємо ці компоненти за даними двох поколінь – дорослих і молоді.

Розвиток інформаційного суспільства вимагає від сучасників нових якостей і компетентностей, про які наші батьки і уявлення не мали, у кращому випадку могли тільки мріяти. У побут масово прийшли не тільки телебачення, а й комп'ютер, мобільний зв'язок, Інтернет. Такі зрушення не можуть не викликати змін у світосприйнятті, мисленні, навіть міжособових стосунках. Нові можливості й нові виклики інформаційного простору, в якому ми всі перебуваємо, потребують переосмислення освітніх ресурсів, що готують нинішнє молоде покоління до майбутнього. Взагалі молодь зі своїм потужним адаптивним потенціалом швидше пристосовується до технологічних змін, краще за батьків і вчителів орієнтується в оцифрованій реальності, виглядає більш інноваційною. Проте це не знімає зі старшого покоління відповідальності за передання тих культурних (у широкому смислі цього слова) засад, які зумовлюють самовідновлення суспільства. До таких засад належить, зокрема, формування *медіакомпетентності* молоді, що передбачає синтез *комунікативної* та *інформаційної* компетентностей.

Інформаційна компетентність як здатність використовувати новітні медіатехнології пов'язана із розв'язанням проблем і спілкуванням. Медіакомпетентність як «здатність розрізнити відповідну та невідповідну інформацію, відмежовувати правдиву від неправдивої, відокремлювати реальність від віртуальної реальності» [281, с.153] неможлива без інформаційної та комунікативної компетентності. Найбільш адекватним є синтетичний системний підхід до визначення медіакомпетентності, яка розташована в континуумі від медіабезпорадності до медіазалежності. Обидва полюси цього континууму є межовими і небажаними станами: медіазалежність вважається хворобливим станом, одним із багатьох видів адикції, що належить до розладів вольових процесів. Медіабезпорадність розглядається скоріше як тимчасовий стан, що потребує педагогічного втручання і звичайного навчання. Тож між медіабезпорадністю і медіазалежністю лежить зона медіакомпетентності – як синтезу мотиваційних та інструментальних складових ефективної взаємодії з медіапростором.

В основі прийнятого визначення медіакомпетентності лежить концепт *віртуальної реальності*, про який ми вже згадували. Взагалі віртуальність як феномен і досі жваво обговорюється не тільки спеціалістами з комп'ютерних технологій (як імітація реальності кібернетичними засобами), а й філософами, педагогами, журналістами, медіакритиками. Психологи розглядають віртуальність як основний предмет нової галузі – віртуалістики. Віртуальна

реальність (англ. virtual reality від virtual – фактичний, virtue – добродієність, звитяга, достоїнство; порівн. лат. virtus – потенційний, можливий, енергія, сила, а також уявний; лат. realis – речовий, дійсний, існуючий) – це особлива породжена актуальна автономна інтерактивна реальність. Віртуалісти (Н. Носов, А. Михайлов, Т. Носова, М. Пронін, Г. Юр'єв та ін. [396]) вважають її рухомою складовою нашого світу, на відміну від константної складової тієї частини реальності, на основі якої твориться віртуальна складова. Філософським підґрунтям віртуалістики є концепція *поліонтичності*, яка зводиться до того, що породжене має такий самий статус реальності й істинності, як і породжуюче. Світ у цілому, як і будь-яка з його частин, бачиться таким, де події породжуються, перебігають, самі породжують інші події, вмирають чи вливаються до інших подій і т.д., – і все це існує реально. Світ – багатосаровий, складний, непостійний, у ньому весь час постають і зникають його частини й навіть цілі сари. Віртуальність не є ірреальністю – це просто *інша реальність*.

Більшість психологів-віртуалістів спрямовують свої зусилля на те, щоб зрозуміти особливості віртуальних станів людини (віртуальність розглядається як частина психічного) [395; 394], образну природу віртуальності, відносність переходів між константною і віртуальною реальностями тощо. Вводиться навіть поняття *аретеї* (грецький аналог латинського virtus) – на позначення особливого типу віртуальної практики, яка сприяє розв'язанню як управлінських проблем, так і соціальних конфліктів, що спричиняють розлади здоров'я людини [205]. Загалом цей напрям можна кваліфікувати як сучасну філософську психологію, яка конструктивістськи переосмислює новітні реалії.

З іншого боку, активно ведеться пошук моделей розуміння віртуальності в межах наук, що досліджують засоби масової комунікації. Для України це нова галузь соціальної комунікації, яка увібрала в себе традиційні журналістику і медіакритику. Віртуальні світи створюються не лише окремими людьми в ході осмислення реальності. Засоби масової комунікації цілеспрямовано продукують імітаційну віртуальність, яка не є простим інформуванням про породжуючий константний світ. До речі, щодо розуміння породжуючого світу як константного ми маємо особливу думку: світ, як і будь-яка з його частин, не може бути константним. Константність є насамперед суб'єктивним привнесенням у рухомість навколишнього світу, знерухомлення світу – це онтологічна здатність суб'єкта і його свідомості. Хоча в межах професійного спілкування вважаємо допустимим використовувати термін «константна реальність» на позначення нижчого рівня у співвідношенні між різними віртуальностями, принаймні доки з'явиться більш адекватна термінологія.

На жаль, віртуалістика приділяє недостатньо уваги суб'єктам, які породжують події та віртуальні світи. Не охоплює цих проблем і традиційна психологія масової комунікації. Ось чому з особливою актуальністю постає проблема розроблення моделей віртуальності в медіапсихології, на базі досягнень якої має будуватися сучасна медіаосвіта.

Метою цього підрозділу є формування моделі віртуальності, яка базується на розумінні колективного суб'єкта її створення – спільноти. Саме така модель за умови її адекватної операціоналізації могла б стати основою дослідження особливостей медіакультури певних спільнот, особливо такого масштабу, як регіональні територіальні спільноти.

Засоби масової комунікації продукують віртуальність як певну подію чи інформаційний продукт, але це є тільки пролегоменом (попереднім словом, вступом) віртуальності. Насправді інформаційний продукт – лише посередник між віртуальним світом виробника і віртуальністю, створеною аудиторією. Глядач (слухач, користувач), сприймаючи інформаційний продукт, добудовує власну віртуальність, подовжує світ за межі екрана. І цей домислений світ стає психологічною реальністю його життя, не відмінною за своїм статусом від тієї, яку він добудовує на основі спостереження за містом із вікна автобуса чи на основі розмови про новини із товаришем. Змішаність світу, в якому ми живемо, дає право називати його *поствіртуальним*, адже в ньому технологічно створене віртуальне (на відміну від психічного як форми віртуального) переплетене із породжуючою константною реальністю настільки, що суб'єкти не ставлять собі завдання розведення цих світів. Відомо, що першою втрачається інформація про джерело інформації: відповідно психологічний світ є саме поствіртуальним. Віртуальне за джерелом стає частиною нашого константизованого життєвого світу.

З іншого боку, саме особливості спільного сприйняття надають статусу реальності віртуальним світам. Потенційна можливість вступити в контакт з іншим суб'єктом, висловити свої думки і ставлення до медіапродукту підтверджує існування віртуального саме як частини зовнішньої реальності, а не внутрішньої фантазії. Реальність для другого суб'єкта певного віртуального утворення першого суб'єкта робить цю віртуальність реальною. Закономірності взаємопов'язаності цієї суб'єктної онтології були підмічені дуже давно. Наші дослідження рефлексивного потенціалу групи наочно розкривають дискурсивну природу цього явища через феномени обернення рефлексії, взаємного здійснення рефлексивних функцій, існування побічних продуктів рефлексії у групі тощо. Загалом дослідження рефлексії та віртуальності стають дотичними в межах медіапсихології. Разом із тим розуміння віртуальності як реальності соціально-психологічної, породженої спільнотою, надає нового

імпульсу емпіричним дослідженням медіакультури. Залежно від особливостей продукування спільнотою віртуальності можуть бути визначені специфічні підходи до медіаосвіти, впроваджуваної в межах цієї спільноти.

Виходячи із територіальних масштабів структурування спільнот найбільш ефективним нам видається розгляд регіональних особливостей. Відомо, що в Україні існують досить суттєві розбіжності між окремими територіями. Досить тривалі дослідження громадської думки дали змогу виділити ті регіони, які мають найбільші відмінності від інших, і ті, що найбільше схожі між собою. Традиційний для України регіональний поділ охоплює чотири групи областей:

Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька;

Центр: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, м. Київ;

Схід: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська;

Південь: АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська.

В разі виявлення відмінностей між цими регіонами в параметрах продукування населенням віртуальності ми могли б надалі говорити про необхідність диференційованого регіонального підходу до впровадження медіаосвіти як частини специфічної медіакультури регіону. Таким чином, завданням нашого емпіричного дослідження стало виявлення регіональних розбіжностей віртуальності, створюваної молодіжною аудиторією в Україні.

Теоретичний аналіз понад 50 індикаторів медіакультури дав можливість побудувати п'ятивимірну модель віртуальності територіальної спільноти. Робоче визначення віртуальності, покладене в основу теоретичної моделі, було таким: віртуальність – це психологічне утворення, яке полягає в наданні (атрибуції) штучно створеному інформаційному явищу статусу життєвої реальності, включенні його в життєвий простір суб'єкта (і особистості, і спільноти). П'ятивимірна модель 5dv (5 dimensions of virtuality) є типом композиційних моделей, які задають простір представлення певного явища (методологія, характерна для психосемантики). Виділено п'ять вимірів створюваної віртуальності (і відповідно п'ять параметрів оцінювання) молодіжної телевізійної аудиторії: 1) контекстуальність – створення ефекту постійного існування віртуальності, добудовування її до неперервності; 2) реалістичність – достовірність симуляції (відображення) константної реальності з точки зору комунікантів; 3) активність – експансія віртуального світу в міжособистісний простір спілкування, інтерактивність віртуальності; 4) керованість – підкорення віртуальності волі комуніканта, незалежність і автономність; 5) ресурсоздатність – потенція надання ресурсів, які можуть бути використані комунікантом, складова потенційної мотивації.

На основі запропонованої моделі було створено методику оцінювання віртуальності територіальних спільнот, дизайновану під масове репрезентативне всеукраїнське опитування. Зупинимось окремо на операціоналізаціях кожного із вимірів віртуальності.

1) Контекстуальність операціоналізується таким чином: частота контактів і час експозиції; наявність тем, що більш-менш постійно відстежуються; додатково (як прояв критичності) – фіксація того, що журналісти забувають сказане раніше (для цієї інтелектуальної операції необхідно утримувати неперервність віртуальності); додатково (як прояв ресурсовості) – визнання необхідності відстеження змін в інформаційному просторі для отримання вигоди (акцент на намірі відстежувати).

2) Реалістичність операціоналізується як полюс, протилежний критичності сприйняття віртуальності, яка надає їй статусу фальші, несправжності, штучності; віра у правдивість відображення реальності; відсутність фіксацій фальші, маніпуляції, брехні (некритичність).

3) Активність операціоналізується через: залученість (проникнення) до мереж спілкування; надання переваги медіаджерелам над безпосереднім спілкуванням; моделювальний ефект (задавання зразків для наслідування).

4) Керованість операціоналізується через урахування таких чинників: спланованість, передбачуваність контактів із ЗМК; селективність, наявність фільтрів; здатність до висловлення ставлення, оцінковість; самостійність розуміння інформації.

5) Ресурсоздатність операціоналізується через: отримання нової інформації, орієнтацію, наснаження; регулювання власних станів, копінг-стратегію; прагматичне використання (для вигоди).

Всі п'ять вимірів віртуальності є непрямим відображенням результатів рефлексивного прийняття рішень, а відтак у сукупності – рефлексивної властивості територіальних спільнот регіонального масштабу.

Емпіричне дослідження мало дві головні мети: а) верифікацію запропонованої моделі; б) виділення регіональних відмінностей медіакультури молоді (імпліцитна гіпотеза: диференціація на основі 5dv можлива).

Опитування, проведене в жовтні 2007 р., охоплювало всі області України, міста, села і селища міського типу. В таблиці 6.10 представлено основні дані, що кількісно характеризують вибірку за регіонами.

Результати оцінювання регіональних особливостей віртуальності містяться в наступних таблицях.

У першому вимірі – контекстуальності (табл. 6.11) – найбільші відмінності виявлено між Заходом і Півднем за показником експозиції, вимірної через самозвіти про частоту контактів.

Характеристика вибірки

	Загалом	Захід	Центр	Схід	Південь
ОПИТАНО	816	154	266	264	123
З них жінок (%)	51,35	50,00	51,50	54,17	50,41
Вік середній	17,5	17,5	17,5	17,4	18,1
Вік діапазон	13-27	14-24	14-25	13-24	13-27

Таблиця 6.11

Контекстуальність: експозиція (частота контактів)
(у % до всіх опитаних в певному регіоні)

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
Зазвичай у вільний час дивляться телепередачі чи відеозаписи	65,4	79,2	65,6	65,9	47,2
Дивляться телепередачі щодня	51,2	66,9	53,5	49,4	32,8
Рівень контекстуальності		Високий	Середній	Середній	Низький

У Західному регіоні частка опитаних, що проводять дозвілля біля телевізора і в будень, і у вихідні, значно більша (66,9%), ніж у цілому по вибірці (51,2%). Молодіжне населення Південного регіону, навпаки, має значно нижчу за середню частоту контактів із телемережею (частка активних споживачів становить лише 32,8%). Кількість глядачів, які у свій вільний час контактують із віртуальністю, створеною телевізійниками і кіновиробниками, на Заході країни чи не вдвічі більша, ніж на Півдні: відповідно 72% і 47% від певної регіональної аудиторії.

Така сама тенденція зберігається й за іншими, більш змістовними складовими контекстуальності (табл. 6.12). Молодь на Заході утричі частіше, ніж на Півдні, оцінює журналістів, які забувають, що казали раніше.

Таблиця 6.12

Контекстуальність: постійність, відновлення неперервності
(у % до згодних із твердженням)

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
Є теми, які я більш-менш постійно відстежую в мас-медіа	51,0	59,7	51,1	50,4	42,5
У поведінці вітчизняних журналістів мені не подобається те, що вони забувають, що казали раніше	11,9	21,7	11,8	9,0	6,6
Рівень контекстуальності		Високий	Середній	Середній	Низький

Показники частоти контактів з телемережею чітко корелюють із показниками постійності: частка глядачів, які не лише незмінно цікавляться певною тематикою, а й помічають тематичну непостійність, змістову непослідовність тележурналістів, значно вища в Західному (59,7% опитаних) і

набагато нижча у Південному регіоні (42,5%) на тлі 51-відсоткової частки таких респондентів по вибірці в цілому. Молодь Півдня не налаштована на те, щоб оцінювати непослідовність журналістів (для цього треба утримувати в пам'яті попередню інформацію), хоча загальна моральна оцінковість молоді на Півдні найвища серед усіх регіонів (табл. 6.13)

Таблиця 6.13

Моральна оцінковість (у % до згодних із твердженням)

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
Телебачення задає неправильні моральні орієнтири	23,0	13,6	22,5	25,9	30,6

Таким чином, регіональні відмінності за контекстуальністю виявлено між молоддю Заходу і Півдня країни: на Заході віртуальність характеризується найвищою контекстуальністю. Інтерпретація цих відмінностей і прогнозування імовірних наслідків неможливі у відриві від інших вимірів віртуальності.

Якщо розглянемо другий вимір – реалістичність, то побачимо інші тенденції (табл. 6.14). Привертає увагу, що пряме запитання щодо віри в загалом правильне відображення життя телебаченням не виявляє аж надто великих регіональних розбіжностей, хоча загалом на Сході та Півдні значення нижчі, ніж на Заході та у Центрі.

Характерно, що низький рівень реалістичності віртуальності не демонструє жоден із регіонів України. Крім того, не виявлено значної кореляції між контекстуальністю та реалістичністю. Так, на Заході і Півдні, які були відмінні за контекстуальністю, реалістичність вища, ніж в інших двох регіонах. У Південному і Західному регіонах опитані виявили меншу, ніж у цілому по вибірці, здатність помічати телевізійні маніпуляції та фальш у коментарях тележурналістів. Респонденти Західного регіону також помітно вирізняються своєю згодою із судженнями: «Навіщо дивитися кілька передач: брешуть усі, тільки кожний по-своєму» і «Є такі передачі, які я не дивитимуся за жодних обставин» (61,7 і 31,8% проти 45,1 і 24,4% по вибірці в цілому). Низький поріг критичності сприймання медіаінформації показали респонденти Західного регіону, наближається до низького критичність молоді Півдня, тоді як на Сході ці показники найвищі.

Розглядаючи далі зв'язок контекстуальності та реалістичності, ми помітимо, що лише один із показників реалістичності – наявність фільтрів – повторює тенденції регіонального розподілу. Саме в тих районах, де вища контекстуальність, більше молоді має вибірковість за типом фільтрування, відторгнення, блокування певної інформації. Імовірно припустити, що за низької контекстуальності фільтри формуються гірше.

Також можна стверджувати, що ступінь реалістичності віртуальності не має прямої залежності від контекстуальності, тобто критичність не

зменшується в результаті дії механізму добудовування реальності на основі інформаційного продукту, виходячи із самого лише факту і частоти контактів із медіа. Оскільки на Заході й Півдні показники критичності нижчі, ніж загалом по країні, у цих регіонах варто більше уваги приділяти розвиткові саме цієї складової медіакомпетентності.

Таблиця 6.14

Реалістичність віртуальності: відсутність фіксації розбіжностей, некритичність (у % до згідних із твердженням)

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
Вірю, що телебачення загалом правильно відображає життя	21,5	26,0	26,5	15,8	17,4
Виокремлюють маніпуляції («красиву дитину використовують в рекламі з метою маніпуляції»)	33,6	40,3	29,4	30,7	41,3
Помічають фальш («мені вдається помічати фальш коментатора»)	25,0	33,1	20,2	23,3	30,0
Фіксують неправдивість («брешуть усі, тільки кожний по-своєму»)	45,1	61,7	40,4	41,7	43,7
Мають фільтри («є передачі, які не дивитимуся за жодних обставин»)	24,4	31,8	22,1	20,8	29,7
Рівень реалістичності		Високий	Середній	Нижче середнього	Вище середнього

Цікавими є результати регіонального порівняння особливостей віртуальності за параметром активності (табл. 6.15).

Таблиця 6.15

Активність проникнення медіа у дружні та приятельські мережі спілкування (у % до згодних із твердженням)

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
Активність комунікації: розмовляють із приводу телепередач	76,6	87,4	78,3	79,8	65,2
Висловлюють ставлення до переглянутих телепередач (завжди + іноді)	78,8	86,3	82,5	76,6	73,5
Не обговорюють переглянуті телепередачі взагалі	20,8	12,6	21,7	20,2	34,8
Дивляться телепередачі, щоб було про що розмовляти з друзями	22,2	44,8	25,7	9,7	13,3
Обирають передачі для перегляду за порадою друзів	22,6	26,5	23,5	22,6	17,1
Рівень активності		Високий	Середній	Нижче середнього	Низький

У дружніх контактах молоді Південного регіону менше, ніж будь-де, фігурують теми, підказані телебаченням. На Півдні, а особливо на Сході,

молодь не дуже намагається дивитися телепередачі заради подальшого їх обговорення з друзями. Мешканці Південного регіону також найменше користаються порадами друзів у виборі телепередач. Респонденти Західного регіону, навпаки, виявляють високу активність у міжособистісному спілкуванні й задля цього також дивляться телепередачі, часто вибираючи їх за дружніми рекомендаціями. Якщо порівняти загальну активність глядачів щодо побаченого і змістову характеристику комунікації в регіональному розрізі, то стає очевидною особливість аудиторії Півдня України, яка на 8,2% менше обговорює передачі, ніж висловлює до них ставлення.

Такий аспект активності, як переважання медіановин над новинами із джерел міжособистісного спілкування, представлено в таблиці 6.16.

Таблиця 6.16

Активність віртуальності переважання медіановин

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
Із телепередач	72,8	80,4	72,6	72,6	66,7
Із розмов	54,9	48,4	46,7	62,8	65,9
Розбіжність	17,9	32,0	25,9	9,8	0,8
Підсумкова оцінка		Висока	Середня	Нижче середньої	Низька

Молоді респонденти Західного регіону отримують загальносуспільних новин майже вдвічі більше з телепередач, аніж із розмов з близькими і знайомими. Відповідні показники дещо нижчі в Центральному регіоні. Тим часом для учнів і студентів Півдня обидва джерела інформації виявилися рівноцінними, а для молодших категорій мешканців Сходу – майже такими, що свідчать про їхню нижчу активність у телесередовищі та меншу довіру до мас-медіа, ніж до особисто знайомих як джерела інформації.

Високий поріг сприйняття телебачення респондентами Західного регіону детермінує і його високий моделюючий ефект: тут значно більше, ніж в інших регіонах України, телеспоживачів, охочих стати персонажами телепередач (64%) або бути схожими на телегероїв (66%), що майже вдвічі більше, ніж на Сході (відповідно 30 і 37%).

На Заході виявлено також найбільшу ізольованість молодіжної телеаудиторії від дорослої в мережах міжособової комунікації щодо телепродукції, тобто можна говорити про особливості віртуальності молодіжної вікової когорти. Загалом по Україні не дивляться телебачення з батьками близько 20% молоді, і цей показник має близькі значення у всіх регіонах. Не обговорюють з батьками побачене 45% молоді на Заході, що значно менше, ніж

в усіх інших регіонах, де цей показник не досягає 30%. Найбільша ізолюваність молоді помітна при аналізі показника вибірковості: за порадою дорослих вибирають передачі лише 2% молоді на Заході. Середні по вибірці показники теж дуже низькі й не перевищують 6%.

Хоч у Західному регіоні молодь відпочиває в родинному колі набагато частіше й більше, ніж в інших регіонах України, не вдаючись при цьому до перегляду телепередач, телевізор із батьками тут дивляться вшестеро рідше, ніж у цілому по країні, і вдев'ятеро рідше, ніж у Південному регіоні. Показник ізолюваності учнів від медіапрактики дорослих на Заході вдвічі вищий, ніж у середньому по Україні.

Найтісніші стосунки з батьками має молодь Центрального регіону. Молодь західних областей виправдовує батьків, посилаючись на відсутність у них часу для спільного перегляду та обговорення телепередач. Більш категоричні в цьому питанні їхні ровесники з інших регіонів України. Так, учні і студенти Центрального регіону пояснюють свою ізолюваність тим, що батьки не надають належного значення медіаспілкуванню з ними.

Дослідження виявило прямий зв'язок між контекстуальністю та активністю віртуальності: що більше добувається віртуальність до неперервності, то активніше вона проникає в мережу міжособових контактів молодіжної вікової когорти.

Керованість віртуальності молодіжної аудиторії теж має регіональні відмінності. Так, на Заході найменше виражене планування своїх контактів із медіасередовищем (не планують більше 80% опитаних), в інших регіонах – близько 70%. Менша кількість респондентів ствердно відповідає на запитання, яке передбачає самостійність і незалежність: «Я і без телевізійних коментаторів розумію, що діється у світі» (всього 14% проти середніх по вибірці 32%). Найвищий рівень керованості за цим показником характерний для молоді Східного регіону.

Останній із вимірів віртуальності – ресурсоздатність – характеризує потенцію надання ресурсів, які можуть бути використані комунікантом (табл. 6.17). Звичайно, ресурси корисності можуть бути досить різноманітними, зокрема рекреаційними, розвивальними, інформаційними тощо. Ми ж зосередилися на інструментальних продуктивних ресурсах. У цьому ракурсі найбільш прагматичне ставлення до віртуальності характерне для молоді Центрального регіону, наближається до нього Схід. Найменше на отримання вигоди від відстеження змін в інформаційному просторі налаштована молодь Заходу, на Півдні показники ресурсовості також низькі. Варто наголосити, що найбільший потяг до участі в медіаторчості виявлено в учнів і студентів Центрального регіону.

**Ресурсоздатність: потенція надання ресурсів комунікантові
(у % до згодних із твердженням)**

	У цілому по вибірці	Захід	Центр	Схід	Південь
ТБ надихає новими ідеями	41,2	42,2	50,2	36,3	31,7
Важливо відстежувати зміни в інформаційному просторі, від цього можна дістати вигоду	36,4	22,7	40,8	41,1	35,3
Мені цікаво було б самому створити відеофільм	59,6	57,8	68,6	53,9	54,9
Рівень ресурсоздатності		Низький	Високий	Середній	Низький

Викликає увагу зворотний зв'язок між ресурсовістю та реалістичністю віртуальності в розподілі регіональних відмінностей: у тих регіонах, де вища критичність, вищим є і ресурсове використання віртуальності.

На завершення хотілось би акцентувати помітне бажання молоді творчо реалізуватися в медіасфері: більшості цікаво було б самотужки створити відеофільм. Такий високий рівень мотивації, на жаль, практично не використовується сучасною системою освіти. Брак медіаосвіти в школі є великим недоліком, на подолання якого слід спрямовувати спільні зусилля освітян.

6.4. Формування рефлексії лідерів як передумова розвитку громади

Усвідомлення молодими політиками особистого впливу на виборців – одна із найбільш очевидних операціоналізацій рефлексивних властивостей територіальних громад у діалогічному режимі існування.

У числі провідних соціально-психологічних чинників, що впливають на політичний вибір, є механізми регуляції взаємодії суб'єктів у політичному просторі. Виходячи із системи цінностей сучасного суспільства ми пропонуємо використати в дослідженні взаємин кандидата і виборців модель *соціального обміну*. Дійсно, в умовах демократичної взаємодії сьогодні дедалі помітніше розвивається один із чотирьох виділених Е. Гелнером типів соціального співробітництва – тип обміну («торгуємося, аж доки домовимося»), при цьому кожний з учасників незалежно контролює той чи інший ресурс. Решта типів теж присутні в нашому суспільстві: командно-адміністративний тип, коли один визначає, що робити іншому; тип звичаю, коли віддають не замислюючись; тип дарунку, коли досягнення своєї праці віддаються з любові. Але в умовах ринкових змін в економіці саме обмінний тип випереджає інші за динамікою його засвоєння і дедалі більше фігурує у відносинах.

Модель соціального обміну ресурсами, давно відома в економічній психології [56], використовується в організаційній психології [164], але найбільше вона опрацьована у психології споживача [517]. Саме в цих прикладних галузях ґрунтовно розроблені моделі прийняття рішення за принципом обміну (принцип угоди або придбання товару). Ми ж припускаємо, що психологічні етапи прийняття рішення щодо придбання товару багато в чому аналогічні процесові прийняття електорального рішення виборцями.

Порівнявши вибір, що здійснюється при купівлі товару і при обранні представницької влади, ми звернули увагу, що вибір товару, розглянутий в широкому сенсі, має циклічну структуру: від усвідомлення потреби, пошуку інформації, передкупівельного оцінювання альтернатив і придбання продукту – до його використання, післякупівельного оцінювання і позбавлення товару. На жаль, для дослідження електорального вибору традиційно будуються нециклічні моделі, які закінчуються саме моментом вибору, що значно збіднює розуміння процесів, що відбуваються. Дійсно, в нашому суспільстві післявиборне оцінювання (як і сутнісне використання влади виборцем у власних інтересах) не дуже розвинене, але не зрозумівши закономірностей використання товару і його оцінювання ми не досягнемо сам процес вибору, особливо повторного вибору.

Саме тому *першою складовою* нашого підходу було залучення моделі соціального обміну в широкому сенсі. Так, складність процесу здійснення вибору, що перетворює його на розширене розв'язання проблеми в континуумі процесу прийняття рішення, стала однією з осей розглядуваного нами семантичного простору. Взаємодія в рамках соціального обміну висуває на передній план дослідження впливу партнерів цієї взаємодії одне на одного, особливостей цього впливу залежно від уявлення про те, яким саме має бути цей вплив щодо ефективності.

Друга складова нашого підходу стосується побудови емпіричної моделі дослідження. Провівши аналіз наявних моделей комунікації, ми дійшли висновку, що сучасні теледебати між політиками, в яких мають місце групова дискусія за правилами, а також два інтерактивні простори – аудиторія вболівальників та аудиторія за межами телестудії, і є тією формою взаємодії, яка певною мірою наближена до втілення ідеї соціального обміну. Саме дебати як процес живого і в чомусь непередбачуваного спілкування потребують багатомірної рефлексії партнерів, ресурсів ситуації, власних ресурсів, особливостей впливу тощо.

Третьою складовою стало створення моделі другого порядку. Так, у Школі молодого політика з навчальною метою створено модель процесу виборів.

Четверта складова – психосемантичний підхід. Дослідження психосемантичних мереж, які існують у свідомості громадян відносно простору вибору, доповнюється контент-аналізом текстів політичних програм для висвітлення відображення смислologем молодими політиками.

Об'єктом емпіричного дослідження стали психологічні стани носіїв електоральної активності: їхня здатність здійснювати політичний вибір на основі усвідомлення протиріч, їхня готовність до конструктивних суспільно значущих результатів виборів. Основою дослідження слугував аналіз семантичних зв'язків та глибинних інтерв'ю. Першою частиною емпіричного дослідження було: 1) моделювання виборів у межах підготовки активних громадян віком від 17 до 45 років із різних регіонів України до участі у виборчих кампаніях політичних партій та блоків (близько 270 осіб). Дослідження проводилося в межах Школи молодого політика з метою апробації економічної моделі політичного електорального вибору. Досить поширене в молодіжному електораті намагання все зрозуміти за допомогою ринково-економічних понять спричинило активне використання відповідної лексики в політичній соціалізації та самовизначенні: бренд, ресурси, презентація кандидата як товару тощо. Розроблена колективом соціальних психологів система моделювання виборчої кампанії та виборчого процесу реалізована у формі організаційно-імітаційної навчальної гри. Проведено три цикли Школи молодого політика для потенційних членів партії «Нова генерація». Перші два цикли відрізнялися від останнього тим, що, не зважаючи на імітаційну тканину гри, в якій використовувалася модель взаємодії як продажу, в позиційному плані навчання виглядало як благодійний внесок у розвиток учасників без обов'язкового вступу до партії (як плати за навчання). Цікаво, що завдяки активним методам підготовки учасників гри до виборів на час їхнього влиття у місцевий мікросоціум рейтинг згаданої партії підвищився з 1,2 до 2,4%, хоча із подальшим зниженням. Імітація та рефлексія власних станів стали саме тим ресурсом, який необхідний молоді для самовизначення. Учасники гри виступали дієвими агентами поширення іміджу партії в регіонах.

У ході гри учасники виконували письмові завдання, що дало змогу зібрати й проаналізувати значну кількість продуктів їхньої творчості програмного плану. Таким чином визначилися уявлення молоді про виборчу кампанію, про їхню власну участь у ній, тобто дослідникам відкрився широкий пласт імпліцитних уявлень про сферу політики та про чинники електоральної активності.

Аналіз письмових завдань проводився по кількох напрямках: характер відображення виборчих компаній відносно світоглядних позицій молоді (самовизначення, спілкування, етичні категорії тощо); аналіз представленості

засобів проведення виборчих компаній як відображення стереотипів та очікувань; аналіз семантичних мереж і зв'язку між суспільними, політичними та економічними сферами у продуктах діяльності; фіксація логіки взаємодії, конвенції, зворотного зв'язку – феноменів виходу за межі виборів як моделі спаду електоральної активності. Найбільше представлений у текстах технологічний аспект виборчої активності та організації компанії: від моніторингу рейтингу кандидатів (4%), випуску агітаційних матеріалів (8%) до участі у формуванні дільничних виборчих комісій та складу спостерігачів (17%). Останнє може змагатися лише із усною агітацією (12%) та організацією різноманітних акцій розважального характеру для молоді (37%). Взаємодія з електоратом щодо з'ясування потреб населення, збирання наказів виборців, формування обов'язків майбутнього депутата під час передвиборчої кампанії представлена доволі непрямом і поодиноким. Зовсім незначною є й кількість виходів за межі дискретної моделі спаду електоральної активності після виборів («...ситуативна користь під час виборів не гарантує допомоги після них, треба обирати не тих, хто кине, а тих, хто піклується...» – приклад ідентифікації з виборцями; «мати вигляд дуркуватий, щоб не засмучувати посяганнями на кар'єру партійних лідерів і тим самим дати працювати спокійно» – приклад функціональної ідентичності).

У межах реальних виборчих кампаній, які вивчалися методом включеного спостереження, акцент ставився саме на визначенні делегованих запитів депутатам. Уявлення про потреби виборців, як правило, обмежувались ідеями благочинності та допомоги малозабезпеченим верствам (11%), здорового способу життя (4%), охорони середовища (2%). Поодиноким були представлені «економічні громадські акції – ремонт шляхів, лавки на зупинках тощо», «організація виробництва та працевлаштування незабезпечених», «захист молоді від жорстокості суспільства».

Як зазначалося у плануванні передвиборчої компанії широко вживався економічний лексикон: «розкрутка бренду», «надавати послуги», «шукати ресурси», «залучати спонсорів» тощо. Зв'язок виборчої діяльності та влади також помітний: «висувати кандидатів до рай- та міськрад», «висувати кандидатів на різні посади», «балотуватися на мера: не переможе, так себе покаже і досвіду набереться», «активна робота зі структурами влади». Етичні проблеми, які активно моделювалися на грі, досить мало презентовані в текстах («добиватися справедливості на виборах», «чесні вибори – хоч як це наївно»).

Другою частиною нашого дослідження став аналіз особливостей семантичних зв'язків у представників різних вікових категорій мешканців м. Києва. Передусім зазначимо, що виділені нами семантичні гнізда «вибір – робота – гроші – влада – політика» та «люди – суспільство – нація» практично

не мали семантичних зв'язків. Далі, використовуючи бланкову, усну та групову письмову форми, ми спробували дослідити варіативність семантичних мереж у респондентів. Загальною рисою, яка вирізняє семантичні мережі дорослих (старші 29 років), є збільшення та індивідуалізація семантичних ланок опосередкування. Саме завдяки цим ланкам з'являються ланцюжки семантичного поєднання понять «влада» і «люди»: «влада – партія – об'єднання – суспільство – люди»; «влада – відповідальність – люди». Характерною також є побудова досить довгих ланцюжків поєднання: «влада – держава – традиції – сім'я – суспільство – люди» або неповних опосередкованих ланцюжків: «влада – демократія – народ – нація – суспільство». Таким чином, ми отримали варіанти стереотипів, представлених в семантичній мережі індивідів, які можна розділити на традиційні способи пов'язування політичної та суспільної сфер через національну (народ, традиції), групову (об'єднання) та загальнолюдську (відповідальність) ідентичності. Це підтверджує висновки дослідників щодо особливостей ідентичності в сучасних умовах.

Цікавими є результати аналізу місця поняття «вибір» у семантичних мережах досліджуваних. Убудованість цього поняття в семантичну мережу соціально-політичної сфери має досить високу представленість – близько половини опитуваних, тоді як у підлітків вибір асоціюється найчастіше із речами, діяльністю, роботою. Ось кілька конкретних випадків семантичних зв'язків. *Випадок 1*: із вибором асоціюються поняття «воля», «доля», «робота», «партія». *Випадок 2*: вибір асоціюється через опосередкування «депутат» із ланцюжком «парламент – влада». Враховуючи, що обидва респонденти представляють різні рівні активності учасників виборчих кампаній, бачимо у випадку 1 семантичну мережу індивіда (жінка, 50 років, освіта вища), який цілковито зайнятий роботою з організації виборчого штабу. Випадок 2 презентує імпліцитну концепцію світогляду індивіда, що бере участь у виборчій кампанії як член агітбригади (чоловік, 30 років, освіта вища). Суб'єктивним центром *випадку 3* є поняття «відповідальність», завдяки якому поєднується решта семантичних одиниць, у тому числі «влада», «люди», «воля», «гроші», «робота», «лібералізм». Місце «вибору» в такій зіркоподібній мережі асоціюється з ланцюжком «політика – партія – люди – відповідальність». *Випадок 4* презентує семантичні зв'язки керівника бригади агітаторів (жінка, 35 років, освіта вища), які утворюють листкоподібну трикутну мережу завдяки досить великій кількості опосередкувань. Так, «вибір» асоціюється з ланцюжком «політика – влада» та опосередковано через «рішення» із «владою». Таким чином, ми отримуємо підтвердження того, що когнітивні механізми репрезентовані в семантичних зв'язках як поняття, пов'язані з політичною сферою саме в аспекті здійснення вибору.

У ході дослідження проявилися певні обмеження методики, які полягають в неефективному співвідношенні «час проведення – результати» для осіб із низьким рівнем освіти. Серед понять, що опосередковують семантичні зв'язки представників цієї категорії щодо політичної сфери, часто натрапляємо на такі: «дурниці», «балаканина», «брехня» тощо. Ці зв'язки мають переважно мозаїчний характер, що є характерним для рівня первинної політичної соціалізації.

На перспективу доволі цікавим видається дослідження типових представників так званих суспільних поколінь: «діти незалежності» (1992 – 1995 роки народження), «пострадянські діти» (1982 – 1995), «діти перебудови» (1977 – 1982), «покоління пізнього застою» (1969 – 1977), «брежнєвська епоха» (1959 – 1969), «діти хрущовської відлиги» (1949 – 1959), «повоєнне покоління» (1939 – 1949), «діти війни» (1929 – 1939), «сучасники революції та Громадянської війни» (1909 – 1929). Ці покоління вирізняються насамперед умовами первинної політичної соціалізації, що відбивається й на побудові семантичних мереж суспільно-політичної сфери.

6.5. Досвід становлення первинних територіальних спільнот

З метою фіксації феноменів формування первинних територіальних спільнот ми спиралися на дослідження: а) проблем молодіжних житлово-комунальних комплексів (МЖК) на етапі завершення будівництва і подальшої їх експлуатації та управління ними; б) проблем створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ).

МЖК – своєрідна форма колективної праці, яка існувала в межах організованого молодіжного руху «Побудуємо собі житло власними руками». Молодіжне будівництво завершувалося розподілом житла, а далі цей рух як соціально-психологічне масове явище переходив до етапу завершення. На цьому етапі, крім зниження емоційного градусу єднання учасників, спостерігалася їх диференціація (частина залишалася у сфері професійного будівництва, частина вдавалася до інших видів діяльності, зберігаючи лише спільну територію мешкання). Тож на етапі експлуатації житла виявлено *феномен розпорошення спільноти*, який особливо гостро виявляється у неприєднанні нащадків власників до традиції єднання, притаманної поколінню будівників. Форми єднання в територіальній спільноті виносяться за межі продуктивної діяльності – у сферу відпочинку, частково – в освітню сферу, внаслідок чого змінюється саме відчуття спільності. Емоційне забарвлення єдності утримує МЖК у зоні міжперсонального спілкування, яке поновлюється на свята і зникає в буденності. На фоні конфлікту поколінь, характерного для кінця 1980-х років, несприйняття молоддю моральних цінностей батьків було цілком закономірним.

Який вигляд має феномен розпорошеності в сучасному МЖК, що є первинною територіальною спільнотою, яка юридично вже називається у деяких випадках об'єднанням співвласників багатоквартирних будинків? Дослідження проводилося в межах виборчих кампаній у формі спостереження за зборами мешканців. Насамперед слід зазначити перенесення самого відчуття єдності із зони загалом позитивних емоційних зв'язків на зону прагматично забарвлених *постійних локальних конфліктів* на ґрунті минулих образ, пов'язаних найчастіше із розподілом спільних ресурсів. Парадоксально, але саме наявність негативних емоцій слугує фактором інтеграції територіальної спільноти, забезпечуючи внутрішнє позиціонування всередині територіального контексту. Феномен постійних локальних конфліктів сусідів, на нашу думку, є одним із проявів соціально-психологічного становлення територіальної спільноти загалом. Осмислення цього феномена в межах різних типів спільнот, різних засобів урегулювання конфліктів тощо – завдання спеціального дослідження.

Інший клас феноменів формування первинних територіальних спільнот виглядає як *боротьба* і стосується лідерів. Модус боротьби використовується не тільки як форма міжгрупової взаємодії з інституціями (ЖЕКи тощо), а й як форма внутрішньої боротьби з байдужими. Це феномен *розширеної ідентифікації лідера* (ініціатора створення об'єднання) *з проблемами спільноти*, другою складовою якого є посилення індивідуальної відповідальності за спільну територію. Без такого перенесення своєї наднормативної активності на вирішення проблем, що заважають власному комфортному існуванню («у своїй квартирі я все повилизую, а на те, що в під'їзді, у дворі, вплинути не можу, а терпіти несила»), та без персоніфікації себе зі всією спільнотою (привласнення влади впорядкування від імені всіх мешканців) процес боротьби за створення територіальної спільноти не розпочинається.

Від процесу інтеграції спільноти невіддільна також проблема *дефіциту ресурсів*, насамперед ресурсів лідера. Інтерв'ю з мешканцями, формально не інтегрованими в об'єднання співвласників, показують, що потенційні лідери не вкладають у територіальний тип спільноти свій ресурс часу через професійну зайнятість та байдужість до добробуту громади. Отже, можна зафіксувати *феномен другорядності територіальної спільноти*, або її меншовартості, інколи – навіть прямого розведення неінтегрованої громади та власного життєвого шляху особистості. Найбільш яскраво цей феномен виявляється в успішних чоловіків середнього віку.

Отримані в нашому дослідженні 2002 року дані дають змогу описати типовий портрет лідера, що вимальовується в ході створення об'єднань

співвласників. Часто це жінка на початку пенсійного віку, яка переживає професійну кризу втрати роботи; аби вийти з кризи, вона береться за нову суспільно корисну справу. Ресурси лідера: має навички організації та управління людьми, вивільнений ресурс часу, здорові амбіції (які не може задовольнити роль бабусі, господині), а також достатній рівень фізичного здоров'я. Тоді ми припустили, що ситуація може змінитися, адже активне залучення об'єднань співвласників до економічної сфери (бізнес на основі експлуатації колективної власності, поява нової професії найманих майнових управлінців) та до політики (підтримка об'єднань депутатами різного рівня як частина їхньої політичної програми) здатне внести корективи у портрет лідера та механізми взаємодії у спільноті. Ситуація створення ОСББ у Києві 2011 року, яка стала елементом діяльності місцевої влади, підтвердила наші прогнози.

Залучення молодих перспективних спеціалістів із муніципального управління майном до роботи в територіальній спільноті стикається нині з *бар'єрами «психології заробітчанства»*. Ці бар'єри пролягають і з боку професіонала-управлінця, і з боку громади. З боку управлінця бар'єри сприймаються як невідтворення того рівня активності (наднормативного), який є необхідним для отримання відчутного для спільноти додатка до добробуту. В умовах невизначеності правового простору існування спільнот, не врегульованих суперечностей між суб'єктами і часто викривлених очікувань надприбутку більшість молодих управлінців не переходять на рівень наднормативної активності та втрачають мотивацію найманої праці. З боку спільноти бар'єри виражаються як недовіра до управлінця, що ґрунтується на підозрі в неправомірному використанні коштів громади для власних потреб; заходи громадського контролю за коштами не сприймаються як такі, що можуть зняти заздрощі та недовіру, реконструювати розуміння мотивації управлінця, який бачиться лише як крадій власності громади.

Отже, нами виділено дві основні групи феноменів територіальності: на рівні існування й на рівні створення територіальних громад. До першої групи відносимо феномен наявності постійних локальних конфліктів між сусідами та феномен другорядності територіальності спільноти. До другої – феномен розширеної ідентифікації та відповідальності лідера та феномен бар'єрів заробітчанства. Крім цих соціально-психологічних феноменів, можна виокремити ще декілька: феномен боротьби за владу, феномен неконструктивного незадоволення від «ущемлення прав» як основа локального конфлікту; феномен бар'єра енергетичного й часового дефіциту у створенні територіальності спільноти; феномен бар'єра узгодження інтересів як необхідного етапу створення територіальності спільноти. Все це засвідчує

потребу в подальшому дослідженні соціально-психологічних механізмів та умов управління територією за межами створення територіальної спільноти як інституціалізованої форми, у якій актуалізуються процеси взаємодії суб'єктів і усвідомлення цих процесів.

Далі видається доцільним простежити зв'язок і розбіжності між поняттями *сусідства* і *громади* як певних рівнів розвитку соціально-психологічних феноменів територіальної спільноти. Поняття сусідства найчастіше передбачає насамперед територіальну (географічну) близькість, тоді як поняття громади стосується соціальних відносин. Утім, певні особливості дизайну сусідства можуть сприяти розвитку громади. Енверонменталісти виділяють кілька таких особливостей: залучення та згуртування людей для зменшення стресу одинацтва; наявність організацій, що надають послуги і передбачають колективні дії; полегшення зустрічей, зібрань і взагалі взаємодії людей; створення умов, за яких кожен мешканець отримує вигоду від успіху колективу і зазнає втрат від невдач загалом; здатність підтримувати колективну пам'ять про певні події; забезпечення умов для проведення дозвілля тощо. Як бачимо, лівова частка перелічених ознак описує саме відносини між людьми.

Для з'ясування стану мережі сусідських стосунків у сучасному мегаполісі було проведено дослідження сформованості первинних територіальних спільнот в окремих будинках одного з районів Києва. Метою дослідження було визначення провідного самоорганізаційного чинника формування первинної територіальної громади у формі ОСББ. Розроблений опитувальник містив індикатори щільності стосунків, афективного компоненту самоідентифікації себе із сусідською спільнотою різних рівнів (будинки і окремі під'їзди), готовності до спільної дії, змістові характеристики сусідських відносин. У дослідженні брали участь мешканці семи будинків, в яких існували ініціативні групи, що прагнули створити ОСББ, але збори мешканців будинку, передбачені Законом, на момент обстеження проведені ще не були. Методом «від дверей до дверей» мешканцям кожної квартири цих будинків було запропоновано опитувальник (загалом 600 примірників), який вони мали повернути при повторному візиті. Вибірку для подальшого аналізу склали 130 анкет (від 15 до 27 анкет на один будинок), тобто їх було повернено менше чверті. Такий не дуже задовільний рівень участі в дослідженні, мабуть, віддзеркалює ставлення респондентів до справ громади, і всі подальші висновки ми будемо опосередковувати цією умовою.

Аналіз щільності стосунків мешканців показав відмінність, яка залежить від територіального масштабу: в під'їзді стосунки виявилися більш щільними, ніж у будинку в цілому. Так, на запитання «Які саме стосунки з сусідами у Вашому під'їзді у Вас склалися?» варіант відповіді «Стосунки рівні, спокійні,

не заважаємо одне одному» обрали 50% респондентів (див. табл. 6.18). На аналогічне питання щодо будинку в цілому такий варіант відповіді теж обирають найчастіше, але кількісно це складає всього 29,4% респондентів (табл. 6.19). Порівнюючи рейтинги відповідей на подальші запитання, можна із впевненістю стверджувати, що мережа взаємин мешканців одного під'їзду є більш щільною, ніж у масштабі всього будинку.

Таблиця 6.18

Рейтинг відповідей на запитання «Які саме стосунки з сусідами у Вашому під'їзді у Вас склалися?»

Стосунки рівні, спокійні, не заважаємо одне одному	50%
Знаємо в обличчя одне одного, але не спілкуємось, бо нема часу	26,5%
Допомагаємо одне одному у скрутні часи	11,8%
Маємо невеличкі конфлікти з різних приводів, але стосунки задовільні	11,2%
Нема бажання ближче знайомитись	8,8%
Байдужі стосунки	6,2%
Емоційно підтримуємо одне одного	5,9%
Не знаю сусідів в обличчя	3,1%

Таблиця 6.19

Рейтинг відповідей на запитання «Які саме стосунки з сусідами у Вашому будинку у Вас склалися?»

Стосунки рівні, спокійні, не заважаємо одне одному	29,4%
Знаємо в обличчя одне одного, але не спілкуємось, бо нема часу	26,5%
Не знаю сусідів в обличчя	23,6%
Байдужі стосунки	11,7%
Допомагаємо одне одному у скрутні часи	8,8%
Емоційно підтримуємо одне одного	5,9%
Нема бажання ближче знайомитись	5,8%
Маємо невеличкі конфлікти з різних приводів, але стосунки задовільні	3,1%

Із отриманих результатів також бачимо, що в межах окремого під'їзду люди більш-менш знають одне одного, у них рівні, спокійні стосунки, на фоні яких іноді виникають невеличкі конфлікти (що саме по собі вже є показником того, що люди взаємодіють). У межах будинку загалом ситуація інакша: люди не те що майже не спілкуються, але часто навіть не знають одне одного. І це лише щодо одного будинку, не кажучи вже про взаємостосунки між мешканцями кількох будинків, які територіально знаходяться у складнішій ситуації. І хоча кожен десятий респондент обирає відповідь про допомогу у

скрутні часи, а кожен п'ятнадцятий – про емоційну підтримку, маємо констатувати досить високу агрегатність територіальної спільноти. З одного боку, це засвідчує високий рівень свободи окремого члена спільноти. Але з іншого – відсутність сталої мережі стосунків між сусідами не дає можливості їх використання як ресурсу соціальної підтримки. Низький зв'язок із первинною територіальною спільнотою стає чинником невисокої ефективності впливу лідерів, та й прийомів масової мобілізації в розвинутій спільноті.

Рівень ідентичності до первинної міської територіальної спільноти розкривається через ступінь емоційної задоволеності належністю до сусідської громади в уявній ситуації розлуки з нею (див. табл. 6.20). Як відомо, сформована і розвинена ідентичність вирізняється високою вираженістю афективної складової належності до громади.

Як бачимо, основне навантаження відповідей припадає на інтервал 3 – 4 та 1 – 2 бали (в сумі 55,9%). Тобто полюс позитивного емоційного ставлення до розриву з громадою охоплює більшість мешканців. Набагато менша кількість відповідей потрапляє в інтервали 7 – 8 та 9 – 10 балів (14,7%), що відбиває високий рівень афективного показника належності респондентів до громади. Таким чином, більшість мешканців обстежених будинків мають досить низький рівень емоційної належності до сусідської громади, що збільшує рівень ентропії в територіальній спільноті. Виходячи із цього можна стверджувати, що самоорганізаційний чинник, заснований на емоційному єднанні, у стихійних умовах існування міської територіальної спільноти виражений дуже слабо.

Таблиця 6.20

Розподіл відповідей на запитання «Припустимо, з певних причин Ви змушені залишити громаду. Наскільки засмучені чи щасливі Ви від цього будете?» (Оцініть по шкалі від 1 до 10 балів, де 1 бал – «Буду дуже щасливий», 10 балів – «Буду дуже засмучений»)

1 – 2 бали	23,5%
3 – 4 бали	32,4%
5 – 6 балів	14,7%
7 – 8 балів	8,8%
9 – 10 балів	5,9%

Нарешті, індикатор, який, згідно з нашою гіпотезою, має свідчити про найбільш актуальний самоорганізаційний чинник – *колективну дію*. Як впливає з таблиці 6.21, сумарний показник готовності до дії дорівнює – 79,5%, тобто переважна більшість активних респондентів виражають готовність приєднатися до мешканців свого будинку, якщо вони об'єднаються для спільної справи. При цьому варто наголосити на високій частоті (50,1%)

відповідей, які демонструють самоідентифікацію із рештою мешканців: «Справи мешканців будинку – мої справи».

Таблиця 6.21

Розподіл відповідей на запитання: «Якби мешканці Вашого будинку об'єдналися для вирішення спільних проблем (захисту спільних інтересів, досягнення спільної мети тощо), чи приєдналися б Ви до них?»

Так, оскільки справи мешканців будинку – мої справи	50,1%
Так, якщо в мене не буде інших справ	29,4%
Ні, оскільки це нічого не дасть, марна трата часу	5,7%
Ні, оскільки цим завжди хтось користується у власних інтересах	3,2%
Важко відповісти	11,6%

Таким чином, у числі інших індикаторів цілком явною є перевага готовності до колективної дії. Однак, на жаль, одного цього самоорганізаційного чинника виявляється недостатньо для подолання інертності територіальних спільнот у їхньому просуванні до формування громад ОСББ. Статистика свідчить, що після прийняття Закону України про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, по всій державі створено лише 5000 таких об'єднань, що складає 3% житлово-комунального сектора. Попри наявність об'єктивних економічних факторів, котрі гальмують реформування самоуправління житлово-комунальною сферою, маємо чітко усвідомити існування соціально-психологічних причин пригнічення самоорганізаційних чинників розвитку територіальних громад. Такий стан громади не є суто українським феноменом – проблема стосується загалом урбаністичної складової нашої цивілізації.

З метою вивчення впливу громади на політичний вибір її членів доцільно проаналізувати зміст взаємодії в середовищі сусідів. Можна зазначити певне збідніння такого впливу, хоча загалом 56,7% опитаних визнавали значущість впливу сусідів на них щодо хоч одного із запропонованих питань (крім класичних для виявлення лідерів думок питань моди, магазинів, політичних подій, виховання дітей, були введені питання впорядкування спільної території, сплати комунальних платежів, а також ті питання, що виступають приводом для перманентних сусідських конфліктів: наприклад вигулювання собак). Сусіди, що мешкають в одному під'їзді, виявляються одні до одних більш впливовими – 48,5% дають позитивну відповідь на таке питання. Чимало респондентів обмежують зону впливовості сусідів суто побутовими питаннями підтримання порядку в будинку (28,8%). Значно менше впливають сусіди в таких питаннях, як релігійні уподобання (6,1%) і навіть сплата комунальних платежів (3,0%), хоча відомо, що інколи практикується колективна відповідальність усього будинку за несплату. Питання політичного вибору, як і

виховання дітей, вибір форм відпочинку тощо, перебувають на периферії сусідського впливу (лише поодинокі згадки). Змістовий аналіз показує, наскільки слабо інтегрованим є сусідство в сучасному великому місті і наскільки обмеженою є впливовість серед сусідів, насамперед унаслідок відсутності часу для спілкування.

Таким чином, за результатами проведених досліджень можна підтвердити думку про загальну пригніченість соціоінтеграційних процесів у міській спільноті. Найменше представлені чинники ідентифікації та мережі сусідських стосунків. Чинник готовності до колективної дії, натомість, показує наявний потенціал можливої мобілізації мешканців, хоча і тут потрібно докласти чималих організаційних зусиль.

РОЗДІЛ 7

Основи підготовки фахівців із рефлексивного розвитку територіальних спільнот

7.1. Рефлексія ідентичності та рефлексивні ресурси професійної спільноти

Поглянемо на механізми управління системою створення знань, яка в сучасному інформаційному суспільстві стає провідною індустрією, визначаючи не тільки конкурентоспроможність, а й вартість компаній, фірм, інших економічних суб'єктів. Правомірність такого погляду на проблеми політичної психології можна довести, відкинувши намагання розглядати науку лише у площині змісту створюваних нею знань, абстрагуючись від погляду на носіїв, виробників, творців і користувачів цих знань. Ще раз наголосимо, що саме дефіцит рефлексивності виступає бар'єром розвитку системи знань. Незважаючи на те, що саме в науковій традиції первинно виникає ідея рефлексії як одного із критеріїв істини, до сьогодні об'єктивність наукового знання забезпечувалася пошуком шляхів відокремлення впливу науковця на процеси, що вивчаються.

Разом із тим набирає сили тенденція введення науки та її виробників у контур осмислення процесу створення нового знання. Яскраве вираження цієї тенденції спостерігаємо у царині психології спільнот, а надто в такому напрямі, як *радикальна психологія* з її опорою на якісні методи дослідження.

Насамперед слід нагадати розглядувану нами на початку книги ідею *праксису*, висунуту бразильським педагогом і філософом П. Фрієре, яка разом з його думками про доброчесність та усвідомлення власної совісті покладена в основу сучасної психології спільнот. Поняття *праксису* розглядається як поєднання теорії та практики в циклі «критичної рефлексії та дії у світі з метою трансформувати цей світ» [62, с. 33]. Загалом у межах психології спільнот наукові знання створюються одночасно із перебігом їх практичного використання. Розроблення знань та їх упровадження існують в єдиному циклі. Погляд психолога не є поглядом експерта, який наперед знає, що є кращим рішенням. Психолог займає паритетну суб'єктну позицію співпраці: він виступає учасником-концептуалізатором на відміну від науковця-практика, забезпечуючи прозорість розуміння та можливість альтернативного бачення,

пропонуючи дискурсивні інструменти концептуалізації при спільному аналізі, підтримуючи спроби індивідів змінитися, зберігаючи відкритість до викликів завдяки рефлексії власних цінностей тощо.

Науковці в усі часи існування науки як суспільного інституту були інформаційною елітою, своєрідною спільнотою фахівців із виробництва нових знань, тоді як журналісти і медіа є інформаційною елітою створення мережі знань. Хоча у сучасному світі межі інформаційних еліт дещо зміщуються. Ідентифікація еліти нині пов'язується з історично новим способом її відповідальності – паритетним, взаємовідповідальним, по суті неелітним. Не тільки науковці створюють нові знання для подальшого їх використання іншими. Не тільки у спільноті науковців виробляються нормативи для формування і відновлення ідентичності її членів. Знання, в тому числі фундаментальні, створюються на перетині спільнот, у взаємодії розробників та користувачів, у багатьох пластах їхнього дискурсу як праксису, тобто єдності практики і рефлексії.

Тепер зосередимося на вже згаданому напрямі радикальної психології, заснованому на якісних методах дослідження. Так, психолог не може не зважати на те, що думають про нього інші люди, які виступають, з одного боку, об'єктом дослідження, а з іншого – користувачами виробленого знання. На жаль, професійний психологічний дискурс переважно зосереджений на тому, що психологи пропонують іншим людям, тобто він має односторонню спрямованість. Тож І. Паркер [130] виділяє три загрози для психологів, які ми вважаємо наслідками дефіциту рефлексивності.

1. *Індивідуація феномена, який вивчається, хоча він має суспільно-історичну природу.* Навіть коли психолог робить погане іншим (звичайно, не тому, що він погана людина, а тому, що він інституційно позиціонований завдавати комусь шкоди), те, що він робить, – легітимізовано. В історії світової психології можемо знайти подібні приклади, зумовлені вимогами зберігати суспільний лад, зокрема тоталітарний.

2. *Есенціалізація речей, які описуються* (від essence – сутність). Так само в історії психології спостерігаємо чимало настійливих домагань відкрити нижчу ментальність в інших людях, наприклад іншої раси. Такі психологічні характеристики проголошуються сутністю феноменів, які вивчаються, хоча насправді є лише проявом глибинного драйву і бажання соціального контролю з боку дослідників.

3. *Психологізація пояснень.* Це, можливо, найбільш важка річ, якої треба запобігати, оскільки за межами психології існує безліч альтернативних шляхів пояснення речей, а ми все ще користуємося редукціями на кшталт «упередження», «захист», «хибні уявлення» тощо.

У межах радикальної психології визначено також ресурси професійної рефлексії психологів, які мають усвідомлюватися на початку будь-якого дослідження: це колективний процес, вбудовані відносини та іманентна критичність.

Головним ресурсом рефлексії є *колективний процес*. Мова іде не тільки про взаємодію дослідника з науковим керівником чи консультантом, не тільки про інституалізовані форми обов'язкової взаємодії з колегами при обговореннях і захистах (яка, до речі, буває зведена до вкрай формальної). Це і колективна пам'ять про те, наприклад, які питання можуть, а які не можуть бути предметом наукового дослідження, що є доречним, а що ні, не кажучи вже про врахування тих форм роботи команди науковців, які проявляються у пошуку напрямів дослідження, визначення їхньої актуальності, новизни, практичної значущості. Тож бачимо різноманітність форматів колективного процесу.

Що ж до спільноти політичних психологів, то вона також будується на основі командної роботи – і в організації фундаментальних досліджень, і у прикладному крилі дисципліни.

Другим ресурсом рефлексії є так звані *вбудовані відносини*. Хоча думки і відчуття щодо того, що ми робимо, є безумовно корисними, відчуття і думки, які впливають на тих, хто залучається до дослідження через наші вбудовані стосунки з ними, – не менш важливі. Що таке вбудовані стосунки, вельми прозоро продемонстрували феміністські дослідження влади чоловіків над жінками: патерни гендерних привілеїв більш складні, ніж примус, домінування чи ініціатива впорядкування, – вони вкорінені у мові, у розподілі часу, простору та інших основах існування людини, в які вбудовуються засади відносин (когнітивні схеми, репрезентації, фрейми, патерни, диспозиції тощо). Для спільноти психологів, де більшість дослідників – жінки, а керівників – чоловіки, гендерний аспект є одним із прикладів рефлексії вбудованих відносин. Так, будь-яке дослідження має бути розглянуте в контексті не тільки основної діяльності досліджуваних, в яку вбудоване дослідження, а й ширших інституційних відносин, включно з мовою і традицією.

Третім ресурсом рефлексії виступає *іманентна критичність*, завдяки якій можна подолати злитість суб'єктивності в дослідженні, де відсутня дистанція між безпосередньою практикою і досліджуваним предметом. Істина і реальність завжди входять у суперечку, і навіть найжорсткіша вимога бути об'єктивним є одночасно рефлексією історично вбудованої суб'єктивної позиції дослідника щодо того, що він вивчає. Цей ресурс рефлексії є етичною вимогою взяти відповідальність за проект разом із досліджуваними як співдослідниками і користувачами знань.

До названих ресурсів рефлексії можна додати ресурс *свободи вибору переходів від колективного до індивідуального*, тобто людина є вільною не тільки бути присутньою у спільноті, а й власноруч організовувати її. При цьому створюються нові формати і процедури здійснення рефлексії. Наприклад, останнім часом виник формат інтерактивних постерних (стендові доповіді) сесій на міжнародних форумах, який передбачає вільну комунікацію з опорою на власну активність ознайомлення з візуальними презентаціями.

Разом із тим виділення ресурсів рефлексії видається нам недостатнім для цілісного розуміння процесів саморозвитку наукової спільноти. Якщо розглянути професійну спільноту як середовище розвитку знань, на перший план висуваються стосунки між внутрішніми виробниками і споживачами цих знань. Прикладні наукові проекти та програми, які забезпечують відкритість наукового середовища до зовнішніх користувачів знань, виконують важливу функцію інформаційного забезпечення спільноти відносно потреб суспільства, нових завдань, проблем і фактів. Таким чином, вони стають носіями чуттєвої тканини суспільного запиту до наукової спільноти, який має бути відрефлексований. Одночасно як внутрішні споживачі вони формують запит на нові теоретичні розробки та їх емпіричну верифікацію, котра має забезпечуватись іншою частиною спільноти. За умови достатньої рефлексії цих процесів складається своєрідна субкультура окремої наукової галузі як середовище створення (виробництва і споживання) нового знання.

Спираючись на нашу концепцію рефлексивного капіталу спільнот та її важливість для цілісного осмислення і переосмислення їхнього розвитку, ми провели емпіричне дослідження рефлексивного капіталу професійної спільноти політичних психологів у межах вивчення проблем ідентичності членів спільноти.

Аналіз ресурсів рефлексії професійної спільноти став першим етапом нашого дослідження. Другий етап був спрямований саме на розкриття особливостей ідентичності політичного психолога – між професійною ідентичністю психолога і політичного технолога. Групова дискусія у професійному середовищі з означеної теми дала нам можливість виділити низку основних стереотипів.

1. *Стереотип розділення спільноти політичних психологів.* Річ у тім, що частина фахівців, виконуючи функції технологів на замовлення різних політичних сил, чи то ідентифікуються з цими силами, чи то отримують атрибуцію такої ідентичності від інших членів спільноти. Проекція протистояння політичних сил у суспільстві приводить до створення додаткових бар'єрів у колективному процесі за рахунок убудованих відносин.

2. *Стереотип етичного конфлікту політичного психолога між його професійною і політичною ідентичністю.* Попри те, що на персональному рівні

такий конфлікт може бути відсутній, у плані очікувань психологічної спільноти він є досить емоційно насиченим.

3. *Стереотип періодичності в діях спільноти політичних психологів.* Він пов'язаний із виборчим процесом, який полягає в переоцінці цієї тематики в загальному тематичному полі галузі через мимовільну проекцію економічних закономірностей політичних замовлень.

Описані стереотипи ускладнюють формування персональної ідентичності політичного психолога і заважають інтеграції професійної спільноти. Для їх подолання необхідно активізувати колективний процес, розбудовуючи різні форми фахового спілкування, особливо неформалізовані, клубні форми, спрямовані на забезпечення ресурсів рефлексії. У цьому сенсі вельми бажаним видається розширення вимірів професійної спільноти за межу суто наукового дискурсу або ж розширення цього дискурсу таким чином, щоб він охоплював взаємозв'язок трьох аспектів – етичного, економічного та евентуального (від event – подія).

Наразі повернімося до нашої концепції рефлексивного капіталу спільноти та його чотирьох складових, або форм: 1) рефлексії сенсу спільноти; 2) рефлексивного наповнення дискурсу мереж спілкування; 3) рефлексії колективної ефективності та 4) праксису фахово-громадської участі.

Перша форма рефлексивного капіталу визначається усвідомленням сенсу спільноті, належності, відданості, єдності, згуртованості. Ця форма є базовою та передбачає насамперед глибокі емоційні механізми переосмислення власної ідентичності й індивідуальних внесків в культуру спільноти (як адепта чи носія, прогресора чи інноватора спільноти тощо). На рівні групи схожі феномени раніше описувались як ціннісно-емоційна єдність колективу. Нещодавно була висунута ідея референтності як головного атрибуту спільноти в очах її членів. Звичайно, ми розуміємо, що в традиції протиставлення емоційного і раціонального, характерній для початкового розвитку психології, емоційна єдність сама по собі начебто може вступати у суперечність із рефлексивними механізмами. Проте наголошуємо: до структури рефлексивного капіталу входять не безпосередні, а переосмислені суб'єктом емоції, які пройшли трансуб'єкту символізацію, екзистенційне самовизначення тощо. Щодо цієї базової форми варто зважати на таке: рефлексія сенсу єдності не тільки не суперечить, а й виступає невідривною дзеркальною стороною збереження наївності спільного буття. За відсутності цього ціннісного балансу рефлексія може перетворитися на руйнівну інфляційну силу як для особистості, так і для спільноти. Перша форма рефлексивного капіталу передбачає створення особистістю персонального простору свого професійного буття, який оберігає цінність наївного як осередок особистісної спонтанності, запобігаючи професійної деформації.

Початок формування сенсової складової рефлексивного капіталу пов'язаний із професійним самовизначенням фахівця, яке спирається на розуміння місії професії у суспільстві, на співвіднесення із світоглядним визначенням свого майбутнього і вибором життєвого шляху. За всіх можливих індивідуальних варіантів професійного самовизначення очевидним є те, що в цьому процесі поєднуються емоційна і раціональна сторони. Не настільки очевидним є зв'язок індивідуального професійного самовизначення (і необхідної для цього рефлексії, переосмислення свого життя) із відповідним розвитком професійної спільноти. Ефект «великих чисел» призводить до нівелювання значення вибору, здійсненого окремою людиною, для всієї спільноти. Проте насправді це лише ефект викривлення сприйняття на етапі початку професіоналізації, коли акцентується не стільки індивідуальний внесок фахівця у спільноту, скільки можливості спільноти для особистісної ідентифікації. Що більше нарощується рефлексивний капітал, то відчутнішою стає значущість власного професійного самовизначення для всієї спільноти.

Друга форма рефлексивного капіталу спрямована на переосмислення мережі стосунків як ресурсу спільноти і окремого її члена у покращанні економічного, політичного і психологічного благополуччя. Нормованість, ритуальність, структурованість і організованість потребують усвідомлення як на рівні взаємодії, так і взаєморозуміння та взаємоузгодження для впорядкування професійних відносин у вузькому і широкому значенні. Для цієї форми характерні протиставлення, розщеплення, диференціація, внутрішні суперечності стосунків, які на різних рівнях аналізу можуть проявлятися в різних феноменах. Опанування проблемністю і конфліктністю, похідною від відбиття рефлексії іншими суб'єктами, складає основу рефлексивного капіталу в даній формі. На відміну від сенсової стосункова складова рефлексивного капіталу є більш ресурсовою.

Саме у царині професійних стосунків ми знаходимо соціальну підтримку, мотиваційні стимули конкурентності, зразки і моделі професійних взаємин, супервізію і учнів. Для окремої особи збалансованість цієї складової рефлексивного капіталу полягає у принциповій відсутності ізоляції професійних мереж, які можуть вливатися, наприклад, у мережі територіальних спільнот різної локалізації. Найбільш відповідним для розуміння цієї форми рефлексивного капіталу є теоретичне підґрунтя соціального конструктивізму: онтологічною основою тут виступає повна сукупність дискурсу, що виникає в мережі стосунків і на межах спільнот. Спрощено – це повний масив усіх розмов, які відбуваються між професіоналами і з представниками інших дисциплін чи клієнтами, розмов, які обов'язково осмислюються і переосмислюються.

Третя форма рефлексивного капіталу пов'язана із розбудовою колективної ефективності спільноти, в якій інтегруються попередні рівні. У психологічних феноменах уповноваження і наснаження, які дають змогу переосмислити спільноту і себе як її члена, внесок якого може бути доленосним, розкривається сутнісний аспект самовизначення не тільки на самоефективність, а й на колективну ефективність спільноти. У цій формі, на відміну від попередніх, характер взаємозв'язку рефлексії члена і спільноти реалізується принципово іншим чином. Якщо в першій формі це рефлексія «індивід, належний до спільноти», в другій – «індивід – індивід як протиріччя самої спільноти», то в третій формі це «індивід як утілення всієї спільноти». Рефлексивний капітал у цій формі стосується реалізації таких метацінностей, як готовність до зобов'язаності та підзвітності, яка підносить рефлексію до рівня елемента культури. Яскраво виражена ця форма рефлексивного капіталу в такому явищі, як наукова школа. Глибина рефлексії в межах третьої складової може бути виміряна через тонкі смислові структури і особливості дискурсу. Аналіз професійного фольклору як варіанта дискурсу, в який вбудовано ціннісні імперативи і когнітивні моделі, визначає методичні можливості аналізу рефлексивного капіталу. Збалансованість цієї складової забезпечується через відсутність абсолютизації цінності ефективності: згідно з парадоксом прогнозування, те, що є позитивом у найближчій перспективі, за віддаленими наслідками може бути негативом, і навпаки. Це лише один приклад виходу за межі ціннісної однозначності та спрощеності. Імпліцитна присутність складних когнітивних моделей відносно розуміння ефективності також є важливою ознакою рефлексивного капіталу.

Четверта, праксисна, форма поєднує три попередні, розгортаючи їх у динаміці колективної дії, паритетної фахово-громадської участі. На цьому етапі рефлексивний капітал набуває форми глобальної та неперервної, яка супроводжує дії. На відміну від індивідуальних схем рефлексії, за яких вона часто спрямовується лише на подолання перешкод, у спільноти вистачає ресурсу для постійного здійснення рефлексії, яка супроводжує дію. Саме завдяки безперервності циклу «дія – рефлексія», розподіленому в мережі суб'єктів, досягається ефективність професійної спільноти. Навіть найглибші рівні персональної рефлексії, які не знайшли свого втілення як індивідуального внеску в життя професійної спільноти, залишаються віртуальним надбанням суб'єкта. «Реальне – те, що винесене на агору», – казали давні греки. Додамо: реальне – те, що пройшло цикл праксису і відрефлексоване іншим суб'єктом (чи надане йому для рефлексії).

Аналіз подій, що ставали певними віхами у становленні й розвитку професійних спільнот, дає змогу виділити особливості, важливі для розуміння

ролі рефлексивного капіталу. Так, розвиток психології спільнот спочатку характеризувався практичною роботою із представниками групи соціальної ексклюзії (психічно хворі, старі, безхатьки, наркозалежні, бідні тощо). В межах неформальної соціальної підтримки, подолання нерівності залучаються фахівці, формуються професійні мережі, створюються осередки однодумців. Паралельно наснажується рефлексивний капітал нової професійної спільноти. Згодом відбувається концептуалізація здійснюваної практики в галузь із формуванням професійної спільноти з особливою ідентичністю членів. Особливості інституалізації спільноти політичних психологів визначаються сучасними можливостями суспільства. Крім традиційних явищ, за якими відстежується розвиток спільноти (публікації, конференції, створення органів координації – асоціацій, агенцій та ін.), з'являються нові – інтернет-мережі, портали, форуми, підписні електронні листи тощо. Діяльність кожного, стаючи предметом рефлексії, робить внесок у розвиток спільноти.

Окремо слід зафіксувати формування суспільного іміджу професійної спільноти, який вбудовується в сучасну медіакультуру. Індивідуальний внесок в рефлексивний капітал психологічної спільноти в медіапросторі вагує дуже істотно, зважаючи на ампліфікативний (помножуючий) потенціал медіа. Висуваються нові поняття «суспільних пси-комплексів», які функціонують в масовій свідомості на основі образів психологів, створених кіно і телебаченням. Навіть за відсутності прямої реклами таке непряме ознайомлення з можливостями професії відбувається досить інтенсивно. Масові очікування і медіаореоли як наслідок цих пси-комплексів мають свою динаміку і великий вплив на розвиток професії. Цим, зокрема, може бути пояснений високий рівень престижності спеціальності психології, який може бути прирівняний до буму психологізації. Підготовка фахівців із психології у вищій школі значно перевищує можливості професійної реалізації на ринку праці, що веде за собою подальші соціально-психологічні проблеми, зокрема щодо професійної ідентичності.

На жаль, професійна підготовка психологів в Україні хвибує предметною акцентуацією з недооцінюванням соціально-психологічної та соціальної компетенції, яка на сьогоднішньому етапі є конче необхідною. Залишимо поза розглядом болючу проблему якості навіть такої підготовки фахівців (психологів із професійними амбіціями забагато, а підібрати спеціаліста для відповідальної практики важко). У контексті розвитку рефлексивного капіталу необхідно ставити такі завдання: чітке усвідомлення корпоративних інтересів професії, визначення світоглядних орієнтирів і моделей реалізації професійного шляху як варіантів індивідуального внеску у прогрес професійної спільноти. Поза цими цілями професія психолога буде залишатися попелюшкою у

стосунках зі своїми старими і новими сестрами, які починають вважати себе старшими (від соціології, яка у класифікаторах науково-технічних розробок і патентів не залишає простору для соціальної психології, і аж до астрології, що активно інституалізується).

Необхідно також вести мову про розвиток конкурентоспроможності професійного психологічного дискурсу в медіапросторі. Саме ця мета, на нашу думку, слугувала причиною створення в американській психологічній асоціації дивізіону з медіапсихології. Необхідність рефлексії своєї професії в медіапросторі, визначення завдань і розроблення рекомендацій щодо презентації професії, розгортання критичних дискусій, а в подальшому – переосмислення місії дивізіону – все це приводить до інтеграції нової психологічної субдисципліни. На часі усвідомити медіареалії нашої професії і в Україні, висунувши завдання соціальної конкуренції професії в наданні психологічних послуг суспільству. Звичайно, це досить акцентована постановка питання, але вона має збалансувати хиби інших акцентів, які поки що домінують у системі підготовки психологів.

Прикладом наснаження рефлексивного капіталу професійної спільноти в Україні може слугувати формування політичної психології. Виходять у світ видання, проводяться конференції, працює Всеукраїнська асоціація політичних психологів, але розвиток даної спільноти все ще залишається надто повільним. Відсутність прозорої суспільно визнаної практики, а відтак і рефлексивного її осмислення гальмує розвиток сенсової та ефективнішої складових рефлексивного капіталу спільноти політичних психологів. Тому саме на цих завданнях і підприємницьких компетенціях варто зосереджувати увагу при формуванні нових поколінь фахівців такого профілю. Те саме стосується і медіапсихології, якщо та, звичайно, відстоїть себе в діалозі із суміжними професійними просторами.

7.2. Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у «малому світі» сусідства

Благополуччя людини у суспільстві – головний напрям пошуку багатьох соціогуманітарних дисциплін. Проте індивідуальне благополуччя не може бути відокремлене від соціального контексту. Зростання стресогенності сучасного світу призводить до зростання потреби у психологічній допомозі, причому допомога тій чи іншій людині, зрештою, має на меті розвиток здорової спільноти, яка й створює умови для індивідуального добробуту.

Багато нагальних проблем можуть бути розв'язані завдяки соціально-психологічному ресурсу місцевої спільноти, формуванню і усвідомленню

локального соціального капіталу. Наприклад, екологічна проблема «малих річок» як дефіцитного водного ресурсу в нашій країні завжди була справою честі місцевої громади, кожна родина якої мала обов'язок внести частку своєї праці в розчищення ріки. Сьогодні занедбаність цих малих струмочків, ставків і джерел по всій країні перетворюється на велику державну проблему, фінансовий тягар якої виглядає непосильним. Цей приклад може слугувати певним індикатором пригніченого стану сучасних місцевих громад.

Корозія сусідських відносин у громаді під впливом багатьох чинників додає гостроти проблемі руйнування суб'єктивного благополуччя і, відповідно, зменшує ресурс соціальної підтримки. Звичайно, в сучасному суспільстві не можуть ефективно функціонувати механізми соціальної підтримки, характерні для традиційних громад минулого. Проте цілеспрямоване вивчення і моделювання процесів природної соціальної підтримки є надзвичайно важливим і актуальним науковим завданням.

Тож спробуємо з'ясувати передумови відновлення благополуччя локальної спільноти на рівні сусідських відносин. Специфіка останніх краще за все може бути висловлена метафорою *ландшафту*.

Ландшафт як географічне поняття означає певну цілісність, якій властиве стає співвіднесення елементів. Географічний ландшафт – це основна одиниця фізично-географічного районування території; це генетично єдиний район з однотипним рельєфом, геологічною будовою, кліматом, певним характером поверхневих і підземних вод, ґрунтів, флори й фауни. У мистецтвознавчій традиції, яку використовує постмодерністська філософія, ландшафт конституює багатомірність структур буття і людського мислення, задає рамку знання для функціонування поєднаних словоформ (простір, поверхня, глибина).

Географічні метафори досить поширені в сучасній психології, оскільки описати живе життєздійснення суб'єкта поза цими аналогіями, мабуть, неможливо. Загалом метафоричне мислення як здатність до одночасного усвідомлення чогось на декількох символічних рівнях є необхідною складовою практичної психологічної роботи. Після виходу в світ праці канадського психотерапевта Дж. Аллана «Ландшафт душі дитини» (1988 рік, російською мовою – 1997) метафора ландшафту надійно закріпилася у професійному тезаурусі психотерапевтів. Вона немовби обрамлює життєвий простір людини, який вміщує найрізномірніші елементи. Психотерапевтичний процес створює безпечний простір, який дає можливість розширити мислення професіоналів щодо шляхів надання допомоги на основі дискурсу подорожей унікальними світами.

Ландшафти цих фантазійних казкових світів пов'язують із функціонуванням колективного несвідомого, присутнього в душі дитини (і збереженого в душі дорослого). А колективна душа найтіснішим чином

пов'язана з реальними фізичними ландшафтами, серед яких живе народ. За словами російського письменника Володимира Солоухіна, як у пейзаж, створений митцем, вкладено частку його душі, так у ландшафт будь-якої країни вкладено душу народу, його уявлення про красу і доцільність. Без смислового наповнення ландшафт утрачає свою сутність, перетворюючись на сукупність природних і штучних елементів. На жаль, і досі залишається недостатньо опрацьованим психологією (навіть на рівні метафоричної єдності) зв'язок двох ландшафтів (географічного і душевного) із мережею міжособистісних стосунків, вписаних і сконфігурованих відповідно до ландшафту спільноти. Саме територіальна спільнота є тим суб'єктом, який здатний протягом життя кількох поколінь змінювати і дизайнувати фізичні ландшафти. Спільноти різних масштабів – від національного до місцевого рівня – вписані одна в одну і нерозривно пов'язані з територіями, що їх займають. Однією із суттєвих складових соціального капіталу спільноти, як відомо, є мережа міжособистісних стосунків, яка здатна стати потужним ресурсом благополуччя людини.

Які ж ознаки сусідства сприяють повноцінному відновленню функцій громади в наданні соціальної підтримки її членам? Віднайдення цих ознак має значно підвищити ефективність професійної інтервенції в соціальні мережі клієнта.

Нове тисячоліття ознаменувалося створенням теорії «малого світу» на перетині досліджень соціальних мереж у математиці, економіці, функціонуванні Інтернет, нейромереж, навіть харчових мереж в екологічній системі, які поєднуються загальною назвою наук про складність. У ході вивчення цих різноманітних мереж було виявлено схожі закономірності, зокрема відмінності між сильними і слабкими зв'язками елементів певного «малого світу». Сила мережі залежить від зв'язків між елементами, при цьому сильні зв'язки становлять у ній меншість, слабкі ж є найбільш фундаментальними. В соціальних мережах такі слабкі зв'язки позначаються як соціальні мости. Якщо руйнуються сильні зв'язки коротких дистанцій, це веде систему до колапсу, а без слабких зв'язків спільнота стає фрагментарною, перетворюється на набір ізольованих клік. Домінування сильних зв'язків підвищує поляризованість, залежність системи, проте забезпечує її певну стабільність (зникнення одного з елементів мережі не викликає значної її фрагментації) [143, с. 287].

Для досягнення благополуччя людини, інтегрованої в територіальну спільноту, мають розвиватись і сильні, й слабкі зв'язки мережі її міжособового спілкування. До сильних зв'язків належать родинні, дружні стосунки, спілкування з емоційно значущими людьми, референтними групами. Роль же слабких зв'язків та їхня ресурсова спроможність у наданні соціальної підтримки, на жаль, недооцінюються. Утім, так звані соціальні мости, які

підтверджують присутність людини у широкому загалі свідків її життя, є зонами потенційного ресурсу соціальної підтримки.

Стихійно більшість дітей засвоюють закономірності існування соціальних мереж на прикладі батьків, а також у середовищі спілкування однолітків. Розширення, а інколи й реконструкція соціальної мережі становить найважливіші напрями соціальної роботи. Необхідною компетенцією для виконання такого роду завдань є уявлення про позитивні риси сусідства, здатного створити благополучну територіальну спільноту. Таким чином, робота з відновлення душевного ландшафту окремого клієнта може одночасно бути ландшафтним дизайном спільноти.

У цьому сенсі доцільно спиратися на здобутки психології спільнот, провідні представники якої [24] виокремлюють цілу низку позитивних характеристик спільноти.

Так, А. Рапопорт [137], розглядаючи умови зменшення стресогенності спільного життя, визначив у якості базового підґрунтя перебування з приємними людьми наодинці. Для цього передусім потрібне спілкування однією мовою, що полегшує комунікацію і робить можливими дії з мінімумом пояснень, коли більшість акцій може бути передбачена, а можливість помилки інтерпретації зводиться до мінімуму.

Наявність громадських організацій, які полегшують колективні дії у спільноті, може вважатися другою позитивною характеристикою благополучної спільноти. Ці організації прибирають бар'єри в інтеракціях і дають людям можливість спільно вирішувати ті чи інші проблеми, працювати на постійній основі, але без зобов'язань мати подальші дружні стосунки. Досвід активної участі в роботі таких громадських організацій трансформує окремого індивіда у члена спільноти. Деякі автори, наприклад Л. Джесон [90], вважають наявність громадських організацій індикатором певного розвитку спільноти як особливої самоорганізованої соціальної сутності.

М. Яновіц, Дж. Шутлес [89] виділяють поняття локальних фасилітаторів, які створюють людям умови збиратися разом: це школи, магазини, парки, дитячі майданчики, релігійні споруди, громадські центри. Люди зацікавлені у збереженні адекватності цих фасилітаторів їхнім громадським функціям і якості їх виконання – навіть в умовах приватної власності чи ідеологічної заангажованості.

Наступна характеристика – це створення умов, за яких індивідуальні мешканці отримують вигоду від успіхів громади і зазнають утрат від її поразок. Регулювання землекористування, контроль ландшафтного дизайну, спільна власність на землю, самоуправління – все це підвищує взаємозалежність мешканців, дає резидентам закріплену законом зацікавленість у колективному успіху, підсилює сусідство як каталізатор спільних акцій.

Нагадування мешканцям про факти їхньої колективної історії теж виділяється деякими авторами (наприклад Д. Лоуенталом [102]) в якості важливої позитивної характеристики ландшафту спільнот. Локальні організації певним чином фіксують події, зберігаючи їх у колективній пам'яті, святкуючи річниці, неодноразово переказуючи минуле тощо.

Прогресивне сусідство заохочує до спільного проведення дозвілля. Дослідження, проведені у великих містах США, підтвердили, що люди мають більше шансів увійти в міжособову взаємодію, коли вони відпочивають, ніж коли працюють, а ігрова позиція більше сприяє товариським стосункам. Тому до планів розвитку міст було введено створення низки розважально-відпочивальних центрів, де людська комунікація різноманітніша за змістом, ніж у центрах торгівельних.

Деякі автори схильні відносити до прогресивних рис сусідства суто територіальні характеристики. Здавалось би, яким чином архітектурна єдність в оформленні будинків або чіткість позначення меж певного поселення можуть сприяти розбудові громади? Проте в низці досліджень виявлено прямий зв'язок між цими зовнішніми факторами і темпами формування самокерованої громади. Дія цих чинників пояснюється тим, що такі зовнішні ознаки полегшують процеси ідентифікації зі своєю територіальною спільнотою, диференціації від інших спільнот, а наявність чітких кордонів допомагає виявляти присутність небажаних зайд, що також сприяє інтеграції громади. Зрозуміло й те, що сам по собі дизайн без його смислового наповнення і системного використання перетворюється на пусту імітацію.

Таким чином, усвідомлення ландшафтних характеристик як ресурсу спільноти додає можливостей у визначенні напрямків коригувальної та профілактичної роботи. Особливо актуальні такі ресурси для комплексного розв'язання проблем підліткових спільнот, які стихійним чином опановують територію свого існування, спираючись на ті можливості, котрі вона потенційно здатна їм надати. Несвідоме інтуїтивне засвоєння особливостей урбаністичного ландшафтного дизайну, успадкованого від минулого, спрацьовує як елемент колективного несвідомого локальної спільноти. Перетворення тут можливі лише на основі активної колективної діяльності з упорядкування ландшафтів – як географічних, так і душевних.

7.3. Готовність до ефективної маршрутизації у просторі змін територіальної громади

Наш світ постійно змінюється. Відчуття стабільності насправді є ілюзією. Образ стабільності створено зусиллями суб'єктів, які намагаються фіксувати

стале у плинному (цінностях, нормах і правилах, подіях, стосунках, особистісних рисах та інших ознаках людського життя). Соціально-психологічний аспект цих змін полягає в переході від розгляду окремого індивідуального суб'єкта до аналізу суб'єктів вищого рівня (група, спільнота) та їх взаємодії. Говорячи про соціально-психологічні особливості роботи соціального працівника, необхідно зосереджуватися саме на цьому переході суб'єктної якості у тріаді «індивід – група – спільнота».

Співмірність змін у кожній складовій цієї тріади різна й надзвичайно складна. Вона обчислюється мірниками, критерії яких інколи перетинаються, а інколи не мають точки зустрічі в досяжному для аналізу ситуації часі. Різномасштабні динамічні процеси можуть як синхронізуватися, так і відбуватися діахронічно протягом тривалого періоду. Все це безпосередньо стосується територіальної громади. Територіальність дає змогу позначити межі феноменології простору змін, які зазвичай є умовними, проникними, відкритими, проте реально фіксованими тим чи іншим чином (природними об'єктами, як то гори чи ріки, або штучними засобами, які опредметнюють досягнуті раніше конвенції, наприклад кордони). Існують також кордони з легітимними обмеженнями пересування, проте в сучасну епоху глобалізації проникність є питанням скоріше ресурсовим, ніж принциповим. Якщо індивід не має доступу до певного типу ресурсів (наприклад статусу), для нього кордони будуть лишатися закритими.

Позначивши межі простору постійних змін, наголошуємо на створеній людьми сталості, яка привноситься в цей рухливий контур. Метафора *подорожі у просторі змін* є надзвичайно ефективною, оскільки дозволяє відбити взаємну рухливість усіх елементів, включених у контур взаємодії. Логічним продовженням метафори подорожі є уявлення про *маршрут руху*, певну траєкторію, яку прокладає людина своїми індивідуальними внесками у простір змін. При цьому деякі свої маршрути людина робить повторюваними, чим немовби стабілізує простір змін, створює орієнтири для інших у цьому умовному ландшафті.

Описана картина рухливого світу людського життя дає змогу по-новому поставити проблему місії соціального працівника в роботі з клієнтами. Принциповим тут є вихід за межі індивідуалістичного розуміння: на нашу думку, клієнтами соціальних працівників виступають насамперед громади, які усвідомили свої спільні цілі та необхідність спільних соціальних дій як умови їх досягнення.

Соціальна робота як місія покликана гармонізувати взаємовідносини особи із соціальним середовищем, адже у складному суспільстві, що лише вибудовується як громадянське, ресурсів окремої особи для досягнення

соціального благополуччя не вистачає. Питання готовності соціальних працівників діяти в контексті територіальної спільноти з урахуванням особливостей її психології істотно актуалізується в умовах загострення проблеми здоров'я населення України в широкому сенсі, в тому числі соціального і психологічного благополуччя як його складових. У чому ж полягає і чим забезпечується така готовність соціального працівника, які стереотипи її знижують? Зрештою, як саме слід готувати соціальних працівників до майбутньої роботи?

Готовність передбачає цілу низку психологічних настанов: на включення в діяльність, на подолання інерційних стереотипів, на вибір та переосмислення настановлень щодо нестандартної ситуації, на взяття відповідальності за власні рішення, на опанування стресом в екстремальних ситуаціях, на діалог і досягнення компромісу тощо [405, с. 226-230]. Групуючи зазначене, Б. Паригін виділяє чотири блоки у структурі психологічної готовності до дії, в кожному з яких поєднуються установки і здібності: 1) до максимального включення в діяльність, 2) до нестереотипної діяльності, 3) до прийняття обґрунтованих рішень, 4) до витримання випробувань стресом. Готовність розглядається як міра налаштованості людини як на активне включення, так і на повну віддачу відповідно до смислу і характеру діяльності; вона передбачає не тільки початок діяльності, а й її успішне завершення та взяття відповідальності за наслідки.

Згідно з моделлю компетентності, здібностям неможливо дати осмислену оцінку поза зв'язком із цінностями, тобто ця модель поєднує мотиваційно-ціннісний і результативно-діяльнісний підходи до проблеми формування основ ефективної діяльності. Тож можна стверджувати, що основою формування готовності до соціальної роботи є формування цих складових компетенції. Структура компетенції, як і готовності, має інтеграційний принцип побудови, але враховує особливості стилів діяльності та пріоритетів, що їх самовизначає особистість, тому складається не з гомогенних блоків, а з гетерогенних наборів із можливістю вибору і доповнення. Двостадійна модель компетентності Дж. Равена являє собою матрицю, що поєднує значущі аспекти поведінки (досягнення, співробітництво, вплив) та компоненти ефективної поведінки (когнітивні, афективні, вольові). Операціоналізація особливо корисна при формуванні опитувальника для дослідження готовності. Так, *когнітивні компоненти*: продумувати, чого потрібно досягти; передбачати перешкоди на шляху до мети і вживати заходів для їх подолання; слідкувати за результатами дій та використовувати їх для роздумів про причини того, що відбувається; виявляти і намагатися розв'язати ціннісні конфлікти; співвідносити свої дії із власною роллю, узгоджувати власні дії з образом «Я». *Афективні компоненти*:

переключати емоції на виконване завдання; вибирати цікаві завдання і не намагатися переконати себе в непривабливості завдань, які необхідно виконати; передбачати радість від перемог і розчарування від невдач. *Вольові компоненти*: докладати додаткових зусиль для зниження ступеня ризику; забезпечувати необхідні ресурси; переоцінювати матеріальні та людські ресурси, розглядаючи можливість їх використання; встановлювати відносини співробітництва; проявляти наполегливість у подоланні труднощів.

До цих характеристик слід додати таку важливу, як *упевненість у собі*. Вона базується на перевіреному досвідом знанні щодо здатності працювати в команді, вносити поправки в дії, якщо вони не дають результату, здатності приймати правильні рішення в умовах дефіциту інформації, справлятися із новими ситуаціями і знайомитись із новими людьми. Як бачимо, практично кожна з наведених характеристик є результатом здійснення рефлексивного акту відбиття себе в контексті власного досвіду. Крім того, діяльність соціального працівника обов'язково передбачає взаємодію з іншими людьми, тобто потребує рефлексії власного внеску в рефлексивний потенціал спільноти і внесків окремих її членів.

У цьому річизі нами було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 67 студентів старших курсів Національного університету імені Тараса Шевченка, що готуються за спеціальністю «Соціальна робота і соціальна педагогіка». Методика дослідження – глибинні індивідуальні та групові сфокусовані інтерв'ю.

Аналіз стереотипних уявлень майбутніх фахівців про те, що стоїть на заваді розвитку готовності до роботи з територіальними спільнотами, дає можливість виділити декілька положень. Насамперед існує стереотип «робочого місця», яке не винесене в «робоче поле», тобто на рівень територіальної спільноти. Сама ж спільнота ототожнюється з організацією, звідки постає уявлення про її нездатність забезпечити робоче місце. Особливо це проявляється при розгляді первинних територіальних спільнот, які інституалізовані як об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. На жаль, навіть робота в інституціях, створених територіальними громадами (наприклад районні служби), сприймається поза образом спільноти як замовника. Можливо, саме наявність даного стереотипу приводить до такого способу так званого «підвищення ефективності роботи управлінського апарату», як рішення щодо скорочення соціальної служби, про що нерідко повідомляють засоби масової комунікації.

Основною перешкодою у формуванні готовності до соціальної роботи з територіальною громадою студенти називають недостатність спеціальних знань про такі громади, в тому числі про їхні соціально-психологічні механізми,

структуру, комунікації, юридичну базу тощо. Обізнаність із реальним станом речей у громаді, з найбільш поширеними соціальними та психологічними проблемами різних верств населення і засобами їх діагностування та розв'язання зусиллями різних інституцій є необхідною складовою готовності, яка поки що характеризується як дефіцитна.

Дійсно, інформація про особливості територіальних спільнот і соціальної роботи з ними досить розпорошена в системі класичного університетського навчання. Доцільним є формування спеціального курсу, що має задовольнити інформаційний голод у цьому питанні. Разом із тим акцентування і навіть абсолютизування саме інформаційного боку формування готовності не вирішує, а лише поглиблює проблему. Інформованість не вичерпує ні аспекту мотивованості, ні аспекту здатності у структурі готовності, не гарантує ні характеристик ефективності діяльності, ні значущості окремих рис поведінки як структури компетенції. В межах описаних мотиваційних аспектів студенти зазначають необхідність добре розуміти цілі, завдання і мету соціальної роботи з територіальними спільнотами як у цілому, так і щодо окремих заходів; необхідність усвідомлювати рівень власної зацікавленості, мотивованості в роботі, психологічної налаштованості до навантажень, змін режиму роботи тощо. З іншого боку, в якості факторів, що впливають на готовність, студенти називають розуміння представниками громади корисності соціальної роботи, бажання людей ділитися із соціальними працівниками своїми переживаннями і проблемами.

Ми вбачаємо в таких формулюваннях прояв тривоги студентів щодо дійсної наявності соціального замовлення на їхню роботу, а також невпевненість майбутніх фахівців у тому, що вони зможуть створити умови для оформлення потреб громади в соціальне замовлення. Причини подібних настроїв закорінені у схемі підготовки соціального працівника, яка недооцінює важливість прищеплення навичок бути самостійним соціальним агентом, створювати й реалізовувати власні соціальні проекти.

При розгляді громади як цілісності, в єдності механізмів самовідтворення і самоорганізації місія соціальних працівників може бути сформульована не лише як допомога окремим особам, але як фахове сприяння розвитку громади. Саме завдяки роботі соціального працівника спільнота може піднятися до рівня усвідомлення спільних інтересів, подолати дилеми створення і використання спільного добра, про що ми неодноразово згадували.

На жаль, соціальні працівники сьогодні зазвичай прямують шляхом практичних психологів, налаштовуючись на розв'язання проблем окремих осіб. Цей шлях не може вважатися хибним, проте величезна потреба в індивідуальній допомозі у принципі не може бути задоволена доти, доки

негарзди спричинюються суспільними дисгармоніями. Розбиратися з останніми професійні соціальні працівники здебільшого залишають владним структурам, у кращому випадку – громадським організаціям, з якими співпрацюють. Місія ж соціального працівника має бути розширена до питань інтеграції та розвитку громад, охоплюючи увесь простір змін.

Так, зокрема, розбудова стандартів професійної діяльності соціального працівника, як і працівників системи охорони здоров'я, має враховувати загальні закономірності та перспективи розвитку територіальної громади. Виконуючи будь-які конкретні професійні завдання, соціальний працівник впливає на стан громади через зміну бачення світу кожним її членом, а особливо – через зміну спільного бачення груп, з якими спілкується. У зв'язку з цим дуже важливою є компетенція соціального працівника щодо структури взаємозв'язків різних інституцій у територіальній громаді, яка може бути розглянута в термінах *маршрутизації*.

Психологічні дослідження уявлень мешканців міста про урбаністичне середовище показали, територія існує в їхній свідомості переважно як сукупність засвоєних маршрутів. Маршрут систематизує окремі фрагменти уявлень про навколишнє середовище відповідно до звичних траєкторій пересування людини в ньому. Таким чином формується інтегративне уявлення про навколишній простір, в якому людина живе. В соціально-психологічному плані аналогом фізичної території виступає соціальна мережа взаємодії людей. Коли зустрічаються дві особи, фактично контактують соціальні мережі. Послідовність таких зустрічей теж складає певний маршрут людини в соціальному світі.

Соціальні мережі, як і фізичні території, мають різні масштаби, можливості для пересування, способи активізації тощо. Соціально-психологічних досліджень мережевих структур на сьогодні явно недостатньо, проте соціальне експериментування надзвичайно потужне. Більше того, соціальні мережі активно капіталізуються і використовуються як маркетингова стратегія розбудови бізнесу.

Нещодавно польськими колегами введено поняття *тунелю* – на позначення звуженого уявлення про можливості взаємодії у соціальному середовищі. Це поняття суттєво доповнює поняття мережі та маршруту. Тунелі характерні для корумпованого суспільства: вони дають можливість проникнути крізь соціальну структуру завдяки соціальному капіталу зв'язків для розв'язання певних завдань. Проте можливість ця суворо обмежена, – тільки «для своїх». Тунелі є формою соціальної несправедливості, проте мають об'єктивну природу виникнення. Бюрократизація соціальних інституцій, утворюючи додаткові перешкоди в міжособистісних контактах, сприяє

надзвичайному поширенню тунелізації суспільства. З іншого боку, це провокує вихід на рівень міжособистісних зв'язків (родинних, знайомств тощо), які забезпечують вирішення проблем коротшими шляхами поза бюрократичними бар'єрами. Але такі неформалізовані шляхи мають ще більш закрити форму. Саме тому в результаті досліджень різних форм соціального капіталу виявлено протиставлення вузького локального сімейного соціального капіталу ширшому громадському, який залишається в нашому суспільстві пригніченим.

Повертаючись до проблеми здоров'я особистості, особливо його відновлення у взаємодії соціальних працівників із медичними установами, наголосимо, що на рівні окремої особи вона може нині вирішуватися тільки шляхом прокладання маршруту. Зокрема, проблема встановлення діагнозу також розкладається на маршрут, оскільки часто потребує послуг спеціалізованих медичних закладів. Ефективною може вважатися така маршрутизація, яка прокладає надійний та найкоротший маршрут оптимальної конфігурації (бажано без повторних необґрунтованих повернень до тих самих ключових пунктів). Ефективний маршрут забезпечує мінімізацію витрат часу та інших ресурсів, сприяє своєчасному виявленню і розв'язанню проблеми. Пунктами маршруту виступають звернення до певних суб'єктів взаємодії, якими можуть бути ті чи інші установи (з подальшою деталізацією до функціональних підрозділів, представників тощо). Погляд на проблему з урахуванням маршруту її вирішення в межах територіальної громади, а за необхідності – з виходом за ці межі дає змогу значно підвищити ефективність роботи системи охорони здоров'я стосовно кожного представника громади. Водночас ефективна маршрутизація сприяє зрушенням у громадській думці, оскільки забезпечує перебудову уявлень про простір існування громади і місце певних інституцій у її зв'язках.

Прокладання оптимальних маршрутів розв'язання проблем також допомагає долати когнітивні бар'єри розвитку громади, пов'язані з відчуттям неможливості власного впливу, безглуздості витрат власних ресурсів на безнадійну справу тощо. Саме ці прояви безпорадності є тими гальмівними механізмами, які призводять до звернень за лікуванням тоді, коли час уже незворотно згаяно. Побудова ефективного маршруту як стандарт роботи соціального працівника, включно з елементами адвокації інтересів клієнта, істотно сприяє розвитку громади в цілому.

Перенесення акценту підготовки фахівців із когнітивної на дієво-рефлексивну складову позитивно впливає на формування готовності до роботи з громадою. Досвід власної, хай і низькорезультативної комунікації з представниками громади щодо їхньої налаштованості на співпрацю створює умови для переживання поділеного досвіду спільного буття в територіальній

спільноті. Завдяки груповій рефлексії майбутній соціальний працівник отримує можливість повірити у власні сили, а належна тренінгова підготовка з питань загальної комунікабельності, комунікативних умінь поступово стає ресурсом особистісного саморозвитку професіонала і формування його власного рефлексивного капіталу.

ПІДСУМКИ

Підбиваючи підсумки, позначимо основні логічні кроки побудови рефлексивної психології територіальних спільнот.

Аналіз розвитку світової психології спільнот показує зростання цінності локальної територіальної спільноти в житті людства і ролі суб'єктивного психологічного виміру існування спільноти. Якщо початкові концепції розглядали спільноту лише як контекст життя індивідів, то за роки існування галузі дедалі виразнішим стає акцент на ціннісній складовій, якою є суб'єктність спільноти, тісно пов'язана з її рефлексивними властивостями.

Сучасна територіальна спільнота як об'єкт психологічного дослідження – мережеве утворення, що має сутнісні рефлексивні властивості, твориться через самовизначення, переосмислення історії, здійснення індивідуальних внесків у смисл спільноти, які відбуваються в комунікації її членів. Територіальна спільнота – особливий модус стосунків взаємозалежної відповідальності людей, що мешкають на певній території і мають спільну власність. Генеза цих стосунків спирається на уяву членів спільноти і пов'язана з процесами комунікації суб'єктів, значно опосередкованих системою різноманітних медіа. Мас-медіа забезпечують синхронізацію тих наративів, в яких конструюється сенс спільноти і визначається стиль переосмислення минулого і проектування майбутнього спільноти. Новітні медіа все більше надають можливість синхронізувати поточні спільні дії, організовувати масові акції через соціальні мережі і діяльність віртуальних спільнот.

Визначення поняття рефлексивних властивостей територіальних спільнот спирається на здобутки психології рефлексії, яка інтенсивно накопичує результати переосмислення онтології рефлексії, інтегрує сучасні досягнення вивчення рефлексії у просторі міжгалузевої взаємодії. Основними тенденціями зміни розуміння рефлексії у психології, характерними для першої декади третього тисячоліття, є вихід за межі окремої людини, акцент на перетворювальній активності рефлексії, формування цінності рефлексії, яка поєднується із цінністю нерефлексованого досвіду. На рубежі тисячоліть активізується діалог, у якому зустрічаються різні концептуалізації та мовні експериментування з поняттям «рефлексія», що довело свою перетворювальну спроможність у досить потужних практиках (насамперед освітянських і управлінських).

Українська психологія рефлексії базується на теоретично-методологічних досягненнях вітчизняної психологічної традиції. Рефлексія розглядається як потужний механізм саморозвитку групового суб'єкта. Ключові механізми розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти спираються на

явище транзитарності групової рефлексії, можливості її поділяння різними суб'єктами.

Використовуючи в якості мисленнєвої моделі стратегію аналогізування з економічними метафорами, ми отримали такий результат: виявлено зони відповідності економічної моделі капіталізації та реальності життя територіальної спільноти, а також проведено принципову межу, за якою відбувається їх незбіг. Психологічна капіталізація рефлексивних властивостей територіальної спільноти, на відміну від первинної економічної моделі, охоплює: ідеологему спільного блага, щодо якої справедливість інвестування і розподілу спирається на інші соціальні уявлення. Модель психологічної капіталізації групової рефлексії визначає необхідність дослідження закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот у різних часових масштабах, в тому числі у площині історичної пам'яті й трансгенераційної (міжпоколінної) взаємодії.

Сутність розробленої концепції рефлексивного капіталу глобальної територіальної спільноти у взаємодії з іншими її масштабами (регіональним і локальним) розкрито в положеннях про: а) капіталізацію рефлексії – здатність здійсненої рефлексії перетворюватись на спільне благо, нематеріальний ресурс підвищення якості життя спільноти, оформлений у спільних нормах взаємодії, процедурах і правилах взаємоузгодження, інших регулятивах взаємного відображення і самопрезентування членів спільноти; б) процесуальність рефлексії, яка розгортається у взаємному відображенні суб'єктів і реальності, поглибленні рефлексії в ході взаєморозуміння різниці відображень як ресурсу спільної творчості, а також при взаємоузгодженні розбіжних картин реальності в часі і просторі.

Концепція рефлексивного капіталу територіальної спільноти об'єднує умовно суперечливі концепти креативного і соціального капіталу. Онтологічною основою рефлексивного капіталу є поділена реальність. Індивідуально здійснена рефлексія реальності – це певний внесок у рефлексивний капітал спільноти, який залишається в потенційній недореалізованій формі, допоки не відбудеться поділяння реальності. Перехід із потенційної (можливість) в актуальну (дійсність) форму приводить до виникнення рефлексивного капіталу як спільного блага, яким користуються члени спільноти. Рефлексивний капітал – це успішно поділене спільне надбання, яким може користуватися кожен член спільноти. Поділена територіальною спільнотою реальність є онтичною основою буття і спільного досвіду цієї спільноти. А тому залежно від того, якою мірою розвинута рефлексія суб'єктів, що поділяють з іншими свій досвід, створюються передумови розвитку рефлексивного капіталу територіальної спільноти.

Координатний підхід дав змогу побудувати категоріальний простір для вивчення закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти. Відносно рефлексивного капіталу родовою категорією виступає категорія соціального досвіду, що є перетвореною формою життєдіяльності. Однорівневим поняттям – актуальне для психології спільнот поняття соціального капіталу та концепти інших капіталів, що інтегруються із різних галузей. У якості основних компонентів рефлексивного капіталу розглядаються наступні форми його існування: 1) створення смислу спільноти, належності і довіри; 2) переосмислення сусідства і територіальності; 3) рефлексія колективної ефективності та управління колективною дією. Інтегративна структура рефлексивного капіталу об'єднує рефлексивні підструктури соціального капіталу (смысл спільноти, належності і довіри, який продукують члени спільноти; переосмислення просторового і символічного сусідства як основи взаєморозуміння; самовизначення на колективну ефективність) та креативного капіталу (творча активація, толерантність до відмінностей інших, цінність іншої точки зору).

Виокремлено три процесуальні аспекти розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти, які забезпечують її саморозвиток: ранг (ступінь виокремленості суб'єкта із реальності), глибина (інтенсивність перетину в інтерсуб'єктному просторі) і замикання (втілення рефлексії у зміни буття спільноти). Виокремлено інваріантні закономірності розвитку (культивування) рефлексивного капіталу через підвищення рангу рефлексії при координуванні відображення поділеного досвіду спільноти різними суб'єктами, поглиблення рефлексії через побудову взаємно визнаної картини минулого і узгодженої картини майбутнього спільноти, ресурсне замикання колективної участі, позитивне насаження смислу спільноти, рефлексивне запровадження правил розв'язання дилем спільного блага.

Рефлексивний капітал створює ресурс розв'язання проблем у спільнотах різного масштабу, які сприяють зростанню якості життя і психологічного благополуччя спільнот. Так, активізація групової рефлексії, спрямованої на усвідомлення різного бачення події жертвою, агресором і спостерігачем ситуацій цькування, забезпечує відновлення сенсу спільноти, формування цінності відмінностей як ресурсу творчості. На цих рефлексивних механізмах взаємовідображення будуються ефективні програми подолання цькування і віртуального терору (кібербулінгу) в шкільній спільноті.

Аналіз ефективності програм допомоги проблемним сім'ям в контексті різних місцевих спільнот показує важливість рефлексивного компоненту для подолання пригніченої споживацької позиції у спільній справі. Участь у колективних діях насажує позитивними емоціями, сприяє відновленню базової довіри до членів спільноти.

Емпіричне дослідження ролі рефлексивних процесів у забезпеченні адаптації мігрантів до іншомовного середовища виявило наступний зв'язок: ефективність адаптації особистості до іншомовного середовища залежить від рефлексії свого співвідношення з представниками інших культур, опосередкованого самоповагою, рівнем тривожності та цілеспрямованістю дій мігранта, що інкультурується. Наявність рідномовної спільноти (діаспори) впливає на процес адаптації у двох напрямках: знімає ситуативну напругу, гальмує асиміляцію індивіда в культуру, що приймає.

Активізація рефлексивних процесів у взаємодії з територіальними спільнотами з акцентом на синхронізації / десинхронізації спільного досвіду теперішнього слугує потужним ресурсом глибокого відповідального самовизначення при прийнятті рішення про міграцію.

Емпіричний аналіз сукупного дискурсу виборчих кампаній як форми соціального діалогу з громадою (за результатами контент-аналізу агітаційної продукції за авторським методом «поштова скринька громади») показав значущість тематики територіальної громади та її активне використання у зверненнях влади до міських громадян. Ефективність звернень залежить від збігу формату дискурсу із ментальним образом громади, наявним у переважній більшості членів спільноти.

Огляд теоретичних концепцій і вторинний аналіз зарубіжних і вітчизняних емпіричних досліджень механізмів колективної участі показують, що існує певна конгруентність закономірностей, виявлених на різних рівнях існування спільноти, зокрема організаційному (шкільні спільноти) та національному (спільноти у межах країни). Рефлексія власного досвіду в спільноті меншого масштабу переноситься (транспонується) як образ фантомного агента спільноти у більший її масштаб. При цьому надзвичайно важливого значення набувають суб'єктивні стани членів спільноти на етапі здійснення колективних дій і подальшого їх переосмислення. Наслідком наснаження рефлексії в колективних акціях з різними фантомними агентами спільноти є перебудова мотиваційної системи: що меншим масштаб фантомного агента, то сильніше зростають відповідна мотивація гуртування і сенс спільноти. Динаміка системи мотивації політичного вибору може слугувати показником, що характеризує становлення рефлексивного капіталу територіальної громади.

Рефлексивний підхід до розв'язання соціальних дилем, спрямований на усвідомлення взаємозв'язку та взаємозумовленості наслідків рішень і дій для індивіда і для громади, є перспективним шляхом розвитку територіальних спільнот, набуття ними якості дійсно самоорганізованої громади. Використання соціальних дилем є важливою складовою нарощування рефлексивного капіталу

в збагачених навчальних середовищах, що сприятиме формуванню екологічно релевантної поведінки і готовності до розвитку територіальної спільноти.

Виявлено закономірності трансгенераційної передачі колективної травми, основним механізмом якої є блокування рефлексивної здатності, яке відбувається на рівні індивідів (тимчасове заніміння) і на рівні блокування чи деформації інформаційних потоків. Відповідно, адекватним способом опанування історичної травми є відношення рефлексії інтерсуб'єктності, що забезпечуватиме переосмислення минулого для побудови спільного образу майбутнього спільноти.

У зв'язку із зростанням віртуалізації життя виявлено прямий зв'язок між критичністю мислення і здатністю до ресурсного використання медіа молоддю регіональних спільнот. Це підтверджує думку про те, що медіаосвіта молоді в інформаційному суспільстві стає провідним шляхом формування рефлексивних властивостей спільноти.

Основи підготовки фахівців з рефлексивного розвитку спільнот формулюються насамперед завдяки розумінню загроз і рефлексивних ресурсів фахової спільноти.

Головним підсумком проведеної роботи вбачається велика кількість нових питань і проблематизацій, які постають при роздумах про подальше впровадження отриманих знань. Зроблено перші кроки побудови нового підходу до розвитку рефлексивних властивостей спільноти як системи саморозвитку сукупності групових суб'єктів у межах визначених масштабів території. Сподіваюсь, ці роздуми дадуть читачеві поштовх до власних пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Abrams M. S.* Intergenerational transmission of trauma: Recent contributions from the literature of family systems approaches to treatment / M. S. Abrams // *American Journal of Psychotherapy*, 1999. – Vol. 53(2). – pp. 225–231.
2. *Adelman A.* Traumatic Memory and the Intergenerational Transmission of Holocaust Narratives / Anne Adelman // *Psychoanalytic Study of the Child*. – № 50. – 1995. – pp. 343–367.
3. *Alvesson M.* Reflexive Methodology. New vistas for Qualitative Research / Mats Alvesson and Ka jSkoldberg. – Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC : SAGE, 2009. – 350 p.
4. *Amabile T. M.* Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity / Teresa M. Amabile. – Boulder, Colorado, USA: Westview Press, 1996. – 318 p.
5. *Amabile T. M.* The Social Psychology of Creativity / Teresa M. Amabile. – Springer London, Limited, 2011. – 264 p.
6. American Society and Politics. Institutional, Historical and Theoretical Perspectives / Ed. by Theda Skocpol, John L. Campbell. – NY : McGraw-Hill, 1995. – 542 p.
7. *Amit V.* Reconceptualizing Community / Vered Amit // *Realising Community: Concepts, Social Relationships and Sentiments* / Ed. by V. Amit. – London: Routledge, 2002.
8. *An Outline of Social Psychology.* Authors, Muzafer Sherif, Carolyn W. Sherif. Edition, revised. Publisher, Harper & Row, 1956. – 792 p.
9. *Anderson B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism/ Benedict Anderson. – London: Verso, 2006. – 240 p.
10. *Asch S.* Forming Impressions of Personality / Solomon Asch. - American Psychological Association, 1946. – 33 p. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.all-about-psychology.com/solomon-asch.html>
11. *Auter P. J.* TV That Talks Back: An Experimental Validation of a Parasocial Interaction Scale / Philip J. Auter // *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. – 1992. – № 36 (Spring). – pp. 173–181.
12. *Babcock B. A.* Reflexivity: definitions and discriminations / B. A. Babcock // *Semiotica*, 1980. – № 30 (1/2). – pp. 1–14.
13. *Basadur M.* Managing the creative process in organization / M. Basadur // *Problem Finding, Problem Solving and Creativity* / Ed. by M. A. Runko. – Norwood, N.J. : Ablex, 1994. – pp. 237–268.
14. *Bauman Z.* Community: Seeking Safety in an Insecure World / Zygmunt Bauman. – Cambridge: Polity Press. – 2001. – 159 p.
15. *Bauman Z.* Does Ethics Have a Chance in a World of Consumers? / Zygmunt Bauman. – London: Harvard University Press, 2008. - 288 p.
16. *Beck U.* Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order / Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash. – London : Stanford University Press, 1994. – 225 p.

17. *Bell B. S.* A typology of virtual teams: implication for effective leadership / Bradford S. Bell, Stewe W. J. Kozlowski // *Group and organizational management*. – 2002. – vol. 27. – pp. 14–49.
18. *Berelson B.* Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign / B. Berelson, P. Lasarsfeld & W. McFee – Chicago : Chicago University Press, 1954. – 395 p.
19. *Berry J. W.* A psychology of immigration / J.W. Berry // *Journal of social issues*. – 1997. – № 57. – pp. 615–731.
20. *Bishop S. R.* Mindfulness: A Proposed Operational Definition / Bishop S. R., Lau M., Shapiro S., Carlson L., et al. // *Clinical Psychology and Science Practice*. – 2004. № 1. – pp. 230–241.
21. *Blackshaw T.* Key concepts in community studies / Tony Blackshaw. – London : SAGE, 2000 – 192 p.
22. *Bohm D.* On Dialogue / David Bohm, Lee Nichol. – London: Routledge, 2013. – 144 p.
23. *Bohm D.* Unfolding Meaning: A weekend of dialogue with David Bohm / David Bohm
24. *Brower S.* Community-Generating neighborhoods/ S. Brower // *Designing Social Innovation* / Ed. By Bob Martiens & Alexander G. Keul. – Cambredge : Hogrefe & Huber Publishing, 2004. – pp. 273–280.
25. *Burton M.* Community Psychology in Britain / Mark Burton, Stephanie Boyle, Carl Harris, Carolyn Kagan. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.compsy.org.uk/Community_Psychology_in_Britain_History_version%202_MB,CK.pdf
26. *Calhoun C.* Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream /Craig Calhoun. - Routledge, 2007. - 248 p.
27. *Campbell A.* The American voter / A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stores. – NY. : Wiley. – 1964. – p.
28. *Campbell D. T.* Common fate, similarity, and other indices of the status of aggregate persons as social entities / *Behavioral Science*. – 1958. – № 3. – pp. 14–25.
29. *Cannon-Bowers J. A.* Shared mental models in expert team decision making / J. A. Cannon-Bowers, E. Salas, S. Converse // *Individual and group decision making* / Ed. by N. J. Castellan. – Hillsdale, N j: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1993. – pp. 221–246.
30. *Cavelty M. D.* Postmodern Intelligence: Strategic Warning in an Age of Reflexive Intelligence / M. D. Cavelty & V. Mauer // *Security Dialogue*. – 2009. – V. 40. – pp. 123–144.
31. *Cohen A. P.* The Symbolic Construction of Community/ Antony P. Cohen. – London: Tavistock. – 1985. – 128 p.
32. *Cohen M. J.* Environmental Sociology, Social Theory and Risk: An Introductory Discussion / M. J. Cohen // *Risk in the Modern Age: Social Theory, Science and Environmental Decision-Making* / Ed. by M. J. Cohen. – Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Society: Palgrave Macmillan, 2000. – pp. 3–31.
33. *Cohen W. M.* Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation / W. M. Cohen, D. A. Levinthal // *Administrative Science Quarterly*. – 1990. – № 35 (1) . – pp. 128–52.

34. *Cohen W. M.* Innovation and Learning: The Two Faces of R&D / W. M. Cohen and D. A. Levinthal // *The Economic Journal*. – 1989. – № 99. – pp. 115–26.
35. *Community Development Around the World: Practice, Theory, Research, Training* / Ed. by Hubert Campfens. – Toronto, Ontario: University of Toronto Press, 1997
36. *Community Psychology in Pursuit of Liberation and Well-being* / Ed. by Geoffrey Nelson and Isaac Prilleltensky – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2010. – 596 p.
37. *Connel R. W.* Core activity: Reflexive intellectual workers and cultural crisis / RW. Connel // *Journal of Sociology* / *The Australian Sociological Association*. – 2006 – Vol. 42 (1). – p. 5–23.
38. *Contraversies in voting behavior* / Ed. by Richard G Niemi, Herbert F Wiesberg, David Kimball. – NY: CQ Press. – 2010. – 480 p.
39. *Conway B.* Active remembering, selective forgetting, and collective identity: The case of Bloody Sunday / Brian Conway // *Identity an International Journal of Theory and Research*, 2003. – № 3. – pp. 305–323.
40. *Cooke P.* Creative cities, cultural clusters and local economic development / P. Cooke, L. Lazeretti. – 2008. – 367 p.
41. *Couch C. J.* Symbolic interaction and generic sociological principles / C. J. Couch // *Symbolic Interaction*. – 1984. – №7. – pp. 1–13.
42. *Cox D. R.* Welfare practice in a multicultural society/ David R. Cox. – Sydney, Australia : Prentice Hall, 1989. – 307 p.
43. *Davis J. D.* The Interview as Arena: Strategies in Standardized Interviews and Psychotherapy / John D. Davis. - Stanford University Press, 1971. - 204 p.
44. *De Cremer D.* Which type of leader do I support in step-level public good dilemmas? The role of threshold and trust / David De Cremer// *Scandinavian Journal of Psychology*. – 2007. – Vol. 48. – No. 1. – pp. 51–59.
45. *Dewey J.* The Reflex Arc Concept in Psychology /John Dewey // *Psychological Review*. – 1896. – № 3. – pp. 357–370.
46. *Dohrenwend B. P.* Social status and psychological disorder: A causal inquiry / Bruce Philip Dohrenwend, Barbara Snell Dohrenwend – N.Y. : Wiley-Interscience, 1969 . – 207 p.
47. *Downs A.* An Economic Theory of Democracy / A.Downs – New York, 1957. – 57 p.
48. *Drury J.* Explaining Enduring Empowerment: A Comparative Study of Collective Action and Psychological Outcomes / J. Drury & S. Reicher // *European journal of social psychology*. – 2005. – № 35-1 (January-February). – pp. 35–58.
49. *Echterhoff G.* Socially Shared Cognition, Affect, and Behavior / G. Echterhoff, E. T. Higgins, J. M. Levine // *A Review and Integration Pers Soc Psychol Rev*. – 1999. – № 3. – pp. 278–302.
50. *Elgar M. A.* Cannibalism: ecology and evolution among diverse taxa / Mark A. Elgar, Bernard J. Crespi. – Oxford University Press, 1992. – 361 p.
51. *Elliott D.* Editor's introduction / D. Elliott // *Blueprints for violence prevention: Bullying Prevention Program* / Olweus and S. Limber / Boulder, USA : Institute of Behavioral Science, University of Colorado. – 1999. – 90 p.

52. *Finlay L.* Reflexivity: a practical guide for researchers in health and social sciences / Linda Finlay, Brendan Gough . – Wiley-Blackwell, 2003. – 255 p.
53. *Flecha R.* Sharing Words. Theory and Practice of Dialogic Learning / Ramón Flecha. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield. – 2000. – 133 p.
54. *Florida R.* The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life / Richard Florida. – NY : Basic Books, 2002. – 404 p.
55. *Foa E. B.* Resource theory of social exchange / E. B. Foa, U.G. Foa. // Contemporary topics in social psychology / Eds. by J.W. Thibaut, T.T. Spence, & R.C. Carson. – Morristown: General Learning, 1976. – p.
56. *Foa E. B.* Resource theory of social exchange / Edna B. Foa, Uriel G. Foa // Contemporary topics in social psychology / Ed. by J. W. Thibaut, T. T. Spence, R. C. Carson. – Morristown: General Learning
57. *Foa U. G.* Interrelation of social resources: Evidence of pancultural invariance / U. G. Foa, L. G. Salcedo, K. Y. Tornblom, V. Garner, H. Glaubman // Journal of cross-cultural Psychology, 1987. – № 18. – pp. 221–233.
58. *Fonagy P.* Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self / Peter Fonagy, Gyorgy Gergely, Elliot L. Jurist, Mary Target. – London : Other Press Inc., 2002. – 577 p.
59. *Foucault M.* Space, knowledge ad power / Mishel Foucault // The Foucault Reader: An Introduction to Foucault's Thought /Ed. by Paul Rabinow. – Harmondsworth: Penguin, 1984.
60. *Francescato D.* Community psychology in Europe: More needed, less wanted? / Donata Francescato, Bruna Zani // Journal of Community & Applied Social Psychology. - 2010. – Vol. 20. – Issue 6 (November/December). – pp. 445–454.
61. *Frans A. J.* Absorptive capacity: Antecedents, Models, and Outcomes / A.J. Frans, Van Den Bosch, Raymond Van Wijk and Henk W. Volberda // The Blackwell Handbook of Organisational Learning and Knowledge Management / Ed. by Mark Easterby-Smith and Marjorie A. Lyles. – Blackwell Publishing, 2003 – pp. 278–301.
62. *Friere P.* Pedagogy of the oppressed : 30th Anniversary Edition / Paulo Friere. – Continuum, 2000. – 183 p.
63. *Gibbs M. S.* Community psychology: theoretical and empirical approaches / Margaret S. Gibbs, Juliana Rasic Lachenmeyer. - New York: Gardner Press : distributed by Halsted Press, 1980. - 410 p.
64. *Gigone D.* The common knowledge effect: Information sharing and group judgment / D. Gigone, R. Hastie // Journal of Personality and Social Psychology. – 1993. – № 65. – pp. 59–974.
65. *Graham J. D.* Risk versus risk: tradeoffs in protecting health and the environment / J. D. Graham, J. B. Wiener. – Cambridge: Harvard University Press, 1995. – 337 p.
66. *Gridley H.* Development of community psychology in Australia and Aotearoa/New Zealand / Heather Gridley, Adrian T. Fisher, David R. Thomas, Brian Bishop // Australian Psychologist. – 2007. – Vol. 42. – Issue 1 (March). – pp. 15–22.
67. *Gwen M. W.* From Cooperative to Motivated Information Sharing in Groups: Moving Beyond the Hidden Profile Paradigm / Gwen M. Wittenbaum, Andrea B. Hollingshead,

- Isabel C. Botero // *Communication Monographs*. - 2004.- Vol. 71.- No. 3 (September).- pp. 286–310.
68. *Halbwachs M.* On collective memory / Maurice Halbwachs. – Chicago : University of Chicago Press, 1950/1992. – 254 p.
 69. *Halpern D. F.* Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking / D. F. Halpern. – London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003. – 467 p.
 70. *Hamilton D. L.* Stereotype / D.L. Hamilton, J.W. Sherman // *Handbook of social cognition* / Ed. By R.S. Wyer, T.K.Srull. – 1994. – Vol. 2. – pp. 1–68.
 71. *Handbook of Multimethod Measurement in Psychology* / Ed. by Michael Eid, Ed Diener. – Washington, DC : American Psychological Association, 2006. – p. 553.
 72. *Hardin G.* The tragedy of the commons / G. Hardin // *Science*. – 1968. – vol. 162 (13 December). – pp. 1243–1248.
 73. *Hart R. A.* The development of spatial cognition: A review / R. A. Hart, G. I. Moore // *Image and environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior* / Ed. by Roger M. Downs, David Stea. – Chicago: Aldine, 1973.
 74. *Hartmann T.* Positive Parasocial Relationships with Drivers Affect Suspense in Racing Sport Spectators / T. Hartmann, Daniela Stuke, Gregor Daschmann // *Journal of Media Psychology*. – 2008. – Vol. 20(1). – pp. 24–34.
 75. *Heart M. Y. H. B.* The historical trauma response among natives and its relationship to substance abuse: A Lakota illustration / Maria Yellow Horse Brave Heart // *Journal of Psychoactive Drugs*. – Vol. 35(1). – 2003. – pp. 7–13
 76. *Hennessey B.* The social psychology of creativity: The beginnings of a Multicultural Perspective / B. Hennessey // *Creativity: when East meets West* / Ed. by S. Lau, A. H. H. Hui – Ng G. Y. C. 19XX– pp. 201–226.
 77. *Higgins E. T.* Achieving «shared reality» in the communication game: A social action that creates meaning / E. T. Higgins // *Journal of Language and Social Psychology*. – 1992. – № 13 (2). – pp. 141–154.
 78. *Hill J.* Becoming a cosmopolitan: What it means to be a human in the new millennium / Jason Hill. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield. – 2000. – 203 p.
 79. *Hiller G. A.* Definition of Community: Areas of Agreement / G. A. Hiller // *Rural sociology*. – 1955. – № 11 (June) . – pp. 111–123.
 80. *Hobsbaum E.* Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991 / Eric J. Hobsbawm. – London: Peter Smith Publisher, Incorporated, 2000. – 627 p.
 81. *Horton D.* Mass Communication and Para-Social Interaction: Observations on Intimacy at a Distance / Donald Horton, Richard Wohl. – // *Psychiatry*. – 1956. – № 19. – pp. 215–229.---
 82. *Huebner A. J.* Shadowed by War: Building Community Capacity to Support Military Families / A. J. Huebner, J. A. Mancini, G. L. Bowen, D. K. Orthner // *Family Relations*. – 2009 . - № 58 (April). – pp. 216–228.
 83. *Huoyan S.* Psychological Resources of Political Participation: Comparing Hong Kong, Taiwan, and Mainland China / Shyu Huoyan // *International Conference on the*

- Transformation Citizen Politics and Civic Attitudes in Three Chinese Societies. – Taipei, Taiwan. – 2004. – – pp.
84. *Husfeldt V.* Students' Social Attitudes and Expected Political Participation: New Scales in the Enhanced Database of the IEA Civic Education Study / V. Husfeldt, C. Barber, J. Torney-Purta. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.wam.umd.edu/~iea>.
 85. *Hutchins E.* Cognition in the Wild / Edwin Hutchins. – University Press Group Limited, 1996. – 381 p.
 86. *Ickes W.* Naturalistic social cognition: Empathic accuracy in mixed-sex dyads / W. Ickes, L. Stinson, V. Bissonnette, S. Garcia // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1990. – № 59. – pp. 730–742.
 87. *Ingleby J.* Globalisation, Glocalisation and Mission / J. Ingleby // *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies*. – 2006. – vol. 23, 1 (January). – pp. 49–53.
 88. *Isaacs W.* Dialogue and the art of thinking together: A pioneering approach to communicating in business and in life / William Isaacs. – New York: Currency, 1999. – 428 p.
 89. *Janovitz M.* The social ecology of citizenship / M. Janovitz, G. D. Suttles // *The management of human services* / Ed. by R.Sarri & Y. Hasenfeld. – N.Y.: Columbia University Press, 1978. – pp. 80–104.
 90. *Jason L. A.* Community building: values of sustainable future / Leonard A. Jason. – Westport, CN: Praeger, 1997. – 155 p.
 91. *Jones J.* Prejudice and racism / James M. Jones. – 2nd edn. – NY : McGraw-Hill, 1997. – 592 p.
 92. *Kagan C.* Critical Community Psychology / Carolyn Kagan, Mark Burton, Paul Duckett, Rebecca Lawthom, Asiya Siddiquee. – Wiley, 2011. – 370 p.
 93. *Kellermann N. P. F.* Transmission of Holocaust Trauma. National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>.
 94. *Klimoski R.* Team mental model: Construct or metaphor? / R. Klimoski, S. Mohammed // *Journal of Management*. – 1994. – № 20 (2). – pp. 403–437.
 95. *Landry C.* The creative city / C. Landry, F. Bianchini - London: Demos & Comedia, 1995. – Vol. 12. – 31 p.
 96. *Lasarsfeld P.* The People's Choice / P. Lasarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet // *Social Psychology Quarterly*, 1944. – № 41. – pp. 264–268.
 97. *Lash S.* Critique of Information / Scott Lash. – SAGE, 2002. - 256 p.
 98. *Levine M.* Community psychology in Asia / Murray Levine // *American Journal of Community Psychology*. – 1989. – Vol. 17. – Issue 1 (February). – pp. 67–71.
 99. *Lewis N. M.* A New Rubric for 'Creative City': Potential in Canada's Smaller Cities / N. M. Lewis, B. A. Donald // *Urban Study*. – 2009. – October. – pp. 1–26.
 100. *Lickel B.* Varieties of groups and the perception of group entitativity / B. Lickel, D. L. Hamilton, G. Wiczorkowska, A. Lewis, J. W. Sherman, A. N. Uhles // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2000. – № 78 (2). – pp. 223–246.

101. *Lipset S. M.* Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. Introduction / Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan. – New York: Free Press, 1967. – 64 p.
102. *Lowenthal D.* The past is a foreign country / David Lowenthal. – Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1985. – 489 p.
103. *Lucas R. E.* Studies in Business-Cycle Theory /Robert E. Lucas. – MIT Press, 1981. – 300 p.
104. *Lynch M.* Against Reflexivity as an Academic Virtue and Source of Privileged Knowledge / Michael Lynch // Theory Culture and Society. - 2000. – Vol. 17 (3). – pp. 26–53.
105. *Marcus G. T.* Anxiety, Enthusiasm, and the Vote: The Emotional Underpinnings of Learning and Involvement Durind Presidential Campaigns / G. T. Marcus, M. B. MacKuen // Political Psychology. Key Readings / Ed. by J. T. Jost and J. Sidanius. – N.Y. and Hove: Psychology Press. – 2004. – pp. 163–176.---
106. *Martin S. F.* New issues in refugee research: Global migration trends and asylum / S. F. Martin. – UNHCR. – 2001. – № 40. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.unhcr.ch/refworld/pubs/pubon/htm> [accessed: 20 May 2001].
107. *Martin-Baro I.* Reparations: Attention Must be Paid / Ignacio Martin-Baro // Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes / Ed. by Neil Kritz. – Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1995. – pp. 569–572.
108. *Mater R.* On the mythology of the reflexive subject / Ronald Mather // History of the Human Sciences. – 1997. – Vol. 10. – № 4. – pp. 65–82.
109. *McCannell D.* Empty Meeting Ground: The Tourist Papers / Dean McCannell . – London: Routledge, 1992. – 346 p.
110. *McDougall W.* An Introduction to Social Psychology / William McDougall. - Courier Dover Publications, 2003. - 524 p.
111. Media communities / Ed. by Bridgitte Hipfl, Teo Hug. – Munster : Waxmann Verlag GmbH, 2006. – 344 p.
112. *Metcalfe J.* Metacognitive processes / J. Metcalfe // The handbook of perception and cognition / Ed. by E. L. Bjork, R. A. Bjork. – Vol. 10. Memory. – San Diego, CA : Academic Press, 1996. – pp. 383–411.
113. *Metz J. B.* The future in the memory of suffering / J. B. Metz // New questions on God / Ed. by J. B. Metz. – N.Y. : Herder and Herder, 1972. – pp. 9–25.
114. *Milbrath L. W.* Political Participation: How and why Do People Get Involved in Politics? / Lester W. Milbrath. – Chicago: Rand McNally, 1965. – 195 p.
115. *Milner J. S.* Hardness of Heart/hardness of Life: The Stain of Human Infanticide / Larry Stephen Milner. – NY : University Press of America, 1998. – 623 p.
116. *Montero M.* Latin American Community Psychology: Development, Implications, and Challenges Within a Social Change Agenda / Maritza Montero, Nelson Varas Díaz // International Community Psychology. – Springer US, 2007. – pp. 63–98.
117. *Montgomery K. E.* Banal Race-thinking: Ties of blood Canadian history textbooks and ethnic nationalism / Ken Montgomery // Paedagogica Historica, 2005. - № 41. - pp. 313-336.
118. *MvcMillian D.* Sense of Community: a Definition and Theory / D. MvcMillian, D. Chavis // Journal of Community Psychology. – 1986. – № 1. – pp. 6–23.

119. *Naydonov M. I.* Ukrainian maydan: Participants reflection, researchers reflection, a reflection from the outer stand / M. I. Naydonov // 9th European Congress of Psychology, July 2005, Granada, Spain. Book of Abstracts. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ecp2005.org.es>.
120. *Nelson G.* The History and Theories of Community Psychology in Canada / Geoffrey Nelson, Francine Lavoie, Terry Mitchell // *International Community Psychology*. – Springer US, 2007. – pp. 13–36.
121. *Neufeld M.* Reflexivity and international relations theory / Mark Neufeld // *Millennium: Journal of International Studies* March. –1993. – № 22. – pp. 53–76.
122. *Nisbet R. A.* Tradition and Revolt / Robert A. Nisbet. – Transaction Publishers, 1968. – 308 p.
123. *Nussbaum M.* Upheavals of thought: The intelligence of emotions / Martha C. Nussbaum. – Cambridge : Cambridge Press, 2001 – 766 p.
124. *Olson M.* The Logic of Collective Action / Mansur Olson. – NY: Schocken, 1968. – 166 p.
125. *Olweus D.* Bullying at school: What we know and what we can do / Olweus D. - Oxford: Blackwell, 1993. – 152 p.
126. *Olweus D.* The Olweus Bullying Prevention Programme: design and implementation issues and new national initiative in Norway / D. Olweus // *Bullying in schools: how successful can intervention be?* / Ed. by Peter K. Smith, Debra Pepler, Ken Rigby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 334 p.
127. *Osborn A.* Applied Imagination: Principles and Procedures of creative Problem Solving / Alex Faickney Osborn. – N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1963. – 417 p.
128. *Ostrom E.* Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge: Cambridge University Press. –1990. – 280 p.
129. *Palmer P. J.* A Hidden Wholeness: The Journey Toward an Undivided Life / Parker J. Palmer. – John Wiley & Sons, 2009. – 272 p.---
130. *Parker I.* Qualitative psychology: Introducing radical research / Ian Parker. – N.Y. : Open University Press, 2005. – 185 p.
131. *Peirson L.* Disadvantaged Children and Families / L. Peirson // *Community Psychology: In Pursuit of Liberation and Well-being* / Ed. by Geoffrey Nelson and Isaac Prilleltensky. – NY: Palgrave Macmillan, 2005. – pp. 448–467.
132. *Pensky M.* On the use and abuse of memory: Habermas, «Anamnestic Solidarity,» and the Historikerstreit / Max Pensky // *Philosophy and Social Criticism*. – 1989. – № 15. – pp. 352–378.
133. *Perkins D.* Neighborhood sense of community and social capital: A multi-level analysis / D. Perkins, A. Long // *Psychological sense of community: research, application, and implication* / Ed. by Adrian T. Fisher, Christopher C. Sonn, Brian J. Bishop. – N.Y.: Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2002. – pp. 291–318.
134. *Psychology and culture* / Ed. by Walter J. Lonner, Roy S. Malpass. – Boston: Allyn & Bacon, 1994.
135. *Psychology and culture* /Ed. by Walter J. Lonner, Roy S. Malpass. – Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 1994. – 317 p.

136. *Putnam R. D.* Bowling alone: The collapse and revival of American community / Robert D. Putnam. – N.Y.: Simon & Schuster, 2001. – 544 p.
137. *Rapoport A.* Neighborhood heterogeneity or homogeneity: the field of man-environment studies / A. Rapoport. – *Architecture and Behavior*. – 1980/81. – № 1(1). – pp. 65–77.
138. *Redfield R.* Memorandum for the study of acculturation / R. Redfield, R. Linton, M. L. Herskovits // *American anthropologist*. – 1936. – № 38. – pp. 149–152.
139. *Resnick L.* Perspectives on socially shared cognition / Lauren B. Resnick, John M. Levine, Stephanie D. Teasley. – Washington, DC : American Psychological Association, 1991. – 429 p.
140. *Reynolds M.* Organizing reflection / Michael Reynolds, Russ Vince. – XX : Ashgate Publishing, Ltd., 2004 - 234 p.
141. *Rheingold H.* Smart Mobs: The Next Social Revolution / Howard Rheingold. – Basic Books, 2003. – 288 p.
142. *Robertson R.* Globalization: Social Theory and Global Culture / Roland Robertson. - SAGE, 1992. - 211 p.
143. *Romis O.* Neighbourhood Regeneration – From Integrated Development to Local Capital / O. Romis // *Designing Social Innovation*. / Eds. by Bob Martiens, Alexander G. Keul. – Cambridge: Hogrefe & Huber Publishing, 2004. – pp. 281–289.
144. *Rommetveit R.* On the architecture of intersubjectivity / R. Rommetveit // *Studies of language, thought, and verbal communication* / Ed. by R. Rommetveit, R. M. Blakar. – London, New York : Academic, 1979. – P. 93–107.
145. *Ruppert F.* Trauma, Bonding and Family Constellations. Understanding and healing injuries of the soul / Franz Ruppert. – Green Balloon Publishing, UK. - 2008. – 356 p.
146. *Ryan W.* Blaming the victim / William Ryan. – N.Y.: Random House, 1971. – 368 p.
147. *Samuelson C. D.* Cognitive factors affecting the use of social decision heuristics in resource-sharing tasks / C. D. Samuelson, S. T. Allison // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. – 1994. – № 58. – pp. 1–27.
148. *Sarason S. B.* The psychological sense of community: prospects for a community psychology / Seymour Bernard Sarason. – San Francisco : Jossey-Bass, 1977. - 290 p.
149. *Sawyer R. K.* Study group discourse: How external representations affect collaborative conversation /R. Keith Sawyer, Sarah Berson // *Linguistics and Education*. - 2004. - № 15. - pp. 387–412.
150. *Schechter D. S.* Traumatized mothers can change their minds about their toddlers: Understanding how a novel use of videofeedback supports positive change of maternal attributions / Daniel S. Schechter, Michael M. Myers, Susan A. Brunelli, Susan W. Coates, Charles H. Zeanah, Mark Davies, John F. Grienberger, Randall D. Marshall, Jaime E. McCaw, Kimberly A. Trabka, Michael R. Liebowitz // *Infant Mental Health Journal*. – 2006. – Vol. 27(5). – pp. 429–448.
151. *Scheff T.* Goffman Unbound!: A New Paradigm for Social Science /Thomas Scheff // *The Sociological Imagination* / Ed. by Bernard Phillips, Harold Kincaid. – Paradigm Publishers, 2006. – 246 p.
152. *Schelling T. C.* The strategy of conflict / Thomas C. Schelling. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. – 309 p.

153. *Schippers M. C.* Reflexivity in Teams: A Measure and Correlates / Michaila C. Schippers, Deanne N. Den Hartog, Paul L. Koopman / *Applied Psychology*, 2007. - Vol. 56, Issue 2. – pp. 189–211.
154. *Schon D. A.* The reflective practitioner: how professionals think in action / Donald A. Schon. - Basic Books, 1983 – 374 p.
155. *School bullying: Insights and perspectives* / Ed. by Peter K. Smith, Sonia Sharp. – London: Routledge, 1994. – 263 p.
156. *Sears D.* Social Psychology / D. Sears, L. Peapla, J. Freedman, S. Taylor. – 6th ed. – Prentice Hall, 1985. – 644 p.
157. *Seedat M.* Community psychology in South Africa: origins, developments, and manifestations / Mohamed Seedat, Sandy Lazarus / *Journal of Community Psychology*. – 2011. – Vol. 39. – Issue 3 (April). – pp. 241–257.
158. *Senge P.* The Fifth Discipline: The art and practice of the learning organization / Peter M. Senge. – New York : Crown Publishing Group, 2010 - 464 p.---
159. *Shaffer R.* Community Economics. Economic Structure and Change in Smaller Communities / Ron Shaffer. – Iowa State University Press, 1989 - 322 p.
160. *Shanmugam T. E.* Community Psychology / Thayumana Ekambaram Shanmugam. – Utsav Shanmugam, 1987. – 300 p.
161. *Sherif M.* In common predicament: Social psychology of intergroup conflict and cooperation / Muzafer Sherif. –Boston, MA: Houghton Mifflin, 1966. – 192 p.
162. *Sonn C. C.* Immigration and adaptation: confronting the challenges of cultural diversity / C. C. Sonn, A. T. Fisher / *Community psychology in pursuit of liberalisation and well-being* / Ed. by G. Nelson, I. Prilleltensky. – N.Y.: PALGRAVE MACMILLAN, 2005. – pp. 348–363.
163. *Soros G.* The Alchemy of Finance / Georg Soros. – John Wiley & Sons Inc., 2003. – 391 p.
164. *Stangl W.* Personality and the structure of resource preferences / W. Stangl // *Journal of economic psychology*. – 1993. – Vol. 14. – № 1(March). – pp. 1–16.
165. *Stangor C.* Social group in action and interaction / C. Stangor.- N.Y. and Hove: Psychology Press, 2003. – 426 p.
166. *Stangor C.* Social group in action and interaction.- New York and Hove: Psychology Press, 2003. – 426 pp.
167. *Staples L. H.* Social Action Groups / L. H. Staples // *Handbook of Social Work with Groups* / Ed. by Charles D. Garvin, Lorraine M. Gutierrez, Maeda J. Galinsky. – NY: Guilford Press, 2006. – pp. 344–359.
168. *Stasser G.* Discovery of hidden profiles by decision-making groups: Solving a problem versus making a judgment / G. Stasser, D. Stewart // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1992. – № 63. – pp. 426–434.
169. *Stevens A.* Distortions in judged spatial relations / A. Stevens, P. Coupe // *Cognitive Psychology*. – 1978. – №. 10. – pp. 422–437
Stevens A. Distortions in judged spatial relations / A. Stevens, P. Coupe / *Cognitive Psychology*. – 1978. – №. 10. – pp. 422–437.
170. *Stone W.* Social capital: Empirical meaning and measurement validity. Research paper / W. Stone, & J. Hughes. – Melbourne: Australian Institute of Family Studies, 2002. – № 27. – 64 p.

171. *Stone W.* Social capital: Empirical meaning and measurement validity. Research paper. / Stone W. & Hughes J.– Melbourne: Australian Institute of Family Studies, 2002. – No. 27.
172. *Strydom P.* Risk, Environment and Society: Ongoing Debates, Current Issues and Future Prospects / P. Strydom. – Buckingham: Open University Press, 2002. – 192 p.
173. *Sudarsanam S.* Real options and the impact of intellectual capital on corporate value / Sudy Sudarsanam, Ghulam Sorwar, Bernard Marr/ Journal of Intellectual Capital. – 2006. –Vol. 7. – № 3. – pp.
174. *Tajfel H.* Human groups and social categories / Henry Tajfel. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1981. – 369 p.
175. *Tarricone P.* The Taxonomy of Metacognition / Pina Tarricone. – Hove and N.Y. : Psychology Press, 2011. – 264 p.
176. The Blackwell Handbook of Organisational Learning and Knowledge Management / Ed. by Mark Easterby-Smith and Marjorie A. Lyles. – Blackwell Publishing, 2003. – 676 p.---
177. *Thompson L.* Socially Shared Cognition, Affect, and Behavior: A Review and Integration / L. Thompson, G. A. Fine // Personality and Social Psychology Review. – 1999. – Vol. 3. – № 4. – pp. 278–302.
178. *Tindale R. S.* ‘Social Sharedness’ as a Unifying Theme for Information Processing in Groups / R. Scott Tindale, Tatsuya Kameda // Group Processes & Intergroup Relations. - 2000. - Vol. 3(2). - pp. 123–140.
179. *Tindale R. S.* Group vs. individual information processing: The effects of outcome feedback on decision-making // Organizational Behavior and Human Decision Processes. - 1989.- 44. - pp. 454-473.
180. *Tolkamp H. H.* Organism-substrate relationships in lowland streams / H. H. Tolkamp. – Centre for Agricultural Publishing and Documentation, 1980. – 211 p.
181. *Tonnies F.* Community and Association / Ferdinand Tonnies. – London: Routledge & Kegan Paul, 1955
182. *Torney-Purta J.* Civic Knowledge and Engagement at Age 14 in 28 Countries: Results from the IEA Civic Education Study / J. Torney-Purta , J.-A. Amadeo, R. Lehmann. – ERIC Digest, 2001. – 237 p.
183. *Triandis H. C.* The psychological measurement of cultural syndromes / H. C. Triandis // American psychologist. – 1996. – № 51. – pp. 407–415.
184. *Tulloch J. R.* Handbook of Social Problems / Risk J. Tulloch.- SAGE Publications, 2004. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.sage-ereference.com/hdbk_socproblems/Article_n26.html [16 Oct. 2009].
185. Understanding and managing bullying / Ed. by D. Tattum. - London: Heinemann, 1993. – 216 p.
186. *Vinokur A.* Effects of partially shared persuasive arguments on group-induced shifts: A group-problem-solving approach /Amiram Vinokur, Eugene Burnstein //Journal of Personality and Social Psychology. - 1974. - № 29(3). – pp. 305-315.
187. *Volkan V.* Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism / V. Volkan. – N.Y. : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

188. *Walsh P.* Purchasing vacation packages through shop-at-home television programs: An analysis of consumers' consumption motives / Walsh, Gianfranco, Gwinner, Kevin P. // *Journal of Vacation Marketing*. – 2009. – № 15. – pp. 111–128.---
189. *Watts R. J.* Oppression and sociopolitical development / R. J. Watts // *The community Psychologist*. – 1994. – № 12 (2). – pp. 24–36.
190. *Wegner D. M.* Transactive memory: A contemporary analysis of the group mind / Wegner D. M. // *Theories of group behavior* / Ed. by B. Mullen, G. R. Goethals. – New York : Springer, 1987. – pp. 185–208.
191. *Weick K. E.* Making Sense of the organization/ K.E. Weick . – London: Blackwell Publishing, 2000. – 483 p.
192. *White S. K.* Weak Ontology: Genealogy and Critical Issues // *Hedgehog Review*, Summer. – 2005. – p. 11-25.
193. *Wielhouwer P. W.* Grassroots Mobilization // *The Electoral challenge. Theory Meets Practice* / Ed. by Stephen C. Craig. - Washington, D.C.: CQ Press, -2006. – pp. 163-182.---
194. *Wilke H. A. M.* Group performance / Henk A.M. Wilke, Roel W. – Meertens Routledge, London ; New York, 1994. – 215 p.
195. *Williams R.* The Country and the City. London: Chatto Windus, 1973.
196. *Winsor D. A.* Learning to Do Knowledge Work in Systems of Distributed Cognition / Winsor D. A. // *Journal of Business and Technical Communication*. – 2001. – № 15. – P. 5–28.
197. *Yen J.* A history of community psychology in South Africa / *Interiors: A History of Psychology in Southern Africa* / Ed. by Van Ommen and Painter. – Unisa Press, 2007. – pp. 381–408.
198. *Zahra S. A.* Absorptive Capacity: A Review, Reconceptualization, and Extension / S. A. Zahra, G. George // *Academy of Management Review*. – 2002. – № 27 (2). – pp. 185–203.
199. *Zembylas M.* Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope / Michalinos Zembylas, Zvi Bekerman // *Curriculum Inquiry*. – 2008. – Vol. 38. – Issue 2 (March). – pp. 125–154.
200. *Алексеева Ю. А.* Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування: Автореф. дис... канд. пед. наук: 19.00.07 / Ю. А. Алексеева; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 21 с.
201. *Аллан Дж.* Ландшафт детской души / Пер. с англ. Ю. М. Донца / Под общ. ред. В. В. Зеленского. – С-Пб. – Мн.: ЗАО „Диалог» – ПП „Лотаць», 1997. – 256 с.
202. *Ангеліс К. О.* Розвиток особистісної рефлексії у пізнавальній активності підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Катерина Олегівна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України. – К., 2010. – 20 с.
203. *Андреева Г. М.* Психология социального познания : Учеб. Пособие для студентов вузов / Галина Михайловна Андреева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 303 с.
204. *Аникина В. Г.* Исследование экзистенциальной рефлексии в проблемно-конфликтных ситуациях : учеб. пособ / В. Г. Аникина, Н. А. Коваль, И. Н. Семенов. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002. – 108 с.

205. *Анисимов О. С.* Виртуальные особенности игромоделирования. – М., 2003. – 82 с. – (Тр. Центра виртуалистики. Вып. 20.).
206. *Анисимов О. С.* Рефлексивная акмеология: учеб.-метод. пособ. / Олег Сергеевич Анисимов; под общ. ред. А. А. Деркача. – М. : РАГС, 2007. – 218 с.
207. *Арістотель* Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
208. *Артемов Г. П.* Политическая социология: Учеб. пособ. – М.: Логос, 2002. – 280 с.
209. *Атватер И.* Психология для жизни. Упорядочение образа мыслей, развитие и поведение человека наших дней : учеб. пособие / И. Атватер, К. Г. Даффи ; пер. с англ.; под ред. проф. Е. А. Климова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 535 с.
210. *Бадалова М. В.* Профессиональная рефлексия практических психологов: опыт изучения / М. В. Бадалова // *Практ. психологія та соц. робота.* – 2002. – № 4. – С. 28–30.
211. *Байдарова О. О.* Рефлексивне забезпечення соціального втручання в соціальній роботі: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. О. Байдарова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 19 с.
212. *Балл Г. А.* Психология в рациогуманистической перспективе: Избр. Работы / Г. А. Балл . – К.: Основа, 2006. – 408 с.
213. *Балл Г. О.* Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті / Георгій Балл // *Соціальна психологія.* – 2009. – № 1. – С. 3–21.
214. *Баришева О. І.* Самовизначення та самореалізація як мотив участі старшокласників у гуртковій роботі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. І. Баришева; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 20 с.
215. *Батанов О. В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні / О. В. Батанов. – К., 2001. – 259 с.
216. *Батраченко І. Г.* Психологічні закономірності розвитку антиципації людини (філо-, соціо-, онто- та мікрогенез антиципування) [Текст] : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Батраченко Іван Георгійович ; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 39 с.
217. *Бахтин М. М.* Проблемы творчества и поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – 1929. – 167 с.
218. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. Посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
219. *Бекешкіна І.* Акції Помаранчевої революції: що спонукало людей вийти на вулицю? // *Політичний портрет України. Часопис Фонду «Демократичні ініціативи».* – 2005. – № 32. – С. 59–65.
220. *Белинская Е. П.* Социальная психология личности: Учеб. пособие для вузов / Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
221. *Белкин П. Г.* Социальная психология научного коллектива / Павел Григорьевич Белкин, Евгений Николаевич Емельянов, Михаил Аркадьевич Иванов. – М. : «Наука», 1987. - 212 с.

222. *Бирштейн Б. И.* Теория рефлексивности Дж. Сороса: опыт критического анализа / Бирштейн Б. И., Боршевич В. И. // Рефлексивные процессы и управление. – 2001. – № 1. – С. 88–101.
223. *Бірюкова О. О.* Геополітичний вимір етнонаціональних процесів в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. О. Бірюкова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 18 с.
224. *Богомолова Н. Н.* Социальная психология массовой коммуникации [Текст] : учеб. пособ. для студ. вузов / Н. Н. Богомолова. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 191 с.
225. *Бойко Т. І.* Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Т. І. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2008. – 18 с.
226. *Бойченко І. В.* Філософія історії [Текст] : підруч. для вищ. навч. закл. / Іван Васильович Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
227. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: Монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк: Вежа, 2007. – 524 с.
228. *Брехуненко В. А.* Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI - середині XVII ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В. А. Брехуненко; НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 37 с.
229. *Брушлинский А. В.* Проблемы психологии субъекта / Брушлинский Андрей Владимирович. – М. : Институт психологии РАН, 1994.-109с.
230. *Брушлинский А. В.* Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Сознание личности в кризисном обществе / [под ред. К. А. Абульхановой-Славской, А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. – М.: Ин-т психологии РАН, 1995. – С. 28–42.
231. *Бубер М.* Два образа веры / Мартин Бубер. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
232. *Бугерко Я. М.* Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Я. М. Бугерко; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2009. – 20 с.
233. *Бунецький Л. Л.* Демократична концепція соціально-політичної активності (теоретико-методологічний аналіз) [Текст] : Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Бунецький Леонід Леонідович ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1998. – 194 с.
234. *Бурмака М. П.* Регіональні земляцькі організації як чинник формування громадянської культури в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / М. П. Бурмака; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 16 с.
235. *Бутковська Н. Ю.* Динаміка соціального статусу етнічної спільноти (на прикладі поляків Житомирської області): Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Н. Ю. Бутковська; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
236. *Ван Д.* Психологічні особливості самосприйняття як фактор соціалізації підлітків: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Джун Ван; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2009. – 19 с.

237. *Варбан М. Ю.* Рефлексия профессионального становления в студенческие годы: автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.01 / Варбан Марина Юрьевна; Киев. гос. лингв. ун-т. – К., 1998. – 21 с.
238. *Васютинський В. О.* Психологічні виміри спільноти: монографія / В. О. Васютинський. – К. : Золоті ворота. – 2011. – с.
239. *Васютинський В. О.* Соціально-психологічні підстави референтності спільноти / В. О. Васютинський // Психологічні перспективи. – 2010. – № 15. – С. 18–34.
240. *Васютинський В. О.* Інтераційна теорія влади / Вадим Васютинський. – К., 2005.
241. *Вебер М.* Жизнь и творчество Макса Вебера / Вебер Марианна / Пер. с нем. М. И. Левиной. – М.: РОССПЭН, 2007. – 656 с.
242. *Вебер М.* Основные социологические понятия / Пер. с нем. М. И. Левиной / Вебер Макс // Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. – С. 495–546.
243. *Веремчук А. М.* Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. М. Веремчук; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 20 с.
244. *Виногородський А. М.* Розвиток особистісної рефлексії підлітків (на матеріалі сприйняття музики): автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.07 / Виногородський Анатолій Миколайович; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003 – 23 с.
245. *Власенко Ю. О.* Психологический анализ инновационного потенциала личности: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю. О. Власенко ; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. – О., 2003. – 19 с.
246. *Вознесенська О. Л.* Сімейна медіаосвіта в системі позашкільної медіаосвіти / О. Л. Вознесенська, М. Ю. Сидоркіна // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2011. – Вип. 26. – С. 35–40. (Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи).
247. *Волеваха С. В.* Соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, постраждалих від катастроф : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / С. В. Волеваха ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка . – К., 2010. – 20 с.
248. *Вострікова В. В.* Педагогічні засади професійної орієнтації старшокласників у навчально-виховному процесі профільного ліцею: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. В. Вострікова; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 22 с.
249. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Изд. 5, испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
250. *Габермас Ю.* Філософський дискурс Модерну / Юрген Габермас. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
251. *Гаюк І. Я.* Вірменська апостольська церква як специфічний феномен християнського світу: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 / І. Я. Гаюк; НАН України. Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К., 2003. – 19 с.
252. *Гегель Г. В. Ф.* Феноменология духа / Гегель Георг Вильгельм Фридрих. – М. : Наука, 2000. – 495 с.
253. *Гелнер Э.* Условия свободы / Э. Гелнер. – М., 1996. – 250 с.

254. *Генисаретский О. И.* Навигатор методологические расширения и продолжения / Генисаретский Олег Игоревич. – М.: Путь, 2002 – 528 с.
255. *Гіря К. С.* Взаємостосунки запорізьких і донських козаків кінця XV - початку XVIII ст.: історіографія проблеми: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / К. С. Гіря; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 19 с.
256. *Глебова Н. І.* Проградування етнокультурних ідентичностей спільнот Північного Приазов'я: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / Н. І. Глебова; Ін-т соціол. НАН України. – К., 2010. – 17 с.
257. *Гогохія Н. Т.* Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Т. Гогохія; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с.
258. *Гой Т. В.* Общество и коллективная травма: Семинар Питера Келлермана / Т. В. Гой, П. П. Горностай, Е. В. Кистаева // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 141–145.
259. *Головаха Е. И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Евгений Иванович Головаха. – К., 1988. – 144 с.
260. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1126 с.
261. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / Горностай Павел Петрович. – К.: «Интерпресс ЛТД», 2007. – 312 с.
262. *Городецька Н. Г.* Психологічні особливості подолання інноваційних бар'єрів у педагогічній діяльності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. Г. Городецька; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 20 с.
263. *Градінарова О. О.* Рефлексивне управління конкурентоспроможністю туристичних підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / О. О. Градінарова; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2009. – 20 с.
264. *Григоровская Л. В.* Развитие образного мышления младших подростков средствами музыки : Дис. . канд. пед. наук: 13.00.01 / Григоровская Любовь Владимировна ; НИИ педагогики Украины. – Киев, 1990. – 183 с.
265. *Грушин Б. А.* Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования / Грушин Борис Аркадьевич // Структура общества и массовое сознание / под ред. П. М. Козырева. – М. : Институт социологии (Российская академия наук), 1994. – С. 162–167.
266. *Гадамер Г.-Г.* Істина і метод. – Том 1: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики / Ганс-Георг Гадамер. К.: Юніверс, 2000. – 464 с.
267. *Декарт Р.* Правила для руководства ума / Рене Декарт // Сочинения в 2 т. : Пер. с лат. и франц. /Сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
268. *Демський В. В.* Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Валентин Володимирович Демський; Національна академія державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2009. – 20 с.

269. *Дмитренко А. Ю.* Принципи функціонально-планувальної організації малих сільських поселень (на прикладі Північно-Східного регіону України) [Текст] : дис... канд. техн. наук: 05.23.20 / Дмитренко Андрій Юрійович ; Полтавський національний технічний ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава, 2006. – 212 с.
270. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / М. С. Дністрянський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 33 с.
271. *Довгополова О. А.* Метафорична схема обжитого простору: місце іншого, чужого, відторгненого: автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / О. А. Довгополова; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2008. – 28 с.
272. *Донцов А. И.* Психология коллектива: методологические проблемы исследования / Александр Иванович Донцов. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 206 с.
273. *Дремлюга М. М.* Кінематографічний дискурс психоаналізу: Автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.04 / М. М. Дремлюга; НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К, 2002. – 19 с.
274. *Дударева В. Ю.* Феноменология рефлексии и направления ее изучения в современной зарубежной психологии / Дударева В. Ю., Семенов И. Н. // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2008. – Т. 5. – № 1. – С. 101–120.
275. *Дюркгейм Э.* О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений / Эмиль Дюркгейм, Марсель Мосс // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с фр., послесл. и коммент. А. Б. Гофмана. – М.: Восточная литература, 1996. – С. 6–73.
276. *Емельянов Г. В.* Проблемы обеспечения информационно-психологической безопасности России / Г. В. Емельянов, В. Е. Лепский, А. А. Стрельцов // Информационное общество. – 1999. – № 3. – С. 47–51. http://www.reflexion.ru/Library/Lepsky_1999_d.htm
277. *Ерешко Ф. И.* Исследование моделей рефлексивных стратегий в управляемых системах / Ерешко Ф. И., Лохныгина Ю. В. – М.: ВЦ РАН, 2001. – 37 с.
278. *Ешич М. Б.* «Этническая территория» и территория государства / М. Б. Ешич // Цивилизация. Восхождение и слом: Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / Отв. ред. Э. В. Сайко. – М.: Наука, 2003. – С. 355–360.
279. *Єнін М. Н.* Модернізаційний дискурс елітних груп у сучасній Україні: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / М. Н. Єнін; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2009. – 19 с.
280. *Жадько В. О.* Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / В. О. Жадько ; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2007. – 36 с.
281. Життєва компетентність особистості: Науково-методичний посібник / За ред. Л. В. Сохань, І. Є. Єрмакова, Г. М. Несен – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
282. *Жовтобрюх М. М.* Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / М. М. Жовтобрюх; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. – К., 2002. – 19 с.

283. Журавлев А. Л. Психология управления совместной деятельностью: новые направления исследований / А. Л. Журавлев, Т. А. Нестик. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. – 247 с.
284. Закревський В. Е. Артетип досконалої людини як феномен суспільної свідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / В. Е. Закревський; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2002. – 19 с.
285. Зинченко В. П. Рефлексивные процессы в интернет-взаимодействиях (на примере шахматных игр) // Рефлексивные процессы и управление. 2002. Т. 2. № 1. С. 90 – 95.
286. Зинченко Г. П. Местное самоуправление: реформа или ликвидация? / Зинченко Геннадий Павлович // Третья международная научно-практическая социологическая конференция «Продолжая Грушина». 28 февраля — 1 марта 2013 г. – Материалы конференции – М: ВЦИОМ, 2013. – С. 296–299.
287. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М.: Изд-во МГУ, 1980.
288. Информационно-психологическая безопасность избирательных кампаний / Под ред. Брушлинского А. В. и Лепского В. Е. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 98 с.
289. Исследование проблем психологии творчества / Отв. ред. Я. А. Пономарев; Академия наук СССР. – М. : Изд-во Наука, 1983. – 336 с.
290. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості : монографія / за ред. В. П. Казміренка. – К. : Міленіум, 2008. – 360 с.
291. К мобильному обществу : утопии и реальность / Под ред. Я. Н. Загурского. – М. Изд-во Моск. Ун-та, 2009. – 302 с.
292. Кабрин В. И. Коммуникативный мир и транс-коммуникативный потенциал жизни личности: теория, методы исследования / В. И. Кабрин. – М.: Смысл. Томский государственный университет, 2005. – 248 с.
293. Казмиренко В. П. Социально-психологическая регуляция деятельности организаций [Текст] : дис...д-ра психол. наук: 19.00.05 / Казмиренко Вячеслав Петрович ; Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. – К., 1994. – 357 с.
294. Казміренко В. П. Психологічні особливості мотивів електорального вибору / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 2002. – Вип. 6(9). – С. 179–189.
295. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант // Сочинения в 6 т. – Т. 3. – М. Мысль, 1964. – 775 с.
296. Капустіна О. В. Педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. В. Капустіна; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2004. – 20 с.
297. Карамушка Л. М. Психологія управління конфліктами в організації : (на матеріалі діяльності освітніх організацій): монографія / Людмила Миколаївна Карамушка, Тетяна Михайлівна Дзюба; В.о. АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, Укр. асоц. організац. психологів та психологів праці.– К. : Науковий світ, 2009.– 267 с.
298. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М.: Ин-т психологии РАН, 2002. – 413 с.

299. *Касьянов Г.* Dance macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.
300. *Келеси М.* Особливості рефлексії як форми самопізнання особистості: автореф. дис. ... канд. психол. Наук: 19.00.07 / Келесі Маргарита; Київ, ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1996. – 19 с.
301. *Келли К.* Новые правила для новой экономики: Двенадцать принципов преуспевания в бурно меняющемся мире / Кевин Келли // Знание – сила. – 1998. – № 4. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/vv/journal/zs/kelly.htm>
302. *Кияшко Л. О.* Політична соціалізація та репрезентація у свідомості молоді соціально-ідеологічних понять і явищ / Л. О. Кияшко // Проблеми політ. психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 5–6. – С.
303. *Ковалев С. В.* Введение в современное НЛП. Психотехнологии личностной эффективности: Учеб. пособ. / С. В. Ковалев. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т: Флинта, 2002. – 512 с.
304. *Козачок Я. В.* Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Я. В. Козачок; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 40 с.
305. Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Зб. документів і матеріалів. – 2-ге вид., стереотип. / ред. кол. С. В. Кульчицький (відп. ред.); упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 733 с.
306. *Комар Т. В.* Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. В. Комар; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 18 с.
307. *Коминко С. Б.* Кращі методи психодіагностики : Навч. посібник / С. Б. Комінко, Г. В. Кучер ; Відп. за вип. В. М. Яценко . – Тернопіль : Карт - бланш, 2005 . – 406 с.
308. *Кононов І. Ф.* Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / І. Ф. Кононов; НАН України. Ін-т соціології. – К., 2005. – 31 с.
309. *Костюк Г. С.* Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии : сб. науч. тр. / [отв. ред. Е. В. Шороховой]. – М.: Наука, 1969. – С. 118–152.
310. *Костюк Л. Б.* Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Л. Б. Костюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2008. – 21 с.
311. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / В. О. Котигоренко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 39 с.
312. *Котик І. О.* Роль рефлексії у формуванні готовності до вибору професії / О. І. Котик // Практ. психологія та соц. робота. – 2006. – № 3. – С. 67–71.

313. *Кравців О.* Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії викладачів вищих педагогічних навчальних закладів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Кравців; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
314. *Кравців О.* Рефлексивний тренінг / Олександр Кравців // Психологія і суспільство. – 2007. – № 3. – С. 145–148.
315. *Кравченко Д. Г.* Історична свідомість української молоді: проблеми формування в трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Д. Г. Кравченко ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2004. – 19 с.
316. *Кравчик А. С.* Системно-параметричний аналіз позанаукового знання: автореф. дис... канд. філософ. наук за спеціальністю 09.00.09 – філософія науки; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди Національної Академії Наук України / Кравчик Антон Станіславович. – Київ, 2008. – 19 с.
317. *Кремень В. Г.* Педагогічна наука : час методологічної рефлексії / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 9–12.
318. *Крикунов А. С.* Вопросы психологии коллектива школьников сельских школ: сборник научных трудов / А. С. Крикунов. – Курск: Курский гос. пед. ин-т, 1982. – 112 с.
319. *Кряж И. В.* Психология глобальных экологических изменений / Ирина Владимировна Кряж. – Харків : Издательство ХНУ им. В. Н. Каразина, 2012. – 511 с.
320. *Ксенофонт* Сократические сочинения: [перевод с древнегреческого] / Ксенофонт; [вступ. ст. и примеч. С. Соболевского]. — М.: Мир книги : Литература, 2007. — 367 с.
321. *Кузнєцова І. В.* Розвиток ментальної моделі світу в ранній юності засобами Інтернет-середовища: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. В. Кузнєцова; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 18 с.
322. *Кузьменко М. О.* Самовизначення Європейської спільноти (в парадигмі соціального конструктивізму): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / М. О. Кузьменко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 16 с.
323. *Кузьменко Т. М.* Особливості життєвих орієнтацій ліквідаторів аварії на ЧАЕС: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Т. М. Кузьменко; НАН України. Ін-т соціології. – К., 2002. – 17 с.
324. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
325. *Кулешова О. В.* Психологічні особливості особистісної самореалізації викладача вищого навчального закладу: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. В. Кулешова; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельниц., 2007. – 20 с.
326. *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 424 с. (Серія: Невідома Україна).
327. *Кунцевська А. В.* Інтраперсональні конфлікти у діяльності соціальних працівників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / А. В. Кунцевська; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – 20 с.

328. *Ладенко И. С.* Логика рефлексивного анализа и язык рефлексии / Ладенко Иосаф Семенович // Рефлексия в науке и обучении . Тезисы докладов и сообщений к научно-методической конференции 12-14 ноября 1984 г. – Новосибирск. 1984. – С. 132–134.
329. *Лактионов А. Н.* Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
330. *Лактіонов О. М.* Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / О. М. Лактіонов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 36 с.
331. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – М. : Терра, 2008. – 271 с.
332. *Леонтьев Д. А.* Рефлексия как предпосылка самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Психология человека в современном мире. Том 2: Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна. Том 2. Проблема сознания в трудах С. Л. Рубинштейна, Д. Н. Узнадзе, Л. С. Выготского. Проблема деятельности в отечественной психологии. Исследование мышления и познавательных процессов. Творчество, способности, одаренности (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.) / Ответственные редакторы: А. Л. Журавлев, И. А. Джидарьян, В. А. Барабанщиков, В. В. Селиванов, Д. В. Ушаков. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 40–51.
333. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
334. *Лепский В. Е.* Механизмы саморегулирования сложностью в рефлексивно-активных средах инновационного развития / Лепский Владимир Евгеньевич // Синергетическая парадигма. Синергетика инновационной сложности: К 70-летию В. И. Аршинова. М., 2011. – С. 427–442.
335. *Лепский В. Е.* Рефлексивно-активные среды инновационного развития / Лепский Владимир Евгеньевич. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2010. – 280 с.
336. *Лепский В. Е.* Особенности рефлексивных процессов в культовых организациях / В. Е. Лепский, А. М. Степанов // Рефлексивные процессы и управление. – 2002. – № 2. – С. 59–72 [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.reflexion.ru/Library/J2002_2.pdf22
337. *Лепский В. Е.* Субъектно-ориентированный подход к инновационному развитию / Лепский Владимир Евгеньевич. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2009. – 208 с.
338. *Лефевр В. А.* Космический субъект / Владимир А. Лефевре, Карл Раймунд Поппер. – М. : Ин-квартио, 1996. – 183 с.
339. *Лефевр В. А.* Рефлексия / Владимир Александрович Лефевр. – М.: Когито-Центр 2003. – 496 с.
340. *Локк Дж.* Опыт о человеческом разумении / Локк Джон // Сочинения в 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1985. – 597 с.
341. *Лукашевич М. П.* Соціальна робота (теорія і практика): Підручник / М. П. Лукашевич, Т. В. Семігіна. – К. : Каравела, 2009. – 368 с.

342. *Любарт Т.* Психология креативности /Тодд Любарт; пер. с франц. – М.: Когито-центр, 2009. – 214 с.
343. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
344. *Макаров Г. В.* Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Г. В. Макаров; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с.
345. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
346. *Максименко С. Д.* Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури: Навчальний посібник для вищої школи / С. Д. Максименко. – К. : Наукова думка, 1998. – 226 с.
347. *Малахов Г. П.* Голодание / Г. П. Малахов. – СПб. : Крылов, 2009. – 192 с.
348. *Маноха І. П.* Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / І. П. Маноха / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 462 с.
349. *Марусинець М. М.* Емпіричне дослідження емоційно-оцінної складової професійної рефлексії майбутніх учителів початкових класів / М. М. Марусинець // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини / [ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол.ред) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 35. – С. 120–129.
350. *Марусинець М. М.* Концептуальні підходи до різних видів рефлексії у формуванні професійного становлення майбутніх педагогів / М. М. Марусинець // Обрії : наук. пед. журн. Педагогіка. Методика навчання. Видатні особистості науки : [Івано-Франківськ], 2011. – № 1 (32). – С. 46–49.
351. *Марусинець М. М.* Професійна рефлексія майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика формування /Мар'яна Михайлівна Марусинець. – Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. – 420 с.
352. *Масляк П. О.* Рекреаційна географія: навч. посіб. / П. О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
353. *Машбиц Е. И.* Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е. И. Машбиц. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с. (Педагогическая наука - реформе школы).
354. *Машбиц Ю. І.* Психологічні механізми навчання: теоретико-методологічні засади // Теорія і технологія проектування навчальних систем: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Ю. І. Машбиця – К., 2001. – Вип. 2. – С. 3–15.
355. *Мащенко Н. І.* Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н. І. Мащенко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 18 с.
356. Медіа-культура населення України. Інформаційний бюлетень / ред. О. Т. Барішполець, Л. А. Найдьонова – К., ІСПП. – 2008. – 52 с.

357. Мелешикина Е. Ю. Политическое поведение // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – ИНФРА-М: Весь мир, 2001. – С. 152–171.
358. Мельничук І. Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань [Текст] : Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / І. Я. Мельничук ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2001. – 20 с.
359. Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль. Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М., 1996. – 346 с.
360. Милграм С. Опыт городской жизни: психологическое исследование /С. Милграм // Практикум по социальной психологии. – СПб.: Питер, 2000. – С. 238–295.
361. Миркин Б. Г. Проблема группового выбора / Б. Г. Миркин – М.: Наука, 1974. – 256 с.
362. Михайлов А. Н. Артея нарушений дыхания / А. Н. Михайлов. – М., 2003. – Вып. 22. – 131 с.
363. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены) / Валентин Алексеевич Моляко. – К. : Освита України, 2007. – 388 с.
364. Моніторинг суспільно-політичної ситуації в Україні: Інформаційний бюлетень. Червень ' 2005 [За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш]. – К., 2005. Бюлетень ІСПП, вересень 2005. – 69 с.
365. Московичи С. Век толп: исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи [пер. с фр.]. – М. : Академический проект, 2011. – 395 с.
366. Найдёнов М. И. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / М. И. Найденов. – К., 1989. – 239 с.
367. Найденова Л. А. Роль рефлексивного потенциала группы в активизации творческих способностей учащихся: дис. ... канд. психол. наук: 21.09.1993 / Любовь Антоновна Найденова; Институт психологии им. Г. С. Костюка. – К., 1993. – 192 с.
368. Найдёнов М. І. Рефлексивний інтенціонал дискурсу: до лідерської позиції психології в міжгалузевому знанні / М. І. Найдёнов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Інститут соціальної та політичної психології ; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.] – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 46–66.
369. Найдёнов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / Михайло Найдёнов. – К., Міленіум, 2008. – 484 с.
370. Найдёнова Л. А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією / Л. А. Найдёнова // Проблеми політ. психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 73–82.
371. Найдёнова Л. А. Електоральна активність: проблема методів дослідження / Л. А. Найдёнова // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей. - К., 2002. – Вип. 5 (8). – С. 36–52
372. Найдёнова Л. А. Індивідуальний внесок в розвиток рефлексивного капіталу професійної психологічної спільноти / Л. А. Найдёнова // Професійна психологія:

- реалії та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк, 2008. – С. 196–203.
373. *Найдьонова Л. А.* Інтеграція територіальних спільнот як групових суб'єктів демократичних перетворень / Л. А. Найдьонова // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 172–181.
374. *Найдьонова Л. А.* Інтеграція територіальних спільнот як групових суб'єктів демократичних перетворень / Л. А. Найдьонова // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., 2003. – С. 172–181.
375. *Найдьонова Л. А.* Проблема територіальності в соціальній психології: феномени сусідства / Л. А. Найдьонова // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10(13). – С. 169–183.
376. *Найдьонова Л. А.* Проблеми політичної психології: рефлексія ідентичності та очікувань професійної спільноти / Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 24–32.
377. *Найдьонова Л. А.* Психологічна готовність до роботи із територіальними спільнотами / Л. А. Найдьонова // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції 12 травня 2005 року в м. Черкаси. – Київ: Фенікс, 2005. – С. 492–495.
378. *Найдьонова Л. А.* Рефлексивний капітал територіальних спільнот у забезпеченні психологічного благополуччя людини / Л. А. Найдьонова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. пр. Київ. міськ. пед. ун-ту ім. Б. Грінченка / Ін-т пробл. виховання АПНУ. – 2005. – № 4. – С. 59–66.
379. *Найдьонова Л. А.* Рефлексивний капітал територіальних спільнот у становленні суспільно-групових суб'єктів політики / Л. А. Найдьонова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Психологія. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2007. – № 771. – Вип. 38. – С. 187–191.
380. *Найдьонова Л. А.* Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот/ Любов Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. П. П. Горностай, Л. О. Кияшко, Л. А. Найдьонова. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 33–49.
381. *Найдьонова Л. А.* Самоорганізаційні компоненти розвитку територіальних громад міста / Л. А. Найдьонова, А. М. Оцалюк // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 15 (18). – С. 89–101.
382. *Найдьонова Л. А.* Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень / Л. А. Найдьонова // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С.195–202.

383. *Найдьорова Л. А.* Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень / Л. А. Найдьорова // Актуальні проблеми психології. – 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С. 195–203.
384. *Найдьорова Л. А.* Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень / Л. А. Найдьорова // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х т., Т. 3. – С. 195–202.
385. *Найдьорова Л. А.* Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у „малому світі» сусідства / Л. А. Найдьорова // Наукові студії із соціальної та політичної психології: 36. Статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К: Міленіум, 2008. – Вип. 20 (23). – С. 182–190.
386. *Найдьорова Л. А.* Соціально-психологічні феномени створення територіальних спільнот / Л. А. Найдьорова // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 19–22.
387. *Найдьорова Л. А.* Усотувальна (абсорбційна) здатність членів творчих колективів у забезпеченні організаційних змін / Л. А. Найдьорова // Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін: Тези IV наук.-практ. конф. з орг. та екон. психології, м. Київ, 23–24 листоп. 2006 р. / За наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: Наук. світ, 2006. – С. 111–113.
388. *Найдьорова Л. А.* Феномен майдану: динаміка емоційних станів учасників / Любов Найдьорова, Михайло Найдьоров // Політичний портрет України. Часопис фонду «Демократичні ініціативи». – 2005. № 32. – С. 46–58.
389. *Найт Ф. Х.* Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Х. Найт . – М.: Издательство «Дело», 2003. – 360 с. / пер. с англ. (Серия «Современная институционально-экономическая теория»). [Електронний ресурс] Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/biznes-47/index.htm>
390. *Наор Я.* Театр Холокоста / Я. Наор // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.
391. *Никончук Н. О.* Рефлексивно-ціннісна регуляція розвитку учбових здібностей у молодшому шкільному віці: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. О. Никончук; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 20 с.
392. *Новиков Д. А.* Рефлексивные игры / Д. А. Новиков, А. Г. Чхартишвили. – М. СИНТЕГ, 2003. – 149 с.
393. *Носенко Е. Л.* Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : [Монографія]: ДНУ-85 років / Елеонора Львівна Носенко, Наталія Валентинівна Коврига; В.о. Днепропетр. нац. ун-т.– К. : Вища школа, 2003.– 126 с.
394. *Носов Н. А.* Виртуальные состояния в деятельности человека-оператора / Н. А. Носов, О. И. Генисаретский // Авиационная эргономика и подготовка летного состава: Тр. Гос. ордена Трудового Красного Знамени науч.-исслед. ин-та гражданской авиации. – М.: Б.и., 1986. – Вып. 253. – С. 147–155.
395. *Носов Н. А.* Диагностика виртуальной образности / Н. А. Носов, А. Н. Михайлов. – М.: Путь, 2000. – Вып. 10. – 55 с.

396. *Носов Н. А.* Манифест виртуалістики / Н. А. Носов . - М.: Путь, 2001.- 17 с. - (Тр. лаб. виртуалістики. Вып. 15.).
397. *Олійник С. В.* Оцінні фразеологічні одиниці в англійській та українській мовах: лінгвокогнітивний аспект: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / С. В. Олійник; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 22 с.
398. *Олпорт Г.* Становление личности : избранные труды / Гордон Олпорт. - М. : Смысл, 2002. – 462 с.
399. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Перцептивно-комунікативні виклики соціальної мобільності / Лідія Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. – 2011. – № 14. – С. 99–107.
400. *Ороховська Л. А.* Світова спільнота в контексті глобалізаційних процесів: філософсько-історичний та соціокультурний аспекти: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Л. А. Ороховська; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 18 с.
401. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс: Дегуманизация искусства ; Бесхребетная Испания / Хосе Ортега-и-Гассет. – М. : Изд-во «АСТ», 2008. – 348 с.
402. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с.
403. *Павленко В. М.* Етнопсихологія: Навч. Посіб / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
404. *Парходько Г. Ю.* Мономіф як психологічна передумова формування української ментальності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Г. Ю. Парходько; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 20 с.
405. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология территориального самоуправления / Б. Д. Парыгин. – СПб: Унигум, 1993. – 170 с.
406. *Пашко Т. А.* Індивідуальні особливості емоційного самоконтролю старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. А. Пашко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 20 с.
407. Педагогічна спільнота: психосоціальний аспект : кол. моногр. / Л. А. Завірюха, Р. І. Зрайко, М. М. Слюсаревський, О. А. Донченко, О. А. Ліщинська, В. О. Васютинський; Ін-т соц. та політ. психології АПН України, лаб. психології мас та спільнот. – К. : Пед. думка, 2007. – 189 с.
408. *Пеньковська Н. М.* Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу / Н. М. Пеньковська // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 66–73.
409. *Петрановская Л.* 9 мая; 9 мая-2; 9 мая-3; 9 мая-4; Завершая 9 мая. Електронний ресурс. Режим доступу <http://ludmilapsyolog.livejournal.com/50143.html>.
410. *Петрановская Л.* Говорить ли с детьми о трагическом / Електронний ресурс. Режим доступу <http://ludmilapsyolog.livejournal.com/tag/война>
411. *Петрачкова О. Л.* Моделювання процесів рефлексивного управління механізмами формування попиту на продукцію підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.11 / О. Л. Петрачкова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.
412. *Петренко-Лисак А. О.* Соціальні детермінанти кібервіртуального простору: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / А. О. Петренко-Лисак; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 16 с.

413. *Петровский А. В.* Личность. Деятельность. Коллектив / Артур Владимирович Петровский. – М. : Политиздат, 1982. – 255 с.
414. *Петухова Л. С.* Теоретико-методичні засади формування інформатичних компетентностей майбутніх учителів початкових класів: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Л. С. Петухова; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2009. – 40 с.
415. Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми : зб. наук.-метод. матеріалів / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології ; за ред. В. О. Васютинського. – К. : Міленіум, 2010. – 92 с
416. *Пірен М. І.* Основи політичної психології: навч. посіб / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
417. *Пов'якель Н. І.* Професійна рефлексія психолога-практика / Н. І. Пов'якель // Практ. психологія та соц. робота. – 1998. – № 6/7. – С. 3–6.
418. *Подшивалкіна В. І.* Соціальна технологія як вид соціологічної діяльності: Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.02 / Подшивалкіна Валентина Іванівна; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – О., 1998. – 32 с.
419. *Позняк Д.* Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців / Дмитро Позняк // Соціальна психологія. – 2004. – №1 (3). – С. 31–45.
420. *Позняк Д. В.* Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Д. В. Позняк; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2004. – 20 с.
421. *Полисаєв О. П.* Соціально-філософське дослідження трансісторичності міфологічного освоєння світу: автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / О. П. Полисаєв; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 32 с.
422. *Попова О. Л.* Контрсуггестия и история / О. Л. Попова, Б. Ф. Поршнев // История и психология. – М, 1971. – С. 7–35.
423. *Поршнев Б. Ф.* История и психология / Борис Федорович Поршнев . – М. : Наука, 1971. – 384 с.
424. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
425. *Поцюрко О. Ю.* Основоположні принципи філософії історії у творчості Августина Блаженного: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка / Поцюрко Олег Юрійович. – Л., 2008. – 188 с.
426. Предмет и метод психологии: антология / Под ред. Е. Б. Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005. – 512 с.
427. *Пригожин И. Р.* Самоорганизация в неравновесных системах: От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Илья Пригожин, Г. Николис – М.: Мир, 1979. – 512 с.
428. *Присяжнюк Ю. П.* Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю. П. Присяжнюк; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2008. – 36 с.

429. Проблема сборки субъектов в постнеклассической науке [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии ; Отв. ред.: В. И. Аршинов, В. Е. Лепский. – М. : ИФРАН, 2010. – 271 с.
430. Проблемы рефлексии: современные комплексные исследования / Отв. ред. И. С. Ладенко. – Новосибирск : Изд-во «Наука» Сибирское отделение, 1987. – 240 с.
431. *Прокопенко О. Ю.* Стратегічне планування місцевого економічного розвитку на рівні сільських громад [Текст] : дис... канд. екон. наук: 08.00.05 / Прокопенко Оксана Юріївна ; Івано-Франківський національний технічний ун-т нафти і газу. - Івано-Франківськ, 2007. – 244 с.
432. Професійний довідник соціального педагога / Укладач О. І. Рассказова. – Х. : Вид. група «Основа», 2011. – 208 с.
433. Психологический словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.; НИИ общ. и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
434. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная /Пономарев Яков Александрович, Семенов Игорь Никитович, Степанов Сергей Юрьевич и др. [Отв. ред. Я. А. Пономарев] ; Академия наук СССР, Институт психологии. – М. : Изд-во Наука, 1990. – 224 с.
435. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – М., «Когито-центр», 2002. – 369 с.
436. *Растянников А. В.* Рефлексивное развитие компетентности в совместном творчестве / А. В. Растянников, С. Ю. Степанов, Д. В. Ушаков. – М., 2002. – 320 с.
437. Рефлексивная педагогика и психология на рынке услуг / [под ред. Г. Ф. Похмелкиной, И. А. Слободянюка]. – Винница, 1991. – 321 с.
438. Рефлексивный подход к психологическому обеспечению образования. Сборник статей / Под общ. ред. А. В. Карпова, И. Н. Семенова; отв. ред. В. К. Солондаев – М. – Ярославль : «Ремдер», 2004. – 240 с.
439. Рефлексивный подход: от методологии к практике / Под ред. В. Е. Лепского. – М. : «Когито-Центр», 2009. – 447 с.
440. *Рибак Ю. П.* Обрядові пісні Верхньоприп'ятської низовини (мелотипологія - мелогеографія культурогенеза): Автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.03 / Ю. П. Рибак; Львів. держ. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. – Л., 2005. – 16 с.
441. *Рибалка В. В.* Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Валентин Рибалка. – К. : Шк. Світ, 2010. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
442. *Рідель Т. М.* Рефлексія та рефлексивний підхід до процесу формування оптимальної мотивації учіння студентів у процесі вивчення іноземних мов // Педагогічні науки: 2. Проблеми підготовки спеціалістів. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2012/Pedagogica/2_107631.doc.htm
443. *Рождественський А. Ю.* Рефлексія тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Рождественський Андрій Юрійович; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2002. – 19 с.

444. *Розин В. М.* Рефлексия, мышление, квазирефлексивные структуры /В. М. Розин // Рефлексивные процессы и управление. Международный научно-практический междисциплинарный журнал. – 2003. – №1 (январь-июнь). – Т. 3. – С. 40–57.
445. *Романюк А.* Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи /А. Романюк // Віче – 2008. – № 3. – С. 44–47.
446. *Роменець В. А.* Історія психології : XVII століття. Епоха Просвітництва: навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
447. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз : монографія / за ред. В. О. Васютинського ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.
448. *Россохин А. В.* Рефлексия и внутренний диалог в измененных состояниях сознания: Интерсознание в психоанализе / Россохин Андрей Владимирович. – М. : Когито-Центр, 2013. – 304 с.
449. *Рубцов В. В.* Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения / Рубцов Виталий Владимирович. – М. : Педагогика, 1987. – 160 с.
450. *Рубцов В. В.* Социально-генетическая психология развивающего образования: деятельностный подход / Рубцов Виталий Владимирович. – М. : Московский городской психолого-педагогический университет, 2008. – 416 с.
451. *Ручка А. О.* Курс історії теоретичної соціології. Навчальний посібник / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
452. *Сабанадзе Ю. В.* Групи інтересів в умовах перехідного суспільства [Текст] : [монографія] / Сабанадзе Юрій Віталійович. – К. : Логос, 2009. – 208 с.
453. *Савенкова И. А.* Развитие рефлексивных механизмов профессионального самоопределения студентов – будущих психологов / И. А. Савенкова // Стандарт и мониторинг в образовании. – 2000. – № 4. – С. 32–36.
454. *Савчук В. В.* Топологическая рефлексия / Валерий Савчук. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. – 416 с.
455. *Савюк О. Ю.* Методика суспільно-географічної оцінки якості життя сільського населення регіону: автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / О. Ю. Савюк; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2009. – 20 с.
456. *Саранча Г. В.* Соціально-політична та культурна адаптація третьої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки (40-70 роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Г. В. Саранча; Київ. славіст. ун-т. – К., 2006. – 20 с.
457. *Сачук Т. В.* Территориальный маркетинг: [теория и практика] / Татьяна Викторовна Сачук. – СПб. : Издательский дом «Питер», 2013. – 370 с.
458. *Светлорусова А. В.* Професійна підготовка магістрів управління навчальним закладом на засадах рефлексивного підходу: автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / А. В. Светлорусова; Ін-т пед. освіти і освіти доросл. АПН України. – К., 2009. – 22 с.
459. *Семенов И. Н.* Взаимодействие отечественной и зарубежной психологии рефлексии: история и современность / И. Н. Семенов // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2008. – Т. 5. – № 1. – С. 64–76.

460. *Семенов И. Н.* Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач: монография. / Игорь Никитович Семенов. – М. : НИИОПП АПН СССР, 1990. – 215 с.
461. *Семигіна Т.* Робота в громаді: практика й політика / Т. Семигіна; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Школа соціальної роботи ім. В. І. Полтавця. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 180 с.
462. *Серов Ю. О.* Методи та засоби побудови ефективних віртуальних спільнот на основі Веб-форумів: автореф. дис. ... канд. техн. наук : 01.05.03 / Ю. О. Серов; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Л., 2010. – 20 с.
463. *Сидоренко Е. В.* Мотивационный тренинг / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2001. – 234 с.
464. *Сидоренко І. Г.* Харизматична особистість та спільнота: морально-етичний аспект взаємодії: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.07 / І. Г. Сидоренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 17 с.
465. *Слюсаревський М. М.* Політична психологія в Україні: стан і перспективи // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. Центр Тов-ва «Знання» України, 2001. – Вип. 3. – С. 13–21.
466. *Слюсаревський М. М.* Політична психологія сьогодні: виклики, «хвороби зростання» та шляхи їх подолання // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 3–15.
467. *Слюсаревський М. М.* Про політичну психологію як науку і наш перший колективний доробок (замість вступу) // Наукові студії з політичної психології: Матеріали звіт. Наук. сесії Наук.-практ. центру політ. Психології АПН України, 25-26 січня 1995 р. / Редкол.: М. М. Слюсаревський (голов.ред.) та ін. – К.: АТ «Реклама», 1995. – С. 3–8.
468. *Слюсаревський М. М.* Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми / М. М. Слюсаревський / Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 23 (26). – К.: Міленіум, 2009. – С. 5–24.
469. *Смутьсон М. Л.* Психологія розвитку інтелекту : [Монографія] / Марина Лазарівна Смутьсон; В.о. АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка.– 2-ге вид.– К. : Нора-Друк, 2003.– 298 с.
470. *Сокол Л. М.* Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. М. Сокол; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 21 с.
471. *Соколова Л. В.* А. А. Ухтомский и комплексная наука о человеке / Людмила Владимировна Соколова. – Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2010. – 315 с.
472. *Соловей Д.* Сказати правду: винищення людності в Україні в 1929–33 рр. (Спроба накреслити загальну картину акції та кількість жертв) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://poltava-repres.narod.ru/genocid/gen_ua/sol_07.htm.
473. *Сорока Т. В.* Концепти «дім» і «родина» в російській, англійській та французькій мовній свідомості: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Т. В. Сорока; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

474. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої . – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
475. *Спиноза Б.* Трактат об усовершенствовании разума / Спиноза Бенедикт // Избранные произведения в 2 т. – Т. 1. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 317–358.
476. *Становських З. Л.* Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / З. Л. Становських; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2005. – 22 с.
477. *Степанов С. Ю.* Место личностной рефлексии в решении творческих задач / Степанов Сергей Юрьевич. – Автореф. дис. ...канд. психол. наук. – М., 1984. – 23 с.
478. *Степанов С. Ю.* Психология рефлексии / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
479. *Степико М. Т.* Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / М. Т. Степико; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 1999. – 34 с.
480. *Суліменко О. О.* Структура етнокультурного простору України: формування та взаємодія складових елементів: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / О. О. Суліменко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
481. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів – 2004 / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. : Л. М. Калашнікова, Л. П. Черниш. – К., 2004. – 52 с.
482. *Сушков И. Р.* Психология взаимоотношений / И. Р. Сушков. – М.: Академический проект ИП РАН, Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 448 с.
483. *Тард Г.* Законы подражания / Габриель Тард: [пер. с фр.]. – М. : Академический проект, 2011. – 302 с.
484. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении /Виталий Александрович Татенко. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
485. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навч. посіб. / В. О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. Ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
486. *Теремко В. І.* Релігійна громада: сутність та її історичні форми: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 / В. І. Теремко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 18 с.
487. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко.– К. : Либідь, 2003.– 376 с.
488. *Тітов І. Г.* Розвиток творчої уяви молодших школярів як компонент становлення їхньої суб'єктності: Автореф. дис... канд. психол.наук: 19.00.07 / І. Г. Тітов; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. – К., 2007. – 21 с.
489. *Тодорів Л. Д.* Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект): Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. Д. Тодорів; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 19 с.
490. *Тороп К. С.* Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / К. С. Тороп; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 18 с.

491. *Трубiщина О. М.* Підготовка майбутніх учителів до рефлексивного управління процесом навчання учнів іноземної мови: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / О. М. Трубiщина; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2002. – 21 с.
492. *Турчин Т.* Розвиток особистісної рефлексії у підлітків засобами художньої літератури: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. Турчин; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
493. Україна передвиборна: електоральні наміри і думки населення: Інформаційний бюлетень. Вересень ' 2007 / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2007 – 62 с.
494. Україна передвиборна: рейтинги кандидатів у президенти, рівень довіри громадян до органів державної влади та інших суспільних інститутів, соціальні настрої: Інформаційний бюлетень. Січень ' 2010 / За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2010. – 50 с.
495. *Федорченко А. М.* Квантова механіка, термодинаміка і статистична фізика / А. М. Федорченко // Теоретична фізика. – К.: Вища школа, 1993. – Т. 2. – 415 с.
496. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер. - М. : Речь, 2000. – 320 с.
497. *Фихте И.* Факты сознания / Иоганн Готлиб Фихте // Сочинения в 2 т. – Т.2. – СПб.: Мифрил, 1993. – С. 620–758.
498. *Фостачук О. О.* Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен : Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / О. О. Фостачук; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.
499. *Фридман Л. М.* Потребности людей /Л. М. Фридман // Психология в вузе. – 2005. – № 2. – С. 106–124.
500. *Харченко О. В.* Соціальний статус особистості: структура, детермінанти розвитку та форми прояву: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / О. В. Харченко; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2001. – 17 с.
501. *Чебан О. М.* Етнокультурне у свідомості поліетнічного соціуму (на матеріалах Придунав'я) : Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. М. Чебан / Південноукр. держ. пед. ун-т (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського. – О., 2003. – 19 с.
502. *Чемшит А. А.* Государственная власть и политическое участие / А. А. Чемшит. – К.: Укр. центр духовн. культуры, 2004. – 528 с
503. *Чернієнко В.* Ідентичність: від реіфікації до рефлексії / Володимир Чернієнко// Наукові записки. Серія «Культурологія». – Вип. 5. – С. 140–142. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nznuoa/kultura/2010_5/16.pdf
504. *Шапарь В. Б.* Методы социальной психологии: Учеб. пособие / В. Б. Шапарь. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 288 с.
505. *Шаповалова Л. В.* Музыка як аналог особистості: до проблеми рефлексивної свідомості: автореф. дис... д-ра мистецтвознав.: 17.00.03 / Л. В. Шаповалова; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. – К., 2008. – 31 с.

506. *Шапошникова Ю. Г.* Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ю. Г. Шапошникова; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 19 с.
507. *Шаров А. С.* Ограниченный человек: значимость, активность, рефлексия / Анатолий Сергеевич Шаров. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2005. – 358 с.
508. *Швалб Ю. М.* Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна монографія / Ю. М. Швалб, О. Л. Вернік, О. М. Гарнець, М. М. Заброцький, О. С. Килимник; В.о. АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; За наук. ред. Ю. М. Швалба.– К. : Педагогічна думка, 2007.– 276 с.
509. *Шевченко О. В.* Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. В. Шевченко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 20 с.
510. *Шестакова К. Ю.* Етнічна ідентифікація на українському пограниччі: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / К. Ю. Шестакова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 17 с.
511. *Шихирев П. Н.* Исследования социальной установки в США / П. Н. Шихирев // Вопросы философии. – 1973. – № 2. – С. 159–166.
512. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы / А. А. Шутценбергер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001.
513. *Щедрін А. Т.* Культурологічно-релігійознавчі виміри «вторинної» міфотворчості: автореф. дис... д-ра культурології: 26.00.01 / А. Т. Щедрін; Харк. держ. акад. культури. – Х., 2008. – 40 с.
514. *Щедровицкий Г. П.* «Естественное» и «искусственное» в социотехнических системах // Щедровицкий Г. П. Избранные труды. – М.: Школа культурной политики, 1995. – С. 318–325.
515. *Щедровицкий Г. П.* Избранные труды / Григорий Петрович Щедровицкий. – М. : Шк. Культ. Полит., 1995. – 800 с.
516. *Щедровицкий Г. П.* Мышление. Понимание. Рефлексия / Георгий Петрович Щедровицкий. – М. : Наследие ММК, 2005. – 800 с.
517. *Энджел Д.* Поведение потребителей / Д. Энджел, Р. Блэкуэлл, П. Миниард – СПб.: Питер Ком, 1999.
518. *Ющенко П. А.* Національна ідея як матриця формування особистості: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / П. А. Ющенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 20 с.
519. *Яблокова Е. А.* Социалистический коллектив: социальная природа, психология / Е. А. Яблокова. – М.: Мысль, 1984. – 159 с.
520. *Яблонська Т. М.* Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Яблонська Тетяна Миколаївна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 203 с.

521. *Яремчук О. В.* Професійна спільнота психологів: колективний світогляд і міфотворчість / О. В. Яремчук, В. О. Ключикова-Цобенко // Форум ОНУ. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5093.new>
522. *Ятвецька Г. В.* Методи дослідження властивостей сталих структур у соціальних системах: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.02 / Г. В. Ятвецька; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
523. *Яффе-Янаи О.* Генетический код личности. Как найти и реализовать свое призвание / Орения Яффе-Янаи / Пер. с англ. Е. Сысоевой. – К. : Изд-во Алексея Капусты (подразделение «Агенства «Стандарт»»), 2009. – 244 с.
524. *Яцюк Н. О.* Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. О. Яцюк; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.